

РИСТО Ј. ДРАГИЋЕВИЋ

ЧЛАНЦИ О ЊЕГОШУ

Цијена 50.— динара

1949
НАРОДНА КЊИГА — ЦЕТИЊЕ

Његошеви родитељи и браћа

У нашој научној литератури има тако мало података о Његошевим родитељима, да ни скоро сви сакупљени не могу задовољити и најмање радозналост читаоца. Чак ни у свим познатим монографијама о Његошу (Медаковића, Лаврова, Ровинског и Томановића) о њима се не налази ништа сем пар узгредних реченица, од којих је једна, како ћемо касније видјети, и погрешна. Да бих бар неколико попунио ту празнину, ја сам повремено прикупљао и најситније помене о Његошевим родитељима, како из прегледне литературе тако и из архивских докумената, па мислим да ће бити сувишно све то објавити, јер ништа није сувишно што може користити бољем познавању највећег и најјачег југословенског књижевног ствараоца.

Из наше научне литературе не може се поуздано закључити ни то, колико је браће имао Његош, а не може се сигурно казати, ни како су се она звала! Имам такође нешто података из литературе и архивских докумената и о томе питању, па ћу и њих саопштити у овом чланку.

Но прије преласка на излагање прикупљених података о Његошевим родитељима и браћи, казаћу нешто о кући у којој се Његош родио, јер у својим биљешкама имам и о њој неколико исписа. Први познати ми податак јесте из 1841 године. Почетком јула те године био је на Цетињу руски научник: Исамил Иванович Срезњевски. Он је ово своје путовање описао, али ја нијесам могао доћи до његовог дјела, већ само до једног кратког извода тога дјела у српском преводу. Из тога се извода види, да је Срезњевски пошао са Цетиња за Котор у друштво са Његошем, те су приликом преласка преко Његуша свратили до Његошевих родитеља, то јест у кућу у којој се Његош родио. Са Срезњевским је био и руски научник: Праје, а у његовој пратњи био је и аустријски капетан Орешковић. Са Његошем су били брат му (Петро Томов), два-три сенатора, један сардар и Његошеви перјаници и послуга. Све ове госте Његош је свратио у своју кућу и ту су сви доручковали. Срезњевски је казао нешто и о Његошевој кући, али у поменутом изводу стоји само, да је Владичина кућа »устројена по мужички«, по ипак се додаје и то, да је »већа и чистија«. У наставку извода пише: »Поседали су у соби и почастили се. »Sans cérémonie!«, рече им владика, па их постави до себе. ... Свирили доруч-

чак појоме даље.¹⁾ Сигурно би се из оригиналног описа Срењевског могло казати нешто више о Његошевој кући, али се и из овога могло закључити, да Његош овако друштво не би свраћао на одмор и на ручак у своју кућу, када би она била оваква, како су је у своје вријеме зрелостаријали разни стручњаци²⁾ биле Зетске Бановине, а каква је она, мислим, и данас. У новембру 1843 године посетили су Петњице и Приу Тору један Енглез и једна Енглезкиња, који су били и на Његушима. Они су објавили опис те посјете, на помину и Његошеву кућу на Његушима. Из једног српског превода тога описа назила, да је тада Његошева кућа била >дуга утерица сазидаана од неравно наслаганог камена, без прозора и без горњег боја.<³⁾ Ја мислим, да су они путници из 1843 године морали бити погрешно обавијештени о Његошевој кући, јер се из описе Срењевског и овога њиховог описа тешко може закључити, да је у њима ријеч о једној истој кући. То ме уједнава и један податак Матије Бана. Он је, наиме, био из Београда послат државним послом до Његоша 1849 године. Када се спремао да крене са Петњица за Котор Његош га је одирао од пута, јер је било рђаво вријеме и изгледало је да ће бити олује. Но како је Бан морао да путује, Његош му је дао свој киниш огртач и два перајника за пратицу, >а препоруци — каже Бан — да, ако би ме олуја на путу затекла, преноћим свакако код његовога оца у Његушима.<⁴⁾ Овај податак свједочи, да је Његошева кућа на Његушима ипак била пристојно намјештена, јер иначе Његош не би пудио Бана, да у њу сврати и преноћи. Имам један опис Његошеве куће из 1858 године. Те године је књижевник Емил Чакра био на Његушима код Његошевог оца. И Чакра пише да је Његошева кућа без прозора, али он изрично каже, да је зидаана >од тесана камена<, док смо видјели, да енглезки путници из 1843 године кажу, да је >сазидаана од неравно наслаганог камена<, па је чак зову >утерица<, а овај назив, ако је вјерно преведен, значи да је кућа била скоро склона паду, или да је била обична **страћара**. Емил Чакра Његошеву кућу описује сигурно још скромнију по што је она била, само да би имао јачи утисак његов закључак: >Дакле, из ове околије је произашао бујни песник Петар Петровић Његош, из ове ништавости уздигао се његов дух високопарно у светла небеса.<... Но ја мислим да тај Чакрин опис Његошеве куће не треба пропустити, јер је до њега врло тешко доћи, па ево како он гласи: >С њима (тј. Његошевим оцем) одох његовој каменој пишани; станиште му је савраћено од тесана камена, ниско и мрачно, јер светлост је само кроз врата дошпирала, по пред овом је дашчаром настреница, под којом на среди низак је столац око којег без много околности старина, ја и још неколицина од његове родбине почувамо, те живо по читаво печеном овну ударисмо, најдирје ракијом под-

везивши се... После овјеткисе ударисмо по сиру и скоруну, а из над свега зазеласмо густим причијем вином...<⁵⁾

Моје је увјерење, да се из једног описа куће Његошевога ујака, његушког капетана Лаза Пророковића, може закључити, да културни и пописи Његош није могао држати своју кућу на Његушима сасвим запустелу и неуређену, као што би казали из неких описа. То је могло бити најмање баш тога ради, што су сви странци који су му чинили посјете пролазили преко Његуша, те је било природно да се интересују Његошевом кућом и Његошевим родитељима, а природно и да сврате у Његошеву кућу, као што имамо података да су и радили. Кућу Лаза Пророковића описало је руски путник Александар Попов, који је у септембру 1842 године путовао са Његошем из Дубровника на Петњице. У својом путопису Попов каже и ово: >У даљини могло се видјети неколико стабала и добро ограђена колиба, ограђена живицом. То је кућа капетана Лаза, Владичина ујака... Та кућа, распоредом слична нашим хановима, раздијелена је на двије половине; у једној су праве собе, у другој изба са великом пећи, а сриједи дуга галерија са тремом... Домаћин нас је радостно угостио чајом и ручком, који се састојао из куване <кастрадије и воћа.>⁶⁾

Мислим да се ова несаглађа у описима куће Тома Марковића, то јест куће у којој је Његош рођен, могу протумачити једном чињеницом, коју сам нашао у оригиналном тестаменту Његошевог оца. Тестамент је од 29 августа 1854 године и о њему ћу касније детаљно говорити, а овом приликом из њега наводим само овај насуе:

>Горњу кућу у коју данас стоим остављам за душу моју и моје сипова Пера и Јока остављам (sic!) Цркви Свет. Ђорђију... А доњу кућу остављам Цркви Свете Госпође такође за душу моју и моје сипова...<

Томо Марков је, дакле, имао двије куће, једну до друге, и мислим да се разни описи Његошеве куће не односе на једну исту зграду, те би се једино тако могла протумачити несаглађа Његошевих савременика, од којих неких кажу да је она зидаана >од тесана камена<, док други пишу да је она >од неравно наслаганог камена<.

Од Крета М. Петровића добио сам обавијештење, да су данас обавијештење куће Тома Марковића (и **горња** и **доња** из тестамена) >од тесаног камена. Но ја вјерујем да тако није било и у вријеме Његошево, већ је касније могла бити извршена оправка старе (>доње<) куће Тома Марковића. Када је то било нијесам могао утврдити, али из једнога рачуна, који се чува у Државном архиву на Петњици, види се, да је приликом припрема за прославу четиристогодишњице Црноје-

¹⁾ Просветни гласник, службени лист Министарства просвете и црквених послова кралевине Србије, свеска за август 1913, стр. 736 (за капетана Орешковића погрешно стоји „Оремовић“).

²⁾ Српски књижевни гласник књ. XXIX, број 7 од 1 октобра 1912, стр. 516.

³⁾ Записи књ. XX, стр. 344.

⁴⁾ Zabavnik »Biser«, Zagreb 1863, str. 294. — Zabavnik »Biser« није никако нијесам могао пронаћи, па сам био принуђен да замолим за препис одломака <кариног чланка библиотекарику Свеучилишних књижања у Загребу професорицу др Д. Чучковић. Она ми је дубоко преписала скоро цео чланак, те јој за ову пријетлику услугу и на овом мјесту најтоплије захваљујем.

⁵⁾ Стварање (Петрић), свеска 11—12 за 1947 г., стр. 654.

вића витамарије (1893 године) првена и оправка куће у којој се Његош родио.

О Његошевим родитељима нашао сам у прегледаној литератури мало података. Као што је познато, Његошев отац био је Томо Марков Петровић, а мајка Ивана Пророковић, сестра његошког касетана Лаза Пророковића. И отац и мајка му доживјели су дубоку старост. Један писац каже, да су Његова 1851 године описали «стогодишњи отац» и «деведесетогодишња» мајка⁶⁾. Руски икњижев Ковалевић описује посјету Његошевом оцу 1853 године и каже, да је тада имао «око стогодиша»⁷⁾ док Милорад Медаковић пише, да је Томо Маркову приликом преноса Његошевих кости на Јовнен (1855 г.) било «сто година»⁸⁾. По изјави Његошеве пјесме може се утврдити, да је Томо Марков рођен 1762 или 1763 године, те приликом Његошеве смрти није имао ни деветесет година. То је пјесма »Плач или жалосни спомен на смрт мојега десетогодишњег синовца Павла Петровића Његоша«. Син Његошевог брата Пера Томова, Павле, умро је у Русији 20 маја 1842 године.⁹⁾ Ма да је поменута Његошева пјесма објављена 1844 године, свакако је је Његош сјелеао 1842 године. У тој пјесми Његош има и овај стих: »Бед ти стоји тужан осамдесетљетни«, те је сигурно Његошев отац рођен 1762, или најкасније 1763 године. То се потврђује и на једног описа Његошевог повратка из Беча на Цетиње крајем марта 1847 године, у коме за Његошевог оца стоји: »неома пријатна 84-годишњег старца«¹⁰⁾.

Томо Марков је живио сиромашно, као и остали Његуши. То се види и на једног архивског документа од 5 новембра 1824 године, којим которски поглавар моли митрополита Петра I за дјелство, да би Томо Марков што прије повратио дуг од 14 некина, које дугује има 17 година некој Марији Станојевић, из Котора.¹¹⁾

Ја мислим да је Томо Марков ријетко долазио до Његоша на Цетиње. То ме увјерава овај факат. Када је 1839 године долазио на Цетиње њемачки пресник Штиглица, водио га је од Котора до Његуша жена Драга Петровића, унука Његошевог стрица Сиђепа Маркова. На Његушима је Драго тако обилато угостио Штиглица, да овај нема ријечи да му се захвали, па је од Његуша он иратио Штиглица за Цетиње. Но у само Цетиње није хтио Драго да уведе Штиглица, већ га је предао једном путнику са којим су се случајно сретли. То је Штиглицу

било неразумљиво и Драго му је објаснио: »Откако је Раде Томов постао владика... његови рођаци неродо долазе њему лично на Цетиње«¹²⁾. Но, то ипак не значи, да за вријеме двадесетогодишње Његошеве владе Томо Марков није уопште долазио на Цетиње. То не би било ни природно. Тако се, на примјер, зна, да је средином јуна 1835 г. био на Цетињу, јер 12 јуна пише Његошев секретар Милаковић Вуку Караџићу једно кратко писмо са Цетиња на га поздравља и од стране Тома Маркова. Томо је тада био болестан јер Милаковић пише да га »хвата грозница«¹³⁾. Крајем маја 1837 г. омет је Томо Марков био на Цетињу. 31 маја те године пише цетињски архимандрит Јуђановић једно писмо руском конзулу Гагићу, на га поздравља и од стране Г. Тома Маркова и Господе Сенатора.¹⁴⁾ 1841 године посјетио је Његоша на Цетињу руски научник Срзењевски. Он је том приликом написао Томо Маркова на Цетињу, код свога сина.¹⁵⁾

Идуће (1842) године Његош се вратио из Дубровника на Цетиње, а с њим је био и руски путник Александар Попов, који о њиховом проласку кроз Његуше пише: »Овдје се родио Владика; ту му је кућа у којој до сада живе његови родитељи. Бојећи се да ћемо додирнути за Цетиње, ми смо прошли мимо Његуша. Само је Владика свратио да се види са својом породицом — обећавају да ће нас стићи на путу«¹⁶⁾. 1847 и 1848 године налазио Томо Маркова такође на Његушима, јер је приликом повратка из Беча 1847 г. Његош преноћио код свога оца на Његушима, а код њега је свратио и 1848 г. приликом одласка у Котор.¹⁷⁾ Када се болестан враћао из Италије, 1850 године, Његош је на Котора »одјашао на Његуше код оца«. Томо Марков био је на Његушима и средином 1851 године. На Цетиње је дошао тек испред Његошеве смрти, 18 октобра увече. Када је видно свога једва живог сина рекао му је: »Добар вечер, Господару! Зла ми вечер«, а на то му је болесни Његош одговорио: »Добро дошао, Томо, и мило ми је да си дошао; нијеси ме никада на пут свиравао, а сад обаше, на што је, наравно, заплакао и стари Томо Марков.«¹⁸⁾

Послије Његошеве смрти Томо Марков је, природно, још рјеђе долазио на Цетиње. Тако је 1852 г. био на Његушима, јер је до њега свратио књаз Давид са пратњом приликом повратка у Прију Гору.¹⁹⁾ Код њега је био на Његушима идуће године и руски икњижев Ковалевић, искрени и стари Његошев пријатељ још од 1838 године. Описујући долазак у Прију Гору за пријеме Омер-пашина напанда, Ковалевић

⁶⁾ Босанска вила, свеска за август 1910, стр. 250.

⁷⁾ Записи XIII, 343.

⁸⁾ Милорад Медаковић: П. П. Његош посљедњи владарини владика-припогодски, Нови Сад 1882, 183.

⁹⁾ Цетињски архив (Његошев „Исходјанчи журнал“, писмо број 58 од 21 августа 1842).

¹⁰⁾ Српске Народне Новине за 1847 г. (стр. 135) и Записи XXI, 376-шпоменичне ријечи су моје у цијелом чланку).

¹¹⁾ Цетињски архив.

¹²⁾ Српски књижевни гласник, број 7 од 1 децембра 1925 („Његошева споменница“, стр. 507).

¹³⁾ Вукова прелисна књ. V, Београд 1910, стр. 44.

¹⁴⁾ Цетињски архив.

¹⁵⁾ Просветни гласник за август 1913, стр. 736.

¹⁶⁾ Старање, св. 11—12 за 1947, стр. 655.

¹⁷⁾ М. Медаковић: П. П. Његош..., стр. 137 и 159.

¹⁸⁾ Вукова прелисна књ. VII, стр. 93, 109 и 110—111.

¹⁹⁾ Записи XXIII, 163.

пише: »По обичају свратили смо код Тома Петровића Његоша, оца покојног владике... Имао је око сто година, држао се право и добро и дубавио нас је предурео. Али старац бјеше невесео и сузе му често навираху на очи, кад би поменуо покојног владiku — а помињао га је често, знајући како га ја искрено волах... Његова жена такође је често уздицала; све око ње било је жалосно, пусто, као да је неког недостојало...«²⁰) Почетком 1854 године умро је Његошев брат Перо. Он је сахрањен на Његушима, а Вук Поповић саопштава Вуку Караџићу његову смрт и сахрану, на наставља: »Како ми да стари Томо не чини круто, него у крају пријеклада сједи и све кука, а несретна Ивана разабира га! Невољни родитељи! Иза њиховог великог добра шта дочекаше, да се нагледају великог жада!«²¹) Но, приликом преноса Његошевих носирних остатака на Јовћен (1855 године) стари Томо Марков ипак »дојаше на коњу на Цетине да и он испрати свога сина.«²²) Том приликом су Његошеви носирни остаци пренесени у нови мртвачки сандук и једна Његошева рuka била је још прилично очувана, коју стари родитељ »са сузама пољуби« — каже један очевидца.²³)

Отада до своје смрти Томо Марков сигурно није напуштао Његуше. Ту га видимо и у априлу 1857 године. То дознајемо из једног писма Вука Поповића Вуку Караџићу, у коме му пише о повратку књаза Данила из Париза у Црну Гору. Како су за вријеме књажевог отсуства били преди у Црној Гори, то је књаз приликом доласка на Његуше наредио, да се његовим рођацима који су умijeшани у пореде и завјеру полозе на кућама врата и прозори, те »да све зјане као пусте пешине. Стари Томо отац владичин пао је на кољена, молећи га да не намеће ову бруку на своју кућу, и залуду!« — пише Поповић.²⁴) Идуће (1858) године био је на Његушима Емил Чапра. Он је, као што смо видели, био гост Тома Маркова, а оставио је и ове драгоцене податке о Његошевом оцу: »Беше то висока узраста, мало погрбљени плеса, седим власима украшени старина, на челу му је навајала дубока старост, руке и тлас му лагано дрхтаху, ноге као да га једна носине, милост синајуће очи у очњане усахле, брада му се горњем линку унутрила, занитне руке међ вилице се изгубиле, једном речу: његова негдашња снага беше годинама одишена...« Томо Марков је позвао путника Чапру у кућу да се одмори и нешто поједе, али »мени не беше — продужује Чапра — ни до јела ни пића, већ пуста жеља, да се могу нагледати ове сретне и несретне старине, сретне, да се тако одгајо сина, несретне, док му се пород давио у прах претворно, он јадник јоните по земљини шета.«²⁵) То је задњи податак који имам о Његошевом оцу.

Нијесам могао поуздано утврдити годину смрти Тома Маркова. Ту сам у једној недоумици. Емил Чапра, наиме, у своме путопису »Ма Његуши« има поднаслов: »Путничка црта од г. 1858«, док на гробу Тома Маркова на Његушима пише: »Ова рака Тома Маркова Петровића 1857 год.« — иако ме дубавно писмено извјестио ъегушки свештеник Гојко Ивановић, на чему му и овом приликом захваљујем. Из тога би се могло закључити: да је Томо Марков 1857 године начинио своју гробницу, а не да је те године умро, те морам оставити отворено питање тачнога датума смрти Његошевог оца.

Мени изгледа да Томо Марков није имао некога нарочито видног удјела у државној управи за вријеме Његошево, те вјерујем да је предрично кда се за њега каже да је »помогао« Његошу у управи и да је гувернираду Радоњића претјерао Његош »уз помоћ свога оца и других пријатеља.«²⁶) Мени је познат свата један једини документ из кога би се могло закључити, да је Томо Марков имао неку улогу у земљи. То је једно без датума објављено Његошево писмо Бјелопавлићима, у коме их кори за пореде и непослушност, на каже и ово: »А доћи ће тамо и Томо Марков с неколико Црногораца око малог Божића, ал га немојте убити, као што сте га прије хтели да убијете, а имате га зашто и убити, јер ми је донета много зла учинио, за то што не овамо брани од свакога.«²⁷)

Но, ипак се по томе може тврдити, да је Томо Марков био доста бистар и окретан човјек. Он је био и приличан зналац наших народних pjesama. За то постоје сигурни докази. Тако, на примјер, видимо, да је Симе Милутиновић народну pjesму »Харачија Црногорац« забјелесио »од Тома Маркова Петровића Његоша.«²⁸) Снајакно је млади Његош могао од свога оца чути и запамтити прве народне pjesме, јер Сараџија за неколике pjesме каже, да их је забјелесио од Рада Томола.²⁹) Томо Марков је називао и другима народне pjesме. То је чинио и Вуку Караџићу и Вуку Поповићу, што се види из њихове прениске. 11 септембра 1854 године пише Поповић из Котора Караџићу једно опширно писмо, у коме се налазе и ови редови: »Описашу вам живот оног Ускок-Каримана, а послаћу вам брао с неким pjesмама и новим ријечима. На Његуше pjesмама могао поћи, али сам молио другог, да ми од ваше стране подарица Тома Маркова, и да га замоли, да му каже, као што је казивао једном и нама за онога Ускок-Каримана.«³⁰) Томо Марков је испунио Поповићеву молбу, јер 7 новембра исте године Поповић пита Караџића: »Хоћете ли да вам пошаљем живот Ускок-Каримана по пошти, са још неколико pjesама, или да чекамо док прикупим коју Србуљу?«³¹) Караџић је касније

²⁰) Записи XIII, 343.

²¹) Вукова прениска VII, 213.

²²) М. Медаконич: П. П. Његош..., 183.

²³) Ibidem, 183.

²⁴) Вукова прениска VII, 315.

²⁵) Zabavnik »Biser« за 1863, str. 293—294; уж и Чупићеву Годиницу XXIX, 190, nap. 2.

²⁶) Горски вјениц са коментаром Божицара Ковачевића, Београд 1940, стр. XV и XVIII.

²⁷) Др Лазо Томановић: Петар други Петровић Његош као владалац, Цетине 1896, 146.

²⁸) Пјавинић црногорска и херцеговачка, собрана Чубровић Чојко вићемљ Црногорцем чак прва, Будимп. 1833, стр. 108.

²⁹) Ibidem, чак II и II passim.

³⁰) Вукова прениска VII, 247—248.

³¹) Ibidem, 251.

објавио двије пјесме о Кариману под насловима: »Ускок-Кариман« и »По смрти Ускок-Каримана«, а у предговору наглашава само то, да му их је »послао« поп Вук Поповић.³²⁾

О Његошевој мајци нијесам могао наћи никакав важнији податак. Сасвим раније наведених цитата о њој и Његошевом оцу, мени је познат само пратак њен опис од руског научника Срезњевског. Као што сам већ казао, Срезњевски је био 1841 године на Цетињу и на Његушима. На Цетињу је видео Његошевог оца, а на Његушима је био гост у Његошевој кући. Ту су га дочекале Његошева мајка и сестра. У својим бешчекама о томе путу по Црној Гори, Срезњевски је о Његошевој мајци забиљежио само ово: »Мајка му је здрава, добра, проста жена, која гледа у сина као у сунце.«³³⁾ Она је свакако веома ријетко долазила на Цетиње, а можда и никако сасвим приликом Његошеве смрти 1851 године. Чак ни тада »жалостна његова матер није га затекла жива«, већ је сазнала да је умро тек када се примакла цетињском Манастиру и чула јаву и кукање.³⁴⁾ Нијесам могао наћи никакав податак ни о приближној години његовог рођења, а такође ни о смрти. Могу поуздано казати само то, да је била жива 29 августа 1854 године, јер је тога дана сачинио тестамент Његошев отац, у коме каже: »Моју закониту супругу Ивану остављам до ње смрти да је властита Госпођа од снега мога дванадесетог и педесетог.« Мислио сам да ће бар на њеном гробу бити година смрти, али, по извјештају поменутог његушког свештеника Ивановића, на гробу Иване Томове нема никаквог натписа. Емили Чапра у својој путевној писму о баљчењу на Његушима и код Његошевог оца 1858 године пише да поминае Његошеву мајку, како ме љубазно извјестила др Д. Чучковић, то је вјероватно, да она те године већ није била жива.

Потребно је истовремено исправити једну грешку др-а Лаза Томановића о Његошевој мајци. Он у својој монографији о Његошу пише: »Томо, син Марка Петровића, ступио је у брак са Иваном, шћером Лаза Пророковића с истијех Његуша.«³⁵⁾ Његошева мајка Ивана била је, међутим, **сестра**, а не **шћер** његушког капетана Лаза (Лазара) Пророковића. То потврђују три позната ми Његошева савременика. Раније смо видјели, да руски путник Александар Попов за кућу Лаза Пророковића каже, да је »**капетана Лазара, Владичина ујана**«. Свештеник Вук Поповић пише на Котора Вуку Караџићу 2 децембра 1851 године о приликама у Црној Гори, па каже и ово: »Ономадне умрије и гласовити капетан Лаза Пророковић, **ујак покојног владике**, и ово је једна не мала штета и несрећа за Црну Гору. Он им је досад био и код браће и код суда био највећи бранитељ: **уверите се да малин њега у разговору није остало паметнијег**

човјека у Црној Гори. — И може се рећи баш да приче за покојником.«³⁶⁾ Раније поменути Милорад Медковић такође каже, да је Лаза Пророковић »**рођени ујак владичине**«, а дао је и једну карактеристичну слику Лаза Пророковића.³⁷⁾ Одличан позивалац Његошеве епохе, руски научник Ровински, исто тако каже, да је Лаза Пророковић био Његошев ујак **дједи владјки по матери**«.³⁸⁾ Не знам је ли овај руски термин а ујана могао навести Томановића на поменути грешку, а да је код Томановића грешка нашао сам доказ и код самога Његова. Он, наиме, 15 септембра 1851 године тешко болестан шаље једно писмо са Цетиња тришестом троцицу Александру Бајовићу, које почиње овим ријечима: »Г-не Бајовићу, ако би се догодило да ја умрем, молим да то 1.500 лира стерлинга што су ми код Вас предате **мојему ујану Лазу Пророковићу**, тј. или овоме кога он пошље и ко Вам ово моје писмо преда, али никоме другоме тако ни Ваше чест и имена србскога...«³⁹⁾

Гробови Његошевог оца и Његошеве мајке налазе се у храму Светог Ђорђа у Ераковићима (Његуши). Тај храм подигао је Његошев отац. Молио сам његушког свештеника Ивановића за обавјештење о томе храму и он ме је љубазно писмено извјестио, да се на томе храму налази овај натпис:

»Овај храм Св. Ђорђа оградил Тома Марков Петровић за душу своју и својих родитеља. Ераковићли работаше, а он потроши цекина 600. 1856 год.«

Тражећи разне податке у негдашњем личном архиву краља Николе, наишао сам и на тестамент Његошевог оца, Тома Маркова Петровића. Мислим да он до сада уопште није познат нашој науци, па тога ради објављујем цео његов текст. Он се данас чува у бившем Дворском архиву при Народном музеју на Цетињу, под »Бр. 15-1854«, а сачињен је 29 августа 1854 године. На полећним тестаментима је написано: »Примљено на 2-Септ. 854«, а при дну листа забиљежен је број »348«. Текст тестаментима је неко лице које није било из Црне Горе, што закључујем по његовом називу мјеста »Његуше«, а пошто је писан старим правописом то сасвим тек трансрибобао.

»Слава Господу Богу, Амин.

Његуше на 29. мјесеца Августа 1854-го года у кући Г. Тома Маркова Петровића.

Налазећи се вишерецени Тома Марков у дубокој својој старости и слабоме здрављу, али чиста ума и бистре памети, и жељећи да пријед своје учини своје добровољно последње завјештаније и да расположи по његовој вољи своје ствари, призна мене нижеподписаног писца и два

³²⁾ Вук Караџић: Српске народне пјесме књ. IV, Београд 1932, стр. XXVIII и 81—88.

³³⁾ Просветни гласник... за август 1913, стр. 736.

³⁴⁾ Вукова прениска VII, 111.

³⁵⁾ Л. Томановић: Петар II..., стр. 2.

³⁶⁾ Вукова прениска VII, 119. — Ја сам подвукао ових неколико ријечи у Поповићевом писму и мислим да на њих заслужује скренути пажњу, јер је Његово могао и од свога ујака нешто наследити.

³⁷⁾ М. Медковић: II П. Његош..., 160 и 163.

³⁸⁾ П. Ровинскиј: Петръ II (Раде) Петровичъ Нѣгошъ, С. Петербургъ 1889, стр. 228.

³⁹⁾ Цетињски архив.

своје сивоца Г-дпа Мирта Ставкова и Г. Машана Савона Петровића за сведоке и тако пред нама поче говорити и располагати како ниже:

Прво. Рече: Препоручујем моју грешну душу Господу Богу, свим светитељима Божијим угодницима и Ангелу хранитељу, да ми буду помочици при раздјељењу од тијела и ходатаи на дан страшнога суда; иштују опроштење у свакога ако сам кога у мом дугом животу чим отице или нестине увиједно, а ја опрашћам свакоме, ако је кад ко мене у чему увиједно.

Друго. Рече: Моју закониту сунуту Ивану остављам до ње смрти да је властита Госпођа од свега мога динкамога и недјакмога, његов се и штогод се налази, а по њеној смрти, наређујем како ниже.

Треће. Рече: Остављам за моју душу црквама како сљедеи: земљу у Пачков До, која је била Ника Лазарева Поповића, у залог за 48 талијера, остављам Цркви Светог Борниа у Ераковића за душу мојега покојнога сина Јока, а ако би је кад Поповић или ко други одкупио, да ове паре даде у поменуте Цркве.

Четврто. Рече: Остављам земљу у Браткове Долине, која је била Кустодија за 20 талијера — два ми и по опрашћам, Цркви Св. Борније за душу моје покојније родитеља.

Пето. Рече: Земљу у Вршан и три коматића у Његушко Поље, те је била Станка Савона Кустодије заложена за 45 талијера, и ове земље остављам у исту Цркву Св. Борније, и ако би је хтејли Ставкови синови одкупити нека даду Цркви 40 талијера, а кои други Кустодија ако би одкупио, нека поднуо да колико је врх ње Цркви; и ово остављам за душу моју и моје жене Иване.

Шесто. Рече: Земљу под Вели Крај, те ми је заложена Маркиша Кустодија за тал. 20, и ову остављам истој Цркви Св. Борније за душу моју и моје жене.

Седмо. Рече: Дужан ми је Снасоје Вучетин врх баштине на Обрадовину 4 тал., а без баштине 4, од којих му опрашћам два, а 6 нека даде Цркви Светом Борнију за душу моју и моје сунуте Иване.

Осмо. Рече: Земљу Давине Савоне, коју ми је заложина за 4 талијера, опрашћам јој ове паре и земљу враћам у њених вијек.

Девето. Рече: Дужан ми је Иво Вуков Поповић 7 талијера врх земље на Обрадовину, од којих му опрашћам два талијера, а пет нека даде Цркви Свет. Борнија за душу моју и моје жене.

Десето. Рече: Дужан ми је Тодор Станков Поповић 12 талијера врх земље на Обрадовину, од којих му опрашћам два, а десет нека даде Цркви Св. Борније за душу моју и моје жене.

Једанајесто. Рече: Дужан ми је Драго Јашаров врх земље под Крачеву Главницу 20 талијер(а); ове паре остављам Цркви Св. Госпођи за душу моју и моје жене Иване.

Дванајесто. Рече: Оне 10 талијера што ми је дужај Јоко Вукалов Кустодија врх баштине на Троца, остављам и ове паре Цркви Св. Госпође за душу моју и моје жене.

Тринајесто. Рече: Дужан ми је син Петра Филипова 21 талијера, и што врх земље а нешто онако; сад му опрашћам једанајест, а оне десет да даде Цркви Свете Госпође за душу моју и моје жене.

Четрнајесто. Рече: У Сава и Јаза Перичева су ми 10 талијера врх земље (на) Подкутњину, и ове остављам у Цркви Свете Госпође за душу моју и моје жене.

Петнајесто. Рече: 15 талијера које ми је дужан Гро Перичин Кустодија врх земље у Зараде, два му опрашћам, а тринајест остављам за моју душу и моје жене Иване.

Шеснајесто. Рече: Дужан ми је Буро Божовић 7 талијера врх земље на Подкутњине, два талијера дарива мојој куми, а 5 нека да цркви — остављам Цркви Св. Госпође за моју душу и моје жене.

Седмајесто. Рече: Дужан ми је Мичина Кадџа врх обора више куће 4 талијера, два да су му проста, а два нека да у Цркви Свет. Борнија за душу моју и моје жене.

Осамнајесто. Рече: Горњу кућу у коју данас стоим остављам за душу моју и моје синова Пера и Јока остављам (sic!) Цркви Свет. Борнију ако би се какав свјештеник (или) калуђер нашао да спомиње душе мртвије од овога дома, а ако би је црква изд продавала да је нема никада никому другому продати ни офитати до мојој браћи Петровићима по стими. А доњу кућу остављам Цркви Свете Госпође, такође за душу моју и моје синова с истим условљем, као што сам рекао за горњу кућу.

Деветнајесто. Рече: Земљу у Шикуже која је у границу Дубску у Приморје остављам мојим синовима Мирку и Машану, а они двојица да даду Цркви Свете Варваре у Сутвару 20 талијера, ње нам је уконица, а Свет. Јовану у Дуб 10 талијера за душу моју и моје старијех.

Двадесето. Рече: Послијед моје смрти и моје жене штогод остаје све моје друго имовиње, покуштво и све остало остављам да се подијели на ови три начина као што је расположио мој пок. син Пера, а то намећу моје швери и унукаш и моје снахе Госпаве као осам брата.

Двадесет прво: Рече: Ко ми је што дужан и друге неке коната наше се све записано у једно моје либро по чистини и здравоме конту.

Двадесет друго. Рече: Што ми је дужан Сташко Марков Ердун 12 талијера врх баштине Петровић Њише и комадић под Гручино кућиште ове аспире опрашћам сирацима Станка Маркова и (да) даду њеној тетци Ивани 4 талијера.

Двадесет треће. Рече: Остављам на славу Бога, Свете Госпође и Светога Петра Цркви на Петњи једну панаду сребру.

Немајући шта више припрли ни одврћи од овога овђен назначења, и пошто му је од слова прочитаено, незнајући некак учини својеручни крест пред нама троном.

Кројст Тома Маркова Петровића.

Бех сам казао да се на наше научне литературе не може поуздано утврдити чак ни то, колико је браће имао Његов, на њ како су се она

аваља! Тако, на примјер, негдашњи секретар књаза Никола Јован Вацки уз своје дјело о династији Петровић објављује генеалошку таблицу династије Петровић, на којој су наведени само два сина Тома Маркова: Перио и Петар II (Раде)⁴⁰⁾. Д-р Алекса Ивић у својим **Родословним таблицама** има три сина Тома Маркова: Пери, Рада и Пила. За Пери није означено када је умро, за Рада (Његоша) су наведени датуми рођења (код Ивића стоји: 1 јула 1813) и смрти и пријеме његове владе, а за Пила пише да је погинуо 1 августа 1836 г.⁴¹⁾ Душан Вуксан у својој **Генеалошкој табlici** има четири сина Тома Маркова: Јока, Рада, Пери и Пила. За Рада (Петра II) наводи датуме рођења (и код њега је: 1 јула 1813) и смрти, за Пери да је умро 1854 године, испод имена Јоковог пише »+ 1836 на Грахову«, а испод имена Пиловог »+ 1-VIII-1836.⁴²⁾ У једној докторској дисертацији о Његошу, издатој прије десетак година, такође је објављена генеалошка таблица куће Петровића, на и у њој пише, јер је сигурно рађена на основи Вуксанове, да је Томо Марков имао четири сина: Јока, Рада, Пери и Пила.⁴³⁾ Чак и по издатењу руског изданија Ковалевског, који је први пут дошао у Црну Гору 1838 године, изазила, да је Томо Марков имао четири сина, Видејемо касније, да Ковалевски није о сину Томовом Јоку, који је погинуо на Грахову 1836 године, он такође пише о Његошу и у свом раду, писаном 1854 године, говорећи о својој посјети Његошевом оцу, каже и ово: »Спримом Томо бијаше у прошлој години изгубио још једног сина, оца књаза Данила, и остаде му само Перио, предсједник сената.«⁴⁴⁾

Томо Марков је, међутим, имао само три сина. То потврђују сви бољи познаваоци Његошеве епохе. Милорад Медаконић дошао је први пут на Цетине 1844 године. Он у једном своме дјелу напоси доста детаљне податке о члановима династије Петровић, на два пута на једној истој страни наводи, да је Томо Марков имао три сина: Пери, Рада (Петра II) и Јока.⁴⁵⁾ Д-р Лаао Томановић у својој монографији о Његошу наводи такође само та три сина Тома Маркова.⁴⁶⁾ а исто тако и д-р Јован Ердељановић.⁴⁷⁾ У Библиотеци Народног музеја на Цетинју и до данас се сачувале двије генеалошке таблице династије Петровић, рађене прије првог свјетског рата. Из једног писма професора Живка Драговића од 49 јула 1912 године види се, да је једно од тих таблица он радио »назад не-

колико година« по жељи књаза Мирила, средњег сина књаза Николе, и да се она (штампана) чувала у дворцу књаза Мирила.⁴⁸⁾ Друга таблица сигурно је рађена по првој, њеројатно јубиларне 1910 године, када је књаз Никола био проглашен за књаза. И у првој и у другој табlici стоји, да је Томо Марков имао три сина: Рада, Јока и Пери. Да је Томо Марков имао само три сина потврђује нам и једна Његошева сестра. Када јој је умро најстарији брат Пери она је је олако тузила: »Бијаш сестра од три брата, аох! од три брата ка три краља, аох! а сад остах без најбољег, аох! куку сестри безбратинице, аох!...«⁴⁹⁾ Ону је тузбаницу забљескино присутни свештеник Вук Поповић и одмах сјутрадан о томе писао Вуку Караџићу, те је на ње јасно, да је Томо Марков имао само три сина, јер Томова кћер каже: »Бијаш сестра од три брата... од три брата ка три краља...« Имам још један податак о овој питању, и то најважнији. Он се налази у већ наведеном тестаменту Тома Маркова, у коме Његошев отац чини разна завјештања за душу својих родитеља, своју и своје жене Иване, на има и ово завјештање: »Горију кућу у коју данас стоим остављам за душу моју и **месеј синова: Пери и Јока** остављам (sic!) Цркви Свет. Врђињу ако би се какав свјештеник (или) калуђер нашао да спомиње душе мртвије од овога дома... А доњу кућу остављам Цркви Свете Госпође, такође за душу моју и **месеј синова** с истим условањем као што сам рекао за горију кућу.« Мислим да је сасвим разумљиво, што Томо Марков не наводи и име свога сина Рада у свим тестаментима. Његов син Раде био је **митрополит** и Томо Марков намјерно није хтио да оставља своју кућу и за душу свога сина Рада, јер ће њега, као пригоровског митрополита, помињати сви пригоровски свештеници и калуђери.

Најстарији син Тома Маркова био је Перио, а најмлађи Јоко. Његош је, дакле, био средњи син Томов. Умрли су обратно: први Јоко, па Његош, па Перио. О смрти Томовог најмлађег сина Јока морамо детаљније говорити, јер је сигурно оне његове погибје код Вука Врчевића створио забуну у нашој науци, да се погрешно наводи број синова Тома Маркова. По Врчевићу, Његошев брат Перио остао је удовац »у месеојеће године 1836«, те је крајем јула исте године пошао на Грахово са око 200 сватова на Црне Горе и Брда за кћер пона Крста Булајића. Трбуњски мудар Асан-бег Резубеговић и татачки мудар Смаи-ага Ченгић чули су, међутим, »да се оила пригоровска војска сакупља у Грахово... и на сву прешу сакупља око 800 Турака и раје и похиташе у Грахово с војском.« Када дознаду да су дошли Периеви сватови, а не пригоровска војска, Турци ојда »у врх поља Граховскога сирам запада разазну чадорје и ту отпочину чувајући се какве пригоровске пријеваре«. »Шјутри дан у јутро, кад су сватови били на кретање, напоица се младост изпоијају ракијом, а и Турци почну се приправљати да појазе« — наставља Врчевић, па затим прича да за Турцима »потрчаше тринаесторица од куће Петровића« и позваше Катунјане и Граховљане да их напану. Њихову намјеру опазише

⁴⁰⁾ И. Я. Вацки: Черногоски Царствующи Династи, Историко-генеалогическая справкa, С. — Петербург, 1889, приложена таблица иза стр.22.

⁴¹⁾ Д-р Алекса Ивић: Родословне таблице српских династија и владетеле, друго издање, Београд 1923, таблица Број 12.

⁴²⁾ Душан Вуксан: Споменница Петра II. Петровића-Његоша-Владике Рада 1813—1851—1925, Цетине 1926, таблица приложена иза текста.

⁴³⁾ Ljubomir Đurković — Jakšić: Petar II Petrović — Njegoš (1813—1851), Warszawa 1938, str. 212. —

⁴⁴⁾ Записи XIII, 343.

⁴⁵⁾ Милорад Медаконић: Вазлика Данила, Београд 1896, стр. 22.

⁴⁶⁾ Л. Томановић: Петар II Петровић... стр. 2.

⁴⁷⁾ Д-р Јован Ердељановић: Стара Црна Гора (Српски етнографски зборник књ. XXXIX), Београд 1926, стр. 429.

⁴⁸⁾ Цетински архив, фасцикул за 1912 г.

⁴⁹⁾ Вукова преписка VII, 212.

Асан-бег и Смајла-ата, те повратиле своју војску и опколиле турски коњаници и пјешаци малобројне нападаче. Врчевић наводи, да је овај сукоб био 1. августа и да су у њему погинули 42 Пригорци и 16 Грахована, а међу примом двије жупске виле, с којим сам ја ио и пио, а то Пиљо, брат владичини, и Стево Станков, брат књаза Данила. Врчевићу су казали у Требињу, да је Његошевог брата посјекао неки Латинић Балдо Мишић из Попова, из села Вјелајевића столачког кадилука, и попио му оружје и орлобе, а Стева Станкова Турчин Мемед Бабовић из села Засада, један пушкомет далеко од Требиња града. Врчевић је писао своје дјело о Његову 1870 године у Требињу и каже, да се код Бабовића «и дан данашњи налази оружје и цевлар» Стева Петровића. Врчевић каже, да је нештавао ко је посјекао «остале девет Петровића», али није могао дознати. Отељечене непријатељске главе Турци су донјели у Требиње «на осам топарећих(х) коња, и с њима окитише градски бедем, ње су и оканале». Код Врчевића је забиљежено и то, да је Његош вежљиво дана послѣ битке покушао да дође до главе свога брата, било отимањем исте или плаћањем за њу 1.000 златних дуката, али није могао успјети.⁵⁰⁾

Врчевићу излагале треба добрим дијелом исправити. Колико је Врчевић непуногласно види се и по њој његовој контрадикцији: он пише да су потражили за Турцима «тринаесторица од куће Петровића», па је сазнао ко је посјекао двојицу од те тринаесторице, али није могао сазнати ко је посјекао «остале девет Петровића»!⁵¹⁾ Поред тога није једно исто храбро погинути за слободу своје отаџбине, или погинути — изјан у сватовима! Из даљег излагања такође немо видјети, да до овога боја није дошло случајно, нити се те године јешно Перо Томов с Грахова, нити је позната граховска битка 1836 године била 1. августа. Видјећемо, међутим, да су турске припреме за напад на Грахово биле Његошу познате и прије сукоба, као и то да је борба била 11 августа. Перо Томов је, пак, први пут био ожењен с Његиша, и то чак и прије 1829 године,⁵²⁾ други пут се оженио 9. јануара 1844 године од «Бурашковића»⁵³⁾ а тек ће му трећа жена бити од Бузајића са Грахова.⁵⁴⁾

Најмлађи син Тома Маркова, Јоко (Врчевићев Пиљо), погинуо је, међутим, на Грахову 11 августа 1836 године у отвореној борби са надмоћном турском војском. Његош је 6 августа извјештио руског посланика у Бечу о намјерама херцеговачког везира Али-паше Сточевића да нападне на Грахово, те су Пригорци ријешили да сви умру с браћом Граховљанима прије но допште Али-паша да изврши ту своју намјеру. Али-паша је напад на Грахово извршио 11 августа и три дана после борбе, тј. 14 августа, Његош је извјештио руског по-

сланика у Бечу Татишчева и руског козуза Гагића о току борбе. Његош им пише, да је Али-паша извршио напад са 12—15.000 војника, те му се, поред све храбрости, Граховљани са 200—300 Катувана, који су им одмах прикочили у помоћ, нијесу могли успјешно одупријети. Граховљанима су прискокнели у помоћ најближи Катувани, а пред њима су били рођени Његошев брат Јоко и Стеван (Стево) Станков Петровић, брат касније прослављених великог војводе Мирила и књаза Данила. У борби су погинули и Јоко Томов и Стеван Станков, као и још неколико Петровића, а спасио се само несрећојодиница Драго Јокон Петровић.⁵⁵⁾ Главна заслуга за овакав пораз малобројне пригорске војске припада одреду турске војске, коме је био ио челу Смајла-ата Ченгић. Смајла-ата се том побједом тако поносио да је често то наглашавао стиховима народне пјесме:

„Синог пашу Бушатлију,
Баш Махмута кривоју
Осветио нитко није,
Дого мене сератије;

Ја испуних царску вољу
На Грахову бојном пољу,
Убих десет Петровића,
Соколова и племића.

Забиљежено је чак и то да је у своју сабљу дао урезати ове стихове из једне муслиманске народне пјесме:

„Свијета сабља аге Ченгића
Сасијече седам Петровића

На Грахову пољу широкоме,
На срамоту књазу Брђанском!“

По причању очевица војводе Јакова Даконића, отељечене граховске и пригорске главе биле су скупљене и пренесене пред Смајла-атин шатор, а било их је 40 пригорских и 12 граховских. Ту су биле и главе Његошевог брата Јока и Стевана Станкова Петровића.⁵⁶⁾

Његош свакако најверније није хтио да у својим писмима подицати погинулу свога рођеног брата, јер су Пригорци скоро свакодневно гинули у борбама с Турцима. Тога ради он у писму од 6. октобра исте године Али-паши Ризванбеговићу говори детаљно о поменутој граховској борби, али не помиње погинулу Јокову, већ каже: «... и мене се међу тимеца Пригорцима неколико момчади од моје куће нагнало и ту је двоје погинуло, нијесу имали по петнајест годинах».⁵⁷⁾ Ту Његош мисли, наравно, на рођеног брата Јока и на Стевана Станкова, Јоко је,

⁵⁰⁾ Шинић каже да је тада од Петровића тек «један умакоу, несрећојодиница Драго Јакович» («Нравско коло» IV, 169). Драго је био Јоков, а не Јакович, а био је мало старији но што је навео Шинић, јер у цетињском листу «Пригорац» од 22. априла 1872 године пише, да је Драго (Јоков) Петровић умро 11. априла «у 56 година».

⁵¹⁾ Д. Вуксан: Писма Петра Петровића Његоша, књ. I, Београд 1940, стр. 218—222; Starine Jугославanske akademije, књ. XX, 247—249; Нравско коло књ. IV, Zagreb, 1908, стр. 169—170. Мислио сам да је баш Јоков деши донесен на Петуше, али ме писмено извјештио његишки свештеник Ивановић, да «Јоков деши није донешен после погибје на Грахову».

⁵²⁾ Д. Вуксан: Писма Петра Петровића Његоша, ... 227 (ја мислим, да ће у Његошевом писму прије бити «нијесу имали ни по петнајест годинах», јер Копалевски каже за Јока да је приликом погибје био «прекрасниј цетињски-летниј малич»).⁵³⁾

⁵⁴⁾ Чланиц и прилози о српској књижевности прве половине XIX века, Нови Сад 1914, стр. 161—162.

⁵⁵⁾ Вуксанова Генеалогичка таблица и П. Ровинский: Петар II (Раде) Петровић Његош, ... С.—Петербург 1889, стр. 13.

⁵⁶⁾ Вукова преписка VII, 26.

⁵⁷⁾ Вуксанова Генеалогичка таблица уз Његошеву Споменуцу.

према Томе, рођен 1821 или 1822 године, што потврђује и руски инжињер Ковалевски, који је први пут дошао у Црну Гору непуних двије године после ове граховске битке. Он помиње на једном мјесту граховску битку и каже да је у њој погинуо рођени брат владичин, прекарски четрнаестогодишњи младић.⁵⁴⁾ Све отјечене главе црногорске одијесне су у Требиње и «окалате» су на градским бедемима, а Његош покуша да дође бар до Јокове главе није успио — каже Вук Врчевић.⁵⁵⁾ Д-р Лазо Томановић такође каже, да су црногорске главе «требињски град окитиле»⁵⁶⁾ и да су се главе Јока и Стевана Петровића «осушили на требињском граду».⁵⁷⁾ Ове податке о мјесту на коме су биле истакнуте отјечене црногорске главе навео сам тога ради, што сам у Архиву на Цетињу нашао један докуменат, у коме пише да су се отјечене црногорске главе из битке 1836 године осушиле «на мостарској кули». То је копија одговора књаза Данила на писмо дамаштинског гувернера Мамуле од 2 септембра (по попом) 1855. године. Одговор књаза Данила чува се у Мамулино писмо, а датиран је 25 августа (по старом) 1855. године. У коменту је, свакако омишљено књажевог секретара, да граховску битку означено да је била 1835. године, а у тексту пише «тачи не» мјесто «тачи не». За граховски пораз и ово писмо књаза Данила врло је карактеристично, јер и после скоро двадесет година књаза Данила су јако бољале граховске ране, на тога ради ово цео пасус из књажевог писма:

»За дужност своју сматрам највише посвједочити, да су турске претензије на самој неистини основане и да Грахово и Жуна од данаш(х) времена принадлеже Црној Гори. Око Грахова била је борба још 1806, а друго 1835 год., када је на истом 11 изабраније ратобораца од моје породице погинуло и главе им се на мостарској кули шушиле, те је Грахово од тог времена и до данас пада било право притјажаније црногорско. За Жуна био се бој 1807, 1809, 1812 и 1852 год. и у последњем боју са опасности живота борио се мој брат Мирко за толико времена. Ово је све и Вашему Превосходителству врло добро познато; и зато Грахово и Жуна исто су ми као Цетиње и ко ми такве у ова мјеста, тачи не у срце црногорско и за ова ђу се жртвовати као и за Цетиње.⁵⁸⁾

Овом приликом ја лијесам могао ријешити питање, да ли су отјечене црногорске главе биле истакнуте на требињском или на мостарском граду. Када се узме у обзир жеља владике Рада и свих Црногораца да дођу до црногорских глава, као и близина Требиња црногорској граници, онда би се прије одлучио за Мостар него за Требиње. Томе у прилог би ишао и причање војводе Јакова Јаковича. Он каже да је турска војска после граховске битке са Смаил-агом и другим војсковођама пошла за Требиње и ту затекла Али-пашу Ризавбеговића. «Јутра дан кренули смо из

Требиња и дошли на копак у Љубиње. Други дан пошли смо из Љубиња у Столиц, па из Столица у Мостар» — изрично каже војвода Јаков.⁶¹⁾ па је тешко вјеровати, да су Али-паша, Смаил-аго и друге турске војсковође трофеје из граховске битке оставили у Требињу и без њих дошли у Мостар.*)

Када се све то узме у обзир није тешко вјеровати, да Његош није могао мировати док осети граховске жртве. Зато је сасвим јасно, што је владика Раде пошао у сусрет «са свом црногорском господом» војводи Шу-ју Караџићу, Милићу Томићу, Секули и Новиди Церовићу, Радојичи Вилотијевићу и Мирку Алексићу, када су му дошли на Цетиње Смаил-агину главу, сабљу и оружје и довели два његова коња. Примршиш из Алексићевићу руку Смаил-агину главу, Његош је задовољно узвикнуо: »Дође ли да ми се поклониш, Јадан Смаиле!»⁶²⁾

Већ сам навео, да је по Вуку Врчевићу бој на Грахову био «на 1 августа 1836». У даљем свом излагању о овом боју Врчевић пише, да «у њему погинули Његошев брат »Пило« и брат касније књаза Данила »Стево« (за међу првим двије љутке пише, с коим сам ја по и још, а то Пило, брат владичин, и Стево Станков, брат књаза Данила).⁶³⁾ Ми-слим, дакле, да је овај Врчевићев текст створно читаву забуну око Његошеве браће. Д-р Алекса Ивић је унутребро и Врчевићево дјело о Његошу за израду своје генеалогичке таблице куће Петровић и он свакако по Врчевићу каже, да је Томо Марков имао три сина: Пера, Рада и Пилу, а видјели смо и то, да је по Ивићу »Пило« погинуо 1 августа 1836 године. Тако д-р Ивић у својој табlici нема Томовог сина Јока, који је погинуо 11 августа 1836 године. Душан Вуксан је на брану сам спремио цијелу Његошеву Споменницу приликом преноса Његошевих кости на Јоване 1925 године. Он сам каже, да се за своју генеалогичку таблицу Петровића, коју је приложио уз Споменницу, служио и Ивићевом таблицом. Како је у Ивићевој табlici нашао Томовог сина »Пила«, а знао је сигурно да је Томов син Јоко погинуо у боју на Грахову 1836 године, то, по моме мишљењу, није имао времена да ово питање пажљиво проучи, па је, видјел да код Ивића нема Његошевог брата Јока, овога додао уз Његошеву браћу у Ивићевим таблицама. Тако је изашло, да је Томо Марков имао четири, мјесто три сина. Вуксан је задржао и Ивићев датум »Пилове смрти, те изашао, као да су два Његошева брата погинула у року од једанаест дана: »Пило« 1 августа, а Јоко 11 августа 1836 године. Млади наш научник радник Дурковић није могао, наравно, ово питање посебно проучавати за вријеме својих студија у Варшави и израде своје докторске дисертације о Његошу, те се и у његовој генеалогичкој табlici нашао четири сина Тома Маркова.

⁵⁴⁾ Е. П. Ковалевскиј: Черногорія и Славянскія земли. С. Петербургъ 1872, 212 и Записи XIV, 24.

⁵⁵⁾ Чланин и прилог о српској књижевности..., 162.

⁵⁶⁾ Л. Томановић: Петар II Петровић..., 67.

⁵⁷⁾ Ibidem, 106.

⁵⁸⁾ Цетињски архив.

⁵⁹⁾ Starine XX, 251.

⁶⁰⁾ Сигурно је после ове битке ко Вук Врчевић Његоша у манастиру Манастира код Бузаве (1836 године) када је, заскукујући брж према «огадељу», казао: »Црни брче, бе ћен окалати — Аа! у Мостар, али у Трапнику?»

⁶¹⁾ Нравско коло knj. IV, стр. 179.

⁶²⁾ Чланин и прилог о српској књижевности..., 162.

Синови Тома Маркова **Јоко** и **Пилос**, међутим, нијесу два лица, већ једно. По Врчевићу се то није могло видјети, а он је забуну повећао и ранијим датумом «Пилос» погинули од познате граховске битке, као и својом причом о његовој погониби у сватковича! Но то нам потврђују други познатоци Његове епохе. Први по времену био би Милорад Медаконић. Раније сам навео да је он први пут дошао у Црну Гору 1844 године, дакле свега осам година после граховске битке из 1836 године. Поред већ поменутих Медаконићевих података о синовицу Тома Маркова, код њега се налази и овај податак: «Јоко (Нимо) погину на Грахову 1836».⁶⁴ Двије године после Медаконићевог доласка у Црну Гору, тј. 1846 године, забележио је Вук Караџић народну pjesму «Смрт Стефане Четињћа», а када је pjesму издао 1862 године, написао јој је почетни увод под насловом «Четињини догађаје». У томе уводу Караџић прича и о граховској борби 1836 године, коју веке за «малачићу погонибу», па каже и ово: «Међу оном војскама био је рођени брат владичин Јоко, који се по надимку звао Пилос, и владичин синовац а потомак плећа Данила и садашњег владича Црногорског војводе Мирка рођени брат Стефан».⁶⁵ Врчевићев «Пилос», Медаконићев «Нимо» и Караџићев «Пилос» јесу, дакле, само надимци Његовог брата Јока, те је Тома Марков имао само **три** сина, а Његов само **два** брата.

Видјели смо да је четрнаестогодишњи Јоко био са својим вршњацима Стеваном (садашњим Петровићем на челу малог одреда Ђукићана, који су појурили у помоћ Граховљанима. Ја сам мишљена, да уз младоме и храброме Јоку могли дати Црногорци надимак **Пимо** под утицајем Његовог **Горског вијенца**, јер се у **Горском вијенцу** помињу неколика пута, уз пет Мартиновића и Вука Бориловића, три тјелохранитеља владике Данила,⁶⁶ а о њима се налазе и ови стихови:

„Сokolони пет Мартиновића,
које једна прса задојнише,
а одиња једна колијевка,
два Новака с' барјактаром Пимом,
и витеже Бориловић Вуче,
који први удристе на Турке,
ко умје нама сплести вјенце?»

О најстаријем сину Тома Маркова, Перу, који је био Његовем зајеник у његовом отсуству и претједник Сената, има нешто узредних података у нашој научној литератури, па то нећу понављати. Потребно је тек навести један суд о њему из 1837 године, који потиче од аустријског капетана Орешиковића, Перовог одличног познаваоца. Орешиковић лично

западе, да Перо највероватније нема много прилике разбојничког саобраћаја, ма да нападима и то, да је без икаквог финансијског интереса».⁶⁷

Ондах је прешао на посљедња два брата, Стевана и Петрова. То је први део у коме се Перо Томов налазио у Котору, јер је само једне зајенице могао појети са Четиња поћу пачузу 17 и 18 новембра 1853 године. Перо је до тада био претједник Сената, а с њим су појели сардар Мило Мартиновић, сенатор Стеван Петровић Цуца и још неколико Црногораца. По налагању књаза Данила, зајеничени су хтјели да Перо Томов иза књаза прогласе». Народни гласари су доијели 24 новембра пресуду, да Перо Петровић, Мило Мартиновић и Стеван Петровић «као главни бунтовници и јавни издајници свога Господара и Отачествина буду данас за казну прогнани из Црне Горе, без да се издају више могу повратити», док је свима другим лицима, као и одбјелним члановима породица главних криваца, дозвољено да се могу слободно повратити у Црну Гору. По овима је остављен рок «до Васкрса-даних», то јест до 1 јануара 1854 године, а ако се до тога рока не поврате, онда се и њима забрињује повратак оштеће. Којица народне пресуде послата је зајениченима преко којегорског окружног капетана, а сигурно је од Перо, као претједника Сената, тражен и извјештај о драмском походу, јер он 6 децембра нише књазу Данилу, да је књажевом ажуранту Бјелодиновићу предао рачуне од 50,000 фиорина.⁶⁸ Све ове податке навео је Душан Вуксан по документима Четињског архива, па каже и то, како је којекорис поглавар највишег 15 децембра књаза Данила, да је Перу Томову и Стевану Петровићу Цуци издао «књигу од прокламација за Тријесће и Бео» и да су они «јуче ујутро отпутовали».⁶⁹ По гласу да се Перо Томов убрзо повратио у Котор, ако је оштеће био отпутовао, јер 2/14 јануара 1854 године нише књаз Данило Перу ево писмо: «Будући Вае неираспо код мене у милост Г. Росенјену Пољовику Косовљевски, дозвољано се вам да можете слободно и без икакве опасности живота повратити се у своје Отачество и располагати о вапшему извјешћу у Црној Гори највишег се, с тим условом, да ви Четињу нише издади пребити не можете, а друго је оште.»⁷⁰ Ово је писмо послао књаз Данило Перу Томову незапечено преко којекорског окружног капетана, с молбом да му га преда и да га истовремено ујери о слободном повратку, што се види из ошачане копије епироног књажевог писма, писаног такође 2/14 јануара.⁷¹ 15 јануара по новом извјешћу је којекорис капетан Дојин књаза Данила, да је синоћ лично предао писмо Перу Петровићу, које му је послао преко њега, па наставља: «Господин Петровић има који дан да се нахоји слаби живота у постели од више различитије болес-

⁶⁴ Прото Дубој Влакић: Петровић Петар II Његов, Београд 1937, стр. 38; упор. и стр. 26.

⁶⁵ О тој суми се говори у Његовом тестаменту (Д. Вуксан: Споменица Петра II., Четиње 1926, стр. 169).

⁶⁶ Записи IX, 72—75.

⁶⁷ Четињски архив (прилог уз писмо од 15 јануара по новом 1854) уп. и Записи XVI, 195.

⁶⁸ Четињски архив.

⁶⁹ М. Медаконић: Владика Данил, 22.

⁷⁰ Вук Караџић: Српске народне pjesме, књ. IV, Београд 1832, стр. XXVIII и 394—395.

⁷¹ Горски вијенци, из стихова 2582 и 2621 и стихови 2639—2645.

ети, због којих не нахои се сада у стању за моћ позвати се од милости Ваше Свјетлости. Али теке оздрави и набе се у снагу намјерава вратити се у Црну Гору и тако чинит познати Вашој Свјетлости, да има цијелоујереније за сакраћење његова живота и својег имућа». Своје писмо которски капетан Дојми завршава овим ријечима: »Полазјем се од ове згоде да објавити Вашој Свјетлости, да у сриједу чекаћу Ве с обједом, чујћу да ови пут ћете ме почастити за веома кратко пријеме.⁷²⁾ Сриједом у коју је которски капетан позвао књаза Данила на ручак била је 6/18 јануара, а књаз је из Котора продужио за Трст. Убрзо иза књажевог одласка умро је у Котору Перо Томов.

То је било 16 јануара (по старом календару) 1854 године, у 2 сата последице повоиш. Вук Поповић је сјутрадан детаљно описао Перову смрт и погреб и у писму Вуку Караџићу похвално се изражава о Перу, јер пише: »Стојећи и бољујући овдје подило се човјечки: није ружно говорио против никога... У жртвачком саудку био је обучен у најлепше одијело, са оружјем и орденима, а на заклону саудку били су му капаки и сабља. Наринаде су за њим жена, сестре и кћери, а из Котора га је испратило много народа, па и руски пуковник Ковалевић и аустријски потпуковник Борше Стратимировић. На таквоманом »Пригоровском пазару« у Котору узели су га Пригорици и пригорски свештеници и одијелили па Његуше, гдје је сахрањен 17 јануара у подне.⁷³⁾ По оба-вјештењу које сам добио од његушког свештеника Ивановића, у једном гробу сахрањено је временом неколико Петровића, те је, поред осталих, на томе гробу и Перов натпис, али нема ни године рођења ни године смрти, већ само »Перо Томов«.

Књаз Данило се задржао неко вријеме у Трсту. Ту је био и 2 фебруара по новом календару, јер су тога дана дамастички гувернер Мамулашаје из Задра подуже писмо, којим га моли да помилује сержара Мила Мартинковића и младога Стевана Петровића, који су пошли нарабродом из Задра за Трст, да о томе и лично доде књаза Данила. »Послије смрти Господина Пера Петровића, која се догодила 28 јануара т. г. у Котору, пошто се повратила и његова породица на Његуше, нема пише на аустријској територији ни једног избјеглице сем речена два Пригорца — наставља Мамула, па затим нарочито моли бар да помилувае старог и храброга сержара Мартинковића, »тим прије што је смрт старог Пера одузела свакоме у Црној Гори сваки разлог да се сматра његовим пристаљником, те је остало сваке сјенке сумње у томе правду.«⁷⁴⁾

Писам могао утврдити дан повратка књаза Данила на Цетиње, али он је 16/28 фебруара под бројем 69 послао которском поглавару Дојми ово писмо:

»Кад се је претставно у Котору покојни Перо Томов Петровић у време мога одсуствија учинио је своје посљедње Завјештање и расположио.

у истом за многе важне послове и, како што ми је доказано, тамошња је власт речено Завјештање и себи задржала.

Вративши се прошлог дана из Тријеста у своје Отечество мислио сам дах пријемне суми да ћу ово Завјештање пошлети мој стрици обћен на Цетињу наћи, као што он по моме мислењу знаше и знае, па не бишао сам га за особено неко удивљење било ми је без да се досјетити могу о чудноватости овог, зато сам препоручио обћени: »Е Вашему Ви сокоблагородију с мољбом, да ми га што скорије пошљете...«⁷⁵⁾

Тек 6 марта по новом (22 фебруара по старом кал.) поглавар Дојми удовољно је тражену књаза Данила, али не потпуно, јер му није послао оригинални тестамент Пера Томова, већ само један извод сачиан с матицом од посљедњег Завјештања њог. Господина Пера Томова Петровића, — како Дојми пише у спроводној књи.⁷⁶⁾ Карактеристично је, да је и овај пренес тестамент оригинал шест дана касније по што је датираи спроводни акт которски поглавар, јер на поштини поглавареног изва своји забиљешка књажевог секретара: »(Пријемно на 28 фебр. 854, то јест 12 марта по новом календару. Писам могао утврдити, је ли књаз Данило био довољног сави објереним пренесом тестамент, али вјерујем да оригинал није дошао на Цетиње, јер сам у њеном личном архиву књаза Писам нашао само објерени пренес тестамент, који се и данас чува у акт которски поглавар од 6 марта 1854 године. Пошто ми овај тестамент сигурно није до данас нигде публикован, то ћу и његов текст дословно објавити. Да би био текст тестамент Ја-и-ија, ја сам исти транскрибовао, а неправно сам означене антије пренес которски писара, који није био вјешт писању ћирилицом.

»Во њија Отца и Сина и Свјатог Духа, Амин.

Ја Перо Томовић Његом, вјеште себе, у бољено стање, по у здравом разуму, послах даме институције Г. Марка Стефановића, Лазара Бербеца и Јова Вукановића, да би били свједоци саједружбеном доброволном посљедњет завјештања.

Прво, Препоручујем моју душе Богу и пренетој Матери Божјој дјаци.

Друго. Моју жену и ћепу препоручујем и(х) Господару Књазу Данилу.

Треће. Наредјен да моја жена и моје граде ћепе остану на Његуше код мојега отца и мајке, да ту живе као на своја добра, и остављам мојој браћи Петровићима на Боки аманет моју фамилију.

Четверто. Именују Вице Президента Милка Станковица и Машана Савога Петровића као Приоудуре над мојом душом и телом, којима на тешики Божи аманет остављам моје имуће и моју спротињу, да мом уприславу или својом туђом и итедија препоручујем на тешики Божи аманет да буде у свему точно извршено оно моје посљедње завјештање.

⁷²⁾ Цетињски архив; ут и Записи XVI, 195.

⁷³⁾ Вукова преписка VII, 211—213.

⁷⁴⁾ Цетињски архив (текст ми је са италијанског љубазно превео д-р Драго М. Петровић).

⁷⁵⁾ Цетињски архив.

⁷⁶⁾ Цетињски архив.

одликован посерије познатих борби са Омер-пашом. Њазз Данило у писму каже:

»Мој стриц покојни Пери Томов Петровић, бивши Президент Сепата Црногорскога, био је прошле године милостивијше обдарен с Аустријским почестним знаком Гвоздене круне II-го степена.

Будући се вишепоменути Петровић ту скоро преседео с ове к вјечној жизни, и будући да се по уставу узаконичио сви ови знакови по смрти обдареника повратити имају, зато за дужност моју почитујем повратити га Вашему Високоблагородију с молбом, да бисте наводни унели га на своје одређено му мјесто.»

Поглавар Дојни послао је враћени орден својим претпостављенима и 29 маја (по новом кал.) извјестио је њазза Данила, да је повраћени орден Пери Томова предат коме треба и шаље му у прилогу потврду од Благоспиремитела Ц. К. Ордена Аустријског Круне Гвоздене за ујерије од учиненог повраћања од крста II-ре класе више пофалеог орденa, с којем је био награђен покојни бивши Президент тог Сената Црногорског Господин Пери Томов Петровић, да Ваша Свјетлост се у достоин чини имати је у руке наследника више реченог покојника». Приложена оригинална потврда о пријему ордена датирана је у Бечу 12 маја 1854 године, а текст је на немачком језику. Потврда о пријему ордена и спровођно писмо которског поглавара причила је канцеларија њазза Данила 21 маја по старом календару.⁸⁰⁾

До сада нијесам могао ништа више наћи на Цетињу о Његошевим родитељима и о Његошевој браћи. Но ја вјерујем, да се и о тим питањима може наћи нешто података у Которском, Задарском и Бечком архиву, гдје су дјелимично остали сви важнији извјештаји аустријских власти о приликама у Црној Гори. То доказују и до сада објављене студије на основу грађе из поменутих архива, те се надати, да ће наши научни радници почети што прије систематски искориставати те драгоцене архиве, као и да ће се што прије повратити десетак великих сандука од Италијана однесеног Которског архива, како би се и у Котору могла вршити научна истраживања.

Година Његошевог рођења

Прошле године свечано је прослављена стогодишњица Горског вјенца и објављено је доста прилога о Његошу и његовом главном дјелу, али ипак није пречишћено ниједно важније питање из Његошеве биографије. То је случај и са годином Његошевог рођења, о којој има доста неслагања и код Његошевих савременика и у нашој старијој научној литератури.

Д-р Бартоломео Визомето, пратилац саксонског краља Фридриха Августа, био је на Цетињу 31 маја и 1 јуна 1838 године по новом календару и каже, да је тада Његош имао «око 28 година»¹⁾ те би излазило да је Његош рођен око 1810 године. Средином августа идуће (1839) године посетио га Његоша на Цетињу енглески аутиниш Митфорд и Лајард. Митфорд у својим биљешкама о бављењу на Цетињу пише, да је Његош имао «од прилике двадесет и пет година»²⁾ те би Његош био рођен око 1814 године, док Лајард каже да је Његош имао «око двадесет седам година»³⁾ из чега би излазило да је Његош рођен око 1812 године. Те исте (1839) године посетио је Цетиње немачки pjesник Штипанц, који каже да је тада Његош имао «једна 28 година»⁴⁾ те би по Штипанцу Његош био рођен око 1811 године. Д-р Ебел био је на Цетињу средином 1841 године и пише о Његошу да је имао «око 27 година»⁵⁾ те би Његош био рођен око 1814 године. Његошев савременик Вук Врчевић тако пише, да му је «опатер Степан Перов Вукотић причао, како је у октобру 1830 године Његош био «тек у својој 28 години»⁶⁾ по то мора

¹⁾ Павле Ровински: Владика Црногорски Петар II по одзинима странијех писаца — цетињски часопис *Књижевни лист*, свеска за април 1902, стр. 86.

²⁾ Српски књижевни гласник књ. XXVIII (16 мај 1912), стр. 767 и Записи XX, 89.

³⁾ Српски књижевни гласник књ. XVIII (16 март 1907), стр. 445 и Записи XX, 158.

⁴⁾ Српски књижевни гласник, свеска од 1 децембра 1925 (*Његошева споменаца*), 508.

⁵⁾ Павле Ровински у наведеном часопису *Књижевни лист*, свеска за мај 1902, стр. 118.

⁶⁾ Вук Врчевић: Ogranci za istoriju Crne Gore, забавник Dubrovnik za godinu 1870, Dubrovnik 1871, стр. 104.

⁸⁰⁾ Цетињски архив.

бити неки Вукотићева или Врчичевића омиљана, а можда и штампарека трећина, јер би из тога причања излазило, да је Петров рођен 1803 године. У једном пољском листу из 1851 године дејутим стоји, да је Петров рођен 1818 године.⁷⁾ Густав Раш пише, да је Петров приликом сабора за владу, 19 октобра 1830, имао »**20 година**«, док мало даље каже, да приликом смрти, 19 октобра 1851, »**био имао ни пуних тридесет шест година**«. ⁸⁾ По првом напаву Густава Раша Петров би био рођен 1810, а по другоме тек 1815 године! Историчар књижевности професор Јотић чак на истој страни пише, да се Петров родно **1 новембра 1813** године и да је приликом смрти Петра I (18 октобра 1830) имао **деветнаест година!**⁹⁾

Ма да су врло често оваква несагласја о години Петровићевог рођења, ипак је скоро у цијелој нашој научној литератури то питање одавно евидентно утврђено на двије године: 1811 или 1813. Сиоран је истовремено и дан Петровићевог рођења, јер једна група биографа наводи **1 јул, а друга 1 новембар**. Ја нећу наводити сву прегледну литературу у којој се налазе ова несагласја, јер би требало навести скоро све што је код нас написано о Петровићу, већ ћу напоменути само то, да се ни писци најпознатијих монографија о Петровићу (Меданковић, Јапанов, Ровински и Томановић) не слажу у томе питању. Меданковић пише да је Петров рођен 1 новембра 1811, Јапанов »не раније од 1811 ни касније од 1813«, Ровински само каже »родно се у 1813 г.е., док је Томановић у почетку свог рада при-
мио 1811 годину као годину рођења, а већ при крају дјела одлучно се за **1 новембар**«. ¹⁰⁾ Милан Милићевић не једино изјесту пише: »**Beryu (sic!) Петар II**, владика црногорски, родно се 1 новембра 1812«, а у напоменама додаје ове ријечи: »Тачно се не зна година Петрову рођењу: једини пеле да се родно 1811, други 1812, а трећи 1813. **Узета је 1812 као средња**«. ¹¹⁾

Ова несагласја приморали су Андру Гавриловића да напише посебан чланак о години Петровићевог рођења. Он ту наводи и одговоре из два Петровића писма, којима су ова питања још више изјасњена. У једном писму од 20 јануара 1850 године Петров каже Стевану Кирићу и ово:

⁷⁾ Ljubomir Đurković — Jakszicz: Petar II Petrović — Njegoš (1813—1851). Warszawa 1938, str. 3, napomena 5.

⁸⁾ Gustav Rasch: Vom schwarzen Borge. Dresden (1875?), 66 und 78; ун. Записи XIV, 152—158. — Моје су подучене ријечи у цијелом чланку.

⁹⁾ А. Ст. Јотић: Историја књижевности Срба, Хрвата и Словенаца. Београд 1921, кн. II, стр. 91.

¹⁰⁾ М. Меданковић: II. II. Његош послѣдњи владикоин владика црногорски, Нови Сад 1882, 36; II. А. Јапанов: Петар II Његош, Владика Црногорски и его литературна дјелатност, Москва 1887, 17; II. А. Ровински: Петар II (Петар) Његош, Владика Црногорски (1810—1851), С. — Петербург, 1889, 13; Д-р Мило Томановић: Петар други Петровић-Његош као издавалац, Цетине 1896, 2, 5 и 213. — За 1811 годину су и још неколико Његошева биографа: Сексула Добричанин (Петар II Петровић Његош, Ниш 1935, 5), Мрко Петричић (Петар II Петровић Његош, Дубровник 1937, 3, 5 и 14), па је чак и д-р Милан Рештар у предговору уз десето издање **Горско вјеица** са његовим коментаром (Београд 1940, стр. X) прије за 1811, па за 1813 годину.

¹¹⁾ Милан Милићевић: Поменик знаменитих људи у српског народа новогег доба, Београд 1888, св. III, стр. 448.

... али ја предсвиђах тридесет више осам Божића и пребацних премо главо мношину (Јајда, не могу се и не хоћу обманипати). У другоме писму од 18 августа исте (1850) године Петров пише Кирићу: »Вашину још ми требује какова два мјесца, па да стуним у четрдесето лѣто живота мога... У својој расправи Гавриловић се одлучно да **прихвати 1811 годину као годину Његошевог рођења**, а за 1 новембар као дан његова рођења рачуна да је »зан спор«. На заиршетку свог чланака Гавриловић каже: »Све је то било упуење оних знатих људи који су са њим (Његошем) живели. То треба да остане и упуење Историје (писке Књижевности)«. ¹²⁾

Моје је мишљење, да Гавриловићев закључак не може остати, јер има довољно доказа да је Петров рођен 1813 године. Они су, утврђено, и до сада били погрешни, те се није морала бар прошле године погрешно наводити година Петровићевог рођења. Да се то не би и убудуће понављало, ја ћу у овом чланку изијести какавје податке о томе питању.

Петров је, као што је познато, ердино 1833 године отпутовао у Русију да ради руковођањем за владу. Аустриске власти у Котору прале су сваки његов корак и могле су знати све што је је интересовало и њему, било директним општењем с Његошем, било преко својих људи. Тако је шеф которске полиције саопштио за Његошеву нареду да отпутује у Русију и 1 јула 1833 године изијештава о томе даљматинског гувернера грофа Јилленберга, пошто је Петров већ био са Цетиња дошао у Котор. Шеф полиције није могао поуздано казати циљ Његошевог пута, али ипак каже, како неки мисле »да ће он већ сада, након посве млад, у **20-ој години живота**, бити посвећен« за владу. ¹³⁾

На путу за Русију Петров је свратио у Беч и био неко пријеме са Његош Караџићем, 22 августа те (1833) године пише Вук Лукићу Мухомилом о Његошомо бајковљу у Бечу ово: »Онде је пре шест мјесеца био црногорски управитељ архимандрит и будући владика Петар Петровић, коме нема још пуни(х) двадесет година, а већи је и лепши него никада графитур у Бечу!« ¹⁴⁾

Средњом јула дошао је Петров у Петроград, а становао је у познатој лаври Александра Невског. Одмах је, наравно, посјетио најглавнија духовна и световна лица у руској престоници. Министар спољних послова и вицеканцелар гроф Неедељов реферисао је цару Николи I о жељи народа и главару Црне Горе да се млади Његош завледи у Русију, са тим се цар одмах сложио и одобрио »да се 15 хиљада рубаља може утрошити на посвећење«. Његошевом је Синод релативно о Његошевом посвећењу, Тешовић је била због Његошеве младости, јер у записнику ове синодске »Јединице« пише: »Не сладијући на **двадесетогодишњу младост архимандрита**, а имајући у виду примере ранијих времена, Синод не одошва

¹²⁾ Годишњица Николе Чупића књ. XXIX, Београд 1910, стр. 174—175.

¹³⁾ Прото Ђубо Влашић: Петровић Петар II Његош (По неободољеним тајним актима архие даљматинског намесничства), Београд 1937, 10.

¹⁴⁾ Вукова преписка II, 343.

«Младосопити га на киши Јерарархских степеня».¹⁵⁾ Она свједочења одука би-
ла је начелно противна канонским прописима православне цркве, јер се
у најбољем случају приликом рукоположења епископа тражи «да је ба-
рем прешао 20 година».¹⁶⁾ а сасвим је сигурно, да је сам Његош дао
Синоду податке о својим годинама живота. Да је младост Његошева била
препрека за његово рукоположење свједочи и руски универзитетски про-
фесор Александар Рајн, који је био на Цетињу 1832 године и који је
српском поглавару у Дубровнику, при повратку са Цетина, изрично на-
гласио, да би Његош «био већ постављен за владика, кад се томе не би
противило његово млађање доба», по одмах је додао како вјерује «да ће
се ипак учинити измијка од тога правила у његову корист».¹⁷⁾ Све ово
јасно доказује колико би биле пратећице Његошу у то вријеме тако не-
колике године старости, а истовремено се из ових података види и бесми-
сленост причања Милорада Меданковића, када тврди да се Његош родио
1811 године, ма да изрично признаје да је «и сам Владина свагда гово-
рио да се 1813 год. родио», али додаје да је то Његош говорио «да би
двје године млађи био»!¹⁸⁾

Враћајући се из Русије, млади Његош је свратио и у Трст. Ту се
упознао са онда већ познатим учитељем Димитријем Владисављевићем.
20 децембра 1833 године Владисављевић је послао једно опширно писмо
општинском дамањинском епископу Рајачињу, у коме му опширно пише о
Његошу, па тако и то, да је Његош «сад у новембру свршио 20 пуниј го-
дина свог живота».¹⁹⁾

На путу од Трста до Котора Његош је свратио само у Дубровник.
Ту су му аустриске власти пратиле сваки корак и шаљале својим прет-
постављеним опширне извјештаје о њему. 6 децембра 1833 године дубро-
вачки поглавар Шафер пише дамањинском гувернеру о Његошвом бав-
љењу у Дубровнику, па наглашава и то, да млади црногорски владина
«ишје напунио 21 годину».²⁰⁾

Један Његошев познаник из Трста помиње касније ово Његошево
путовање у Русију 1833 године, па и он каже, да Његош «до своје два-

¹⁵⁾ Павле Поповић: Млади Његош — Расправе и чланци (Српска књижев-
на задруга књ. 288 и 289). Београд 1939. — Чудно је да је овај драгоцијен по-
даток својом примјеном у нашој научној литератури, ма да је Поповић још
1914 године одража предавање у коме су цитирани подаци, а од 1920 до данас
ни пута објавио текст тога предавања!

¹⁶⁾ Д-р Никодим Милаш: Православна црквено право. Задр 1890, 252.

¹⁷⁾ Протојереј Љубомир Влашки: Руски професор Александар Рајн у
Дубровнику 1832 године — Поповићеве Прилози XV (1935), 164.

¹⁸⁾ Седамна број 28 од 29 августа 1854 (до ње нијесам могао доћи) и
Записи XIX, 81.

¹⁹⁾ Летопис Матиче српске за новембар—децембар 1936, 315 и
Записи XVII, 253.

²⁰⁾ Д-р Петар Колендић Његош у Дубровнику 1833 године — Гласник
Српског научног друштва књ. XXI, Скопље 1940, 91.

десете године никада из Црије Горе нишом није, до само Једарез у Бокву
Которску, гдје је у манастиру Сањин научно нешто српски читати».²¹⁾

1834 године изашао је у 39 свески Летописа Матиче српске кратак
приказ Његошевог Пустињака цетињског. У томе приказу налазе се и ови
редови: «... даметодостојно је, што стихотворца двадесет прву годину
тек свог возраста».²²⁾

Крајем 1836 и почетком 1837 године Његош је био у Бечу. Том
приликом о њему је писао и Метерних, па га је оптузио да је склов
револуционарним идејама и настојао је да му се онемогући одлазак у
Француску. Метернихова писма у којима пише о Његошу су из јануара
и фебруара 1837 године, а важна су и за питање о коме је ријеч у ови-
ме чланцима, јер Метерних за Његоша каже да је «млад човјек од 23 го-
дина».²³⁾

Станко Враз често се интересовао Његошем, а нарочито пошто је
младић из цетињске Горски вијенац. Њега је могао добити бар једном посто-
јећи у Његошевом дневнику. Враз је два пута обрадио Милорада Медан-
ковића, који је живио на Цетињу као свјеник од 1811 до 1848 године. 8
фебруара 1848 године Меданковић се је, свједока о Његошвом мла-
дању и одобрењу, послао кратку Његошеву биографију, коју почиње овим
ријечима: «Он се родио 1813 године, 1 новембра...».²⁴⁾

Два дана после Његошеве смрти, 21 октобра 1851 године, написао
је некролог Његошу наш цетињски, Стеван Митров Љубиша. Он је ро-
ђен у Будви, у близини Цетина, гдје је од 1843 године до Његошеве смр-
ти био општински секретар, те је и лично познавао Његоша. У помену-
том некрологу Љубиша пише, да је Његош умро «19 данахота 1851 го-
дине у њехру својих родитељах, од 38 љетах узраста».²⁵⁾

11 (23) новембра 1851 године приредио је кнез Михаило Обрено-
вић у Бечу помен Његошу. У оваквом помену уз овај помен своји да
је Његош «преминуо на Цетињу у 38 години свога живота».²⁶⁾ Том при-
ликом одрази је књижевник Јован Суботић познати. Слово Петру II,
Петровићу Његошу товарицу Црије Горе и Брца. То Слово је објав-
љено почетком наредне (1852) године и у њему пише: «Петар Петровић
Његош, родио се о врачуе дну (1. колјн) 1813...».²⁷⁾ Ово Суботићево
«Слово» створило је још једну забуну у нашој научној литератури, те

²¹⁾ Српске народне новине од 6 априла 1844 (них нијесам имао у рукама)
и Записи XIX, 78 (напомена).

²²⁾ Наведено у Четињској Годиници XXXIII, 268 и Записима XX, 61.

²³⁾ Браство Друштва светог Саве XXI, Београд 1927, 178.

²⁴⁾ Павле Поповић: Враз према Његошу — зборник Цетиње и Црија Гора
(приредио Професорско друштво) Београд 1927, 184.

²⁵⁾ Stevan Ljubisha: Sjeni Petru Petrovića Ljogoša II — Arhiv za povjestnicu
jugoslavenskiju knj. II, Zagreb 1852, 211.

²⁶⁾ Записи XX, 29.

²⁷⁾ Сербскиј летопис за годину 1852, часть I, стр. 23; „Слово“ је касније
честоко пута прештампавано, па и у Записима XXIII, 34 и даље.

Негошев савременик и познаник Анастас Јовановић, са којим се Негош често састајао у Бечу, изразио је познати литографски сликар: Негошев, на коме је Јовановић такође нацртао да је Негош рођен 1813 године.

У архиви на Цетињу, који се чува у Народној музеју, налази се копија једног Негошевог писма, из кога се такође може утврдити, да је Негош доista рођен 1813 године. То је писмо од 7 јула 1814 године, а упућено је руском конзулу у Дубровнику Јеремији Гагићу. У њему је ријеч о разним злоупотребама негдашњег пригосекског поштареника у Русеји Матеје Вучићевића, који је неко приједне био и потпретеледник Негошевог Синода. Називом поштареника Негош ипак Гагићу о Ђецашевићу ово: »Одиралајући се он 1832 године из Црне Горе у Санкт Петербург ја му дам моја три крета бриљантона, да ми на њих извади неколико пара, које су ми тад музалине биле за неко интрено устројство. Добри Вучићевић бриљантове крете узми, по мјесто да мени на њих поште извади, а он их лијено заложу у П-бургу у ломбард и на њих се ожени. Ето то је благодарност зашто ја је блаженосиоштини свој стрици на једне ничтожане фамилије у чијој двојанској постанци. Тај срамјотни поступак Вучићевића са мном извјестан је Књазу Александру Николајевичу Гагићу и тадашњему Обер-прокурору Сјатјелјетна Синода Ену Печајеву и принуђен сам био о том тужити се Господину Више-канцелеру. Но Министертво ми је одговорило да еудејским путем тражити не могу не амајући на то документ, ал' шта сам ја тад 18-љетни знао што су то документи и јесам ли ја могао помислити, да један чојак облатодјелствования моим стридем може толико безчејстни бити?«³⁷) Из пренисеа Негоше са Гагићем види се, да је Матеј Вучићевић отуђавао 17/29 марта 1832 године за Русеју, јер 18/30 марта Негош пише са Цетиња Гагићу ђецаше: »Јучера пошало је Господин Матеј Вучићевић у Котор, од куда ће нут свој проужити преко Беча у С. Петербург народљета дјела ради, а какав је то посао мислим неће Вам бити никаква загоњетка, знајући Ви добро састојаније овога народа и његову у оном окупном, премда каменом изобилном предлажу, најљешу нужду, кому само итедја десинаца благоутробноћа Императора напаша може помоћи и срећним га учинити.«³⁸) Ако се узме да је Негош рођен 1 новембра 1813 године, као што налази скоро из свих наведених података, онда је средњом марта 1832 године, приликом Вучићевићевог одласка из Цетиња, Негош имао осамнаест година и четири и по мјесеца, те тачно Негош каже за себе, да је у марту 1832 године био »18-љетник«.

Морам на крају признати, да не могу потпуно разјаснити контрадикторне податке из Негошевих писма: Кишанину од 20 јануара и 18

Субота није казав да је Негош рођен 1 јули, јер би то Конаљевски сигурно погласио и исправно. Мислим да је Конаљевски могао бити на Негошевом помену у Бечу, јер сам каже да је посетио Цетине, »ујорско посаје владичине свирби« (ibidem), те би на путу за Цетине могао бити у Бечу крајем 1851 године.

³⁷) Цетињски архив — Негошев „Исходјашни журнал“, писмо број 61 од 7 јула 1844 године.

³⁸) Цетињски архив.

године 1850 године, које је објавио Гаприловић у поменутом чланку »Година Негошева рођења«. Но мислим да је Гаприловић морао много размислити та писма проучити, јер ако је та писма пренисео са Негошевог копената неки његов случајни писар, онда је он могао потријешити приликом пренипепања, пошто је Негошев рукопис на 1850 године доста поштеао за неупућено лице. Ипак мислим да су у овом чланку наведени подаци доволно убједљиви за прихватање 1 новембра 1813 године као дана Негошева рођења. Није сувишно навести, да су тај датум прихватили и краљ Никола и сва мјеродавна лица на Цетињу 1913 године, када је специјални одбор израдио програм и завршио прославу стогодишнице Негошевог рођења. Свечаност је одржана у недељу 3 новембра, на је, замиоје осталих, говорио о Негошу и др Јазо Томановић, који је ентурне већ био одуштао од свога мишљења на 1896 године, да је Негош рођен 1811 године. То ипак није учинио без оправданог разлога, нити је прослава завршена на дан 1 новембра 1913 године без неких доказа, јер је др Јазо Томановић у својем дјелу о Негошу 1896 године тврдио, да је прихватио 1811 годину као годину Негошева рођења не само тога ради што је Медаконића рачунао као најпоузданијег Негошевог биографа који каже да је Негош рођен 1811 године, већ и »успјед расчитивања неких старијих људи, који рачунањем долазе до исте године«. О прослави стогодишнице Негошева рођења има у цетињским листовима Гласу Црногорца и Вјеснику прилично детаља, но ја ћу изијети само један пасус из Гласа Црногорца од 2 новембра, који гласи: »Навршила се стогодишница од рођења Господара Црногорца Петра II Негошевића-Негоша, преслављеног вјесника Горског вијенца. Колико можемо, у оваким тежким приликама познате рата, одукујемо се на видан али скроман начин ушесити једног нашег великана, којим се дичи српско племе, којим се поноси све Словенство, чијем генију одједе поштовање сав образованих свијет... С нама ће у одвајању принања Петру II, Господару Црне Горе, сјутра у души бити цијело Српство, за које је толико радио, и цијело Словенство, које је толико љубио.« Овај пасус наводим тога ради, што постоји и тврђење да је Негош рођен 3 новембра 1813 године,³⁹) а из цитираног текста јасно се види, да је прослава завршена 3 новембра тога ради што је тога дана било неједна, јер се у листу од 3 новембра каже: »Навршила се стогодишница од рођења Господара Пригосекског Петра II...« Колико је мени познато, један једини пут се у нашој литератри помиње 3 новембар као рођендан Негошев, те то мора бити нека случајна омашка и с тим циљем не треба уопште рачунати, већ остаје као дан Негошевог рођења једино 1 новембар 1813 године.

³⁹) Милан Димитријевић у забелешком *Невени* (број 34 за 1854 годину), пренатампано у *Записима* XIX, 79 и 81.

Његошево школовање

Питање гдје је и колико учио млади Раде Томов није ни до данас ријешено у нашој науци. Оваје је нарочито важно колико је он учио у Бочи Которској, јер се решењем тога питања директно решава и вријеме његовог учења на Цетинју, како прије одласка у Боку, тако и после је повратка из Боке. Тога ради ја ћу се овом приликом мало дуже задржати око Његошевог школовања у Бочи, јер, као што ћемо касније видјети, пријеме које је Његош провео на школовању у Бочи познато је и за друга питања из Његошеве биографије.

Ово питање се није могло ријешити на основи досадашње литературе о Његошу, ма да је она доста многобројна, па чак ни на основи до сада објављених Његошувих савремених докумената. Тако, на примјер, трпшански учитељ Димитрије Владисављевић пише 20 децембра 1833 године далматинском епископу Рајачићу о Његошевом бављењу у Трету приликом повратка из Русије, па му каже и то да је младага Рада митрополит Петар I — послао као дете од 14 година у Боку у манастир Савину да се чему обучава, и после по године к себи га позвао и нешто га и сам обучавао...⁽¹⁾ 8 фебруара 1848 године послао је ондашњи цетински епископ Милорад Медаконичић (Сима) Вразу крстну Његошеву биографију, у којој пише следеће: У години 1825 послао га његов свети стриц у Нови (Castel Nuovo) у манастир Савину да припоначини плод науке одуше. Проводиоши ту годину дана, на позив свога стрипа поврати се онд у своје отечество.⁽²⁾ Заједно са Његошем учио је у Бочи Петар Достинић. Он у својим успоменама пише, да је њихов учитељ калуђер Јосиф Триповић био парох на Топској код Херцег Новог 36 година, па затим наставља: «Код нас се поучавао светочиници Епир Владислав Петар Петровић три љета, именом у дјетинству Раде, син Томе Петровића, а након три љета (приликом?) његовог одшестивља из Топске к свом стрипу Первом Светом Архиепископу Петру ја, писатељ, јесам с цетинјем на Цетинје послао и тамо два мјесеца на Цетинје проводио...»⁽³⁾

⁽¹⁾ Летопис Матице српске за новембар—децембар 1936, 315—316 и Записи XVII, 253.

⁽²⁾ Павле Поповић: Враз према Његошу — зборник Цетинје и Црна Гора (приредио Професорско друштво), Београд 1927, 184.

⁽³⁾ Др Мих. Вукчевић: Из једног записа Његошевог школског друга — Записи IV, 243.

Џо Владисављевићу је, дакле, Његош пошао у Боку 1827 године, јер он каже да је Његош рођен у новембру 1813, а тамо је учио само пола године. Медаконичи пише да је пошао у Боку 1825 и да је учио годину дана, али је по Достинићу Његош учио у Бочи три године.

Када су овико различити подаци о мјесту и времену Његошевог школовања у Бочи из савремених архивских докумената од 1833 и 1848 године и код Његошевог школског друга Достинића, онда се не треба чудити што се у томе питању не слажу наши историчари и писци наших историја књижевности.

Прва по времену сабирана студија о Његошу објављена је 1877 године, и написао ју је познати књижевни критичар Светислав Вуловић. Пошто је навео да је Његош рођен 1 јула 1813 године, Вуловић о Његошевом школовању каже ово: »До дванаесте године живљаše Раде као : друга деца његушка... 1825 г. узме га владика к себи у манастир на Цетинје, да га као ђак слуша. За годину дана Раде готово самоучио научи добро читати и писати... 1827 г. пошле владика Рада калуђеру манастира Савине, у Бочи, Јосипу Триповићу, који је онда учио оне, који су се спремали за монашки чин... Код њега остане Раде две године и каже нише — и ту му је била сва богословија... 1829 г. узмете се у живот Радову рука која нави песничку жицу у њему. Дошавши с богословских наука на Цетинје, састаде се Раде с човеком сасвим дружички од оца Јосипа. То је Сима Милутиновић песник српски...»⁽⁴⁾ Вуловићу припадају о Његошевом школовању у Бочи Которској понављају различити писци, на и неки страни.⁽⁵⁾ Милорад Медаконичић је нашо 1882 године свој биографију о Његошу, у којој онда пише да се Његош школовао у манастиру Савини «кратко пријеме» и да се тамо учио «читати и писати».⁽⁶⁾ те се ови нови његови подаци не слажу чак ни са онима, које је он послао Вразу 1848 године. Руски научник Лавров не помиње вријеме тоје је провео Његош у Бочи, већ само каже да га је Петар I довео на Цетинје 1825 године, гдје му је први учитељ био цетински калуђер Милутинов, па затим митрополитов секретар Јаков Цек, код којих је млади Његош научио читати и писати. Трети Његошев учитељ био је, по Лаврову, калуђер савинскога Манастира Јосип Триповић, а када се вратио на Цетинје послао је Сима Милутиновића као митрополитовог секретара. Лавров даље наводи разна неслатања код Ами Буса и Врчевића о времену Његошевог учења код Милутиновића. Јер Бус пише да је Милутиновић учио Његоша пет година, док се по Врчевићу Његош вратио из Боке 1829 године, те га Милутиновић не би могао учити толико година, али не доноси одређен закључак о овоме питању.⁽⁷⁾ Други Његошев биограф Рус,

⁽⁴⁾ Милица Годичић и Вуловића Целокупна дела (Библиотека српских писца) књига I, стр. 80—81.

⁽⁵⁾ Историја славјанских литература, А. Н. Пышина и В. Д. Спасовича изданае второе, том I, С.-Петербург, 1879, 228—229.

⁽⁶⁾ Милорад Медаконичић: П. П. Његош посљедњи владика црногорски, Нови Сад 1882, 36.

⁽⁷⁾ П. А. Лавров: Петръ II Петровичъ Његов. Владика Черногорскій и его литературная дѣятельность, Москва 1887, 18—19.

Наше Ровински, није о Његошевом школовању у Боки могао казати ништа поузданије по Јавров, па тога ради углавном и понавља оно што смо видели код Јаврова. Но Ровински наводи неке податке, које, колико се сјећам, нијесам нашао код других Његошевих биографа. Он, наиме, пише да је Петар I хтио младоме Његошу да дâ световно васпитање, па га је тек онда послао калуђеру Троновићу када се Борђије одрекао учења у духовној академији. Ровински каже да је то Петар I мислио тога ради, што је вужно било да један од Петровића добије световно образовање. Јер је у гувернеровој породици, која је у свему конкурисала Петровићима, био већ један члан, Ђуза Радовић, који је добио своје образовање у Западној Европи, по којој путовао и лично у Енглеској, где је научио и енглески језик. То су Радовићи могли урадити, пише Ровински, јер су они били богати, али то није могао урадити митрополит Петар I, јер није имао одређена да тамо шкољује некога од својих синоваца. Ровински рачуна, да је због поново одобрене му редовне помоћи на Русеј Петар I 1825 године наменио да позове на Цетиње свога старог синаког синона Рада Томова и, почео се бринути о његовом световном васпитању, напуштају другог синона, Борђију, да се припреми за владичанско достојанство.⁸⁾ Све ове комбинације Ровински је начинио на основи једнога Вренићевог мјеста, у коме стоји да је млади Његош 1831 године казано-главарима (тако је записао Вук Вренић, по причању сенатора Стевана Перкова Вукотића): «Како ћу овако неуучени или у Русеју да се владичим, ако Бота знате?! Нијесам но двије године у Котор учио, а није ни на Толију у Кастелови код глумца Јосифа Троновића, па ми треба Јомт, и колико да знате приучити, на онда одити у Русеју.»⁹⁾ Упућујући само на овај Вренићев текст, који сам ја дословно навео, Ровински овако резонује: »У Котор Приногори обично дају своју дјецу ради учења свјетовне науке, а нарочито италијанског језика... Из тога је јасно, да је он највише био назначен за свјетовно образовање, за довршење којег би, без сумње, био послан у Русеју.»¹⁰⁾

Др Лазо Томановић начинио је збрку у питању о Његошевом школовању у Боки, јер овако о томе пише: »Он (Његош) је до десете своје године у родитељској кући проводио дјетињство своје као и остала дјеца пегушка. Тада га стрци митрополит узе код себе у манастир цетињски, где су га кљанг учили неки калуђер Мисајла, па митрополитски секретар Јаков Цек. Но ту није морао дуго стати, ниш се код тихих учитеља много користовати; јер га митрополит шље на Толију код савинског калуђера Јосифа Троновића, тада на гласу учитеља у Боки... Раде је остао на Толију **прено три године** и кад се повратио на Цетиње нашао је ту другог синона учитеља — Сима Милутиновића Сарајлију... Тек је Симо на Цетиње-

дошао. Петар I позове свог синона с Толије и предаје га Симу, да га васпитава. Двије стране даље Томановић наводи ове податке о Његошевом школовању: »Кад узмемо да је Раде дошао на Цетиње дијете од десет година, па претпоставимо да је ту остао око три године, а знамо да је на Толију учио преко три године, а кад Сима овог свјетог због свог васпитања да је протрчао преко оних година, пошто је десетогодишње дијете остало до Његоше, што нас принуђава да коначно прихватимо г. 1811, као годину Његошевог рођења, као што хоће Мисајловић... У напомену на истој страни Томановић каже, да изведеним подацима испрвања досадашње Његошеве биографије, јер је ове податке добио »са најпоузданијет извора«¹¹⁾ а још из 1878 године сачињено у Сарајеву (Сарајево). Те податке Томановић је добио од раније поменутог Његошевог школовца друга Јосифа Милутића, који му је и онда казао: »Раде није у манастиру Савини учио него на Толију, не богословско науке него ословне, не двије године него прено три, и да је на Толију дошао као дијете... Када се мора узети да је Раде био најдуже 12 година кад је код онца Јосифа на школу пошао.»¹²⁾

Из наведених Вукотићевих података видјети смо, да је Његош дошао у Боку 1827 године и тамо остао код Троновића, две године и мало више. Ако би Његош дошао у Боку и почетком 1827 године, онда би излазило да се повратио из Троновићеве школе најраније тек **првих мјесеци 1829 године**. Ова хронологија ипак не може остати, јер је Троновић умро **Још 8 августа 1828 године.**¹³⁾ Историскимо отаца и Вренићевог синака, које наводи Јавров, да се Његош вратио на Троновићеву школу 1829 године. Причање сенатора Стевана Вукотића, забљезано код Вренића о Његошевом школовању у Котору, које је, тобож, сам Његош записао, а Наше Ровински на основи њега начинио годину комбинацију, самим отаца као несигурно, што ћемо видјети касије из једног поузданог архивског документа од 20 јануара 1827 године. Наказани читалац ће сам увидјети недоследност Томановићеве приказана, по ју ће ипак напоменути најважније. Нарешто издају у сени двије Томановићеве реченице, од којих у једној пише да је Његош **знашао» на Цетињу Милутиновића** када се повратио са Толије, а у другој стоји да је Петар I **опозвао» Његоша с Толије** пошто је **Милутиновић дошао на Цетиње**. Ништа бољи нијесу други Томановићев хронолошки подаци. Да је Његош рођен 1811 године као што тврди Томановић, па је »до десете своје године«¹⁴⁾ живио на Пегушима и он чак не је дошао на Цетиње **дијете од десет година»,** како пише Томановић у истом изводу, па да је на Цетињу остао **»бар годину дана»,** онда би Његош имао 1 новембра 1821 године **десет година,** те би најдуже био поштом 1822 године пошом на Цетиње на Толију. Ако је на Толију учио **преко три године»,** онда би излазило да се на Цетиње повратио **првих мјесеци 1825 године.** Милутиновић је, међу-

⁸⁾ П. А. Ровинский: Петръ II (Раде) Петровичъ Ныошъ Владыка Черногорскій (1830—1851). С. Петербургъ 1889, 13—14 и 17—18.

⁹⁾ Вук Вренић: Огранци за историју Црне Горе — забавник »Dubrovnik« за 1870 годину, Dubrovnik 1871, 105.

¹⁰⁾ П. А. Ровинский: Петръ II..., 17.

¹¹⁾ Др Лазо Томановић: Петар II Петровић Његош као владалац Цетиње 1896, 2—3 и 5.

¹²⁾ Тома К. Поповић: Калуђер Јосиф Троновић, учитељ владике Рада — Босанска вила за септембар 1910 (Год. XXV Број 18 и 19), 279—280.

tim, došlo na Cetinje tek 25. septembra 1827 godine,¹³⁾ te bi on svršenoš Petroševića pismom na Tomu da dođeza Mladutinovića na Cetinje preme najmaše dijae i po godine! Ali on, vao, Petroš uio na Topcu ene do dozeza Mladutinovića na Cetinje, onda bi to bilo najmaše i od početka 1822 do kraja septembra 1827 godine, to jest šest godina i deket mjeseci! Da Tomanić u ovoj citatima nije bio kritičan i da se i po tome, što je on primio Medakovića tirišne o godini Petroševa rođenja, privlađuje to tija, što je Medaković bio Petrošev adjuvant, te na kao takav mogao da je bezdanija za drugu biotrafu.¹⁴⁾ Međutim je mnogo doprinio i privlađuje primicu koju namodi Dimitrije Mladaković, jer je Mladaković bio dvadeset godina Petrošev lični sekretar, dok Medaković nije bio da bio Petrošev adjuvant, iako on stalno tako zove samoga sebe u ovoj citati o Petroševu, jer u ujedruva koje mu je bio Petroš 18. avgusta 1818 godine, bio je odavde od četri godine i osam mjeseci na Cetinju, pravio pise, da je Medaković bio učitelj odvešnje mlađenice.¹⁵⁾ Što za je Petroš vodio sobom zadnju mjeseci 1816 i prvih mjeseci 1817 godine do Beča i natra, to znači ne znači da mu je on bio adjuvant, jer je Petroš uviđao na putu imao po petnaest pristopa.

Nemoć je praviti određene podatke na Petroševu biografiji, u raznim našim istorijama književnosti i maše poznatim rasprava, kad se u glavnim djelima o Petrošu nalaze takva nagašaja i nični dokazani navedi. Tako, na primjer, Jovan Đepala piše, da je Petroš ostao oko 3 godine na Topcu i na mlađenice Savine.¹⁶⁾ Dok Jovan Grinić nalaze ovaj period Petroševa života kao i Svetislava Jovanovića,¹⁷⁾ Jovan Sverakić piše, da je mlađi Petroš uio "neko vreme" u Beču i da mu je Mladutinović "došao" za učitelja od 1827 do 1830 godine.¹⁸⁾ Po Janki Predragoviću Petroš je bio Trojnovića u Manastiru

Savini preko tri godine.¹⁹⁾ Dok Jeremija Jovanović kaže, da je Petroš "vešto malo uio u i Beču".²⁰⁾ Ništa odavde ne tako, ni iznici koja su dijae i ratni u Hercegovinu. Tako pop Savo Navićević kaže pismom, da se uz grobne parohije konstante nalazi Beču, u kojoj je Petroš vao Petroša.²¹⁾ A toplađni paroh Marko Stanić piše, da je Petroš uio kod Trojnovića na Topcu preko tri godine.²²⁾ U jednom prozlogodišnjem prigodnom članku M. Vukelić piše, da je Petroš u Trojnovićevoj pismu bio "putu tri godine, dojađujući i ova".²³⁾ Prema istorijskim podacima Rađa je bio najmaše iko one škole.²⁴⁾

Na osnovu ovakvih kontradikcija i našoj stručnoj literaturi nije se moglo doći do jedne potpunoj iskazivanja. Ostala je jedna mogućnost da ovu zbirku podataka razrišiti neki suvremeni arhivski podatci. Još na dva razli, u ovoj citati koja su ne interesovale, razli i za ovo pitanje podatke u Cetinjskom arhivu, te sam uspio da nađem jedan dokument, kojim se ovo pitanje može riješiti, ma da još ne u potpunosti. Taj dokument je pismo mitropolita Petra I ruskom konzulu Gaiđu od 20. januara 1827 godine. Mitropolit izjavljuje Gaiđu, da je primio njegovo pismo i priloženu kopiju pisma ruskom Ministarstva inostranih djela, u koje je riječ o postupcima njegovog sinovca Borijija Petrovića. Borijije se žalio Ministarstvu, da mu je nedovoljna suma od 2.000 rubalja godišnje, koliko prima za svoje uzdržavanje, na molbi da mu se na mlađenice suma na mlađenice svojih djeteta, i da mu se da 400 čerovnih na pomoći koja se daje narodu Crne Gore. Petar I se žalio Gaiđu, da nema novaca, ali ne bi žalio za Borijije potrebe, prodati njegove pisme, samo kada bi znao da on usvijaše u nauku i da se sprema kao mladi na mlađenice, koji mu je narod odredio. Po mitropolit ne bi vidio, da on troši više no što bi trebalo, a i ne trudi se da se što bolje sprema za poziv koji mu je namijenjen, ma da bi narod s neopravdanim očekuje "i ljudi u arhijerejskom dostojanstvu vjedači, a ja najviše, kaže mitropolit. No ako Borijije ne bi htio to dostojanstvo, nali bi se za toga pokazao nesposobnim ili nedostojnim, oostala bi na serce moje velika žalost, što ja, nemajući novaca, ne bih u sastojanje bio kojim drugom na moji plemjašnikov sadržaj u njegove učinište u Rusiji i što ne bih(x) ožio ovu milost u Visočajmaju, Dvora prosvitni, produžuje Petar I. Najviše bi žalio mitropolit Petar, što bi njegov narod, koji je od starih vremena bio rukovodstvom svojih arhijereja čuvao svoju pjeru, branio svoju slobodu i sudio ruskom prestolu, po njegovoj smrti ostao "bez onoga načelstva i rukovodstva, kako onci neumitija svojego pastira.

¹³⁾ Mladutinović je vao na Cetinje 25. septembra, a na 3. oktobra 1827 godine (Zapisnik I, 175 i IX, 257 i 262; na str. 257 je štamparska greška "1828", jer treba 1827 g.). To se vidi i na pisma Petra I Gaiđu (Zapisnik I, 178). U pismu Petra I Petrovića od 29. septembra (11. oktobra 1827 u Zapisnik I, 177) otkriva se mitropolit Petar izjavljuje broj 2, te bi u pismu trebalo da stoji: "u prošlosti mlađenice na Topcu, to jest 25-ih dan njegov mlađenice". To potvrdjuje i Zapisnik, da je 26. septembra 1827 godine u starom kalendaru doista bila nedjelja. I jedan Mladutinovićevo biograf piše, da je bio nedjelja ali neki pravimo, kad je Mladutinović došao na Cetinje (Golubinski II, 229). Osim toga, što Zapisnik potvrdjuje datumi, ovaj pismo na pismo a mitropolit Petar I na starom kalendaru. — Kada se približilo na Kotoru u Crnu Goru učinio je od svoga deset komata knjiha koje je sobom došao samo dijae, i to u Petroševu pismu a koje je bio nepotpuno ispisane knjiha (Dokl. Aleksa Nink, Arhivska graba o srpskim i hrvatskim književnim i kulturnim radovima, izdane Srpsko-kršćanske akademije, Beograd 1931, knj. II, str. 119 i Zapisnik I, 260-261).

¹⁴⁾ Dr. L. Tomanić: Petar H., ..., 2 (napomena).

¹⁵⁾ Cetinjski arhiv.

¹⁶⁾ Jovo Đepala: Lekcije iz istorije srpske književnosti, Cetinje 1896/95.

¹⁷⁾ Jovan Grinić: Historija srpske književnosti, Nova Sad 1903, 1-2.

¹⁸⁾ Jovan Sverakić: Historija nove srpske književnosti, drugo izdanje, no izdanje, Beograd 1921, 175.

¹⁹⁾ Jovan Jovanović u prijevodu: o Petroševu pismu Lajni par Švicarac Madi (Izdane Srpske književnosti, Beograd 1902, 4).

²⁰⁾ Jeremija Jovanović: Primiri nove književnosti, knj. I, Beograd, 1921, 138.

²¹⁾ Pop Savo Navićević: Boka (Nasela srpske zemalja knjiha IX), Beograd 1913, 442.

²²⁾ Marko Stanić: O školovanju vladike Rađa na Topcu kod Hercegovača — Spomenici manastira Savine, Kotor 1930, 36.

²³⁾ Cetinjska Pobjeda od 26. januara 1947, str. 6.

па неминујемоју погубељ, јест ли он милосердијем Великаго Самодрјача Високоцкога непредохрањен будеџа. Из овога писма касије ћу извести потребне закључке, но сада морам нагласити, да је за решење постављеног питања много важнији додатак овоме писму, које је митрополит Петар приложио на посебном парчету хартије. И онај додатак, као и наведено писмо, писао је митрополит својом руком. Ево цео текст његов:

«Ви ћете мене изјавити да ја не могу израћи колико сам остао неискоришћен поведеним синодом мојега Георгија, видећи по надержкам које он чини да у њега ништа доброта не има и да се они Народ заводу на њега моје труде ни трошке што сам рад њега чинио, по што сам Височајшиј Двор безиконо и што Народ остаје по смрти мојега на приходу својега наденја и вјечне несреће. Ја жељах преемник(а) мојега наком себе оставити наукама просвјештена, којих ја највећим имао, али к мојега великој жалости не имам у тому среће: ваља да је судбою одређијено, што би вада у Црну Гору верху духовних како и верху мирских селенота царствина. — Има још синовацах у мене, а особито један кои је стојао годниште и по данах код Јером(о)наха Јосифа Троповића на Толлу; зна нешто читати, види се пријатне физиономије и добре нарави, но ево моје жалости што нијесам у состојаније да га пошљем и садржим у које училиште у Русији и што не смијем ову милост у Височајшаго Двора просити. Знам да за педесетх гроша млади, по како сам ја остар(а)о, не би млади приспео годиштина за много времена да буде моја преемником, а Бог зна хоћу ли ја и ово писмеце свршити у животу»²⁴⁾

На овом додатку нема датума, али је јасно да је он писан истога дана када и наведено митрополитово писмо, то јест 20 јануара 1827 године. Из овога важнок оригиналног документа могу се утврдити ове чињенице:

1) да је млади Његош учио на Толлој, а не у манастиру Савини, али то, наравно, не значи, да није ишао у манастир Савину, нарочито за вријеме великих црквених и народних празника, јер добро каже Његошев школски друг Достић, да је манастир Савина био «хитори Јерусалим»; у њему су се испричавала црквена сва правила како у Јерусалиму вада, а особито у вријеме када је «светопочиниши отац архимандрит Давидић приносио славе науке на Русије»²⁵⁾

²⁴⁾ Петински архив (митрополит Петар је прависловно, па сам та слова допушта). — Черновец — златна монета, око 3 рубље.

²⁵⁾ Записи IV, 242. — Упоредисмо Мисао за новембар—децембар 1929 (Св. 237—240). Београд 1929, стр. 372, гдје је наведено причање попа Митра Василевића о његовом ручку код старешине манастира Савине «међе 1825 или 1826 године», којом су приликом били на ручку и казувер Троповић и млади Његош. Василевић каже, да је Његош био у кривојорском народном одјелу, па долаже: «То бјеше још дијете, али порасно и веома наочито, питома израза, али за те године и необично озбиљна погледа» Његош је ручао стојећи и када је Василевић заштао за узрок томе, настојао је манастира, Богетић, одговорно му је: «Као синоацу Митрополитову учинили смо му почаст да обједује с наше грееде. Али као ученик он мора стајати поред свога учитеља и манастирског старешине».

2) да је Његошево школовање на Толлој трајало свега «годину и по», те грееде писаним сва развија познатија о томе премину из научне литературе, по којима је он учио у Боки од пола године, па све до више од три године;

3) да је Његошево школовање у Боки било завршено прије 20 јануара (по старом календару) 1827 године;

4) да је апсолутно нетачно Вукотићево или Врчевићево тврђење о Његошевм школовању у Котору, јер он то школовање само напосред митрополита Петар у «оном писму руском канцлара Гинибу, а онда су без основа и сва излагања Павла Ровинског, комбинована на основу овога причања, па сигурно ни Његош није народним гласавима казао да је «дјетије године у Котору учио».

Из ових чињеница се може закључити и то, да Његош није прекинуо школовање у Боки тога ради, што је дошло на Цетиње Симо Милутиновић из његовог учитеља како ишче у родним Његошским биографијама, јер је Милутиновић дошао на Цетиње тек 25 септембра 1827 године, те је Његош био дошао из Боке бар девет мјесеци прије Милутиновићевог доласка у Црну Гору.

Писмо митрополита Петра I од 20 јануара 1827 године и наведени писмо додати познати разлог још једно важно питање. Познато је, наиме, да се у нашој научној литератури налазе претпоставке и о томе, да тестамент митрополита Петра I, којим одређује Рада Томова ња свога наследника, није аутентичан. Тако је Стеван Петров Вукотић казивао Врчевићу како је Врчевић тачно дознао његово причање, да се су сви преторски гласари «зачудили» вада су 19 октобра 1830 године чули то из прочитаног ња тестаменту.²⁶⁾ Медаконић каже, да се причало по Цетињу како је Симо Милутиновић «написано лажно завјештање у корист младага Рада», те је Милутиновић «због тих прича» дуго времена крио у својој кући брат гувернадуров. Бува, док је први уватио могу да «утече», Медаконић претпоставља да је та прича могла бити и истинита, а тврди да не може бити писанаг свине у то, да је Ђорђе Петровић «био први и главни наследник тестамента Црне Горе».²⁷⁾ Медаконић изјавио неопозивно јединога дијела свога наговина, наиме да Милутиновић крије у својој кући брат гувернадуров, а гувернадур је највећи непријатељ тестаменту Петра I и његовог наследника, младага Рада Томова.²⁸⁾ Да је, пак, фактички тестамент био неистинити «својим јасно излази из раније наведеног писма митрополита Петра, јер се из њега види да је Петар I још 20 јануара 1827 године мислио да Рада Томова одреди за свога наследника, те није никакав «фалсификат» када се та иста одлука Петра I налази у његовом тестаменту од 18 октобра 1830 године. Никакво чудо, међутим, није што митрополит Петар није

²⁴⁾ Врчевић: Огради..., 102.

²⁵⁾ Медаконић: П. П. Његош..., 48.

²⁶⁾ О Милутиновићевом бањану на Његунима изијеху податке у чланку о тестаменту митрополита Петра I.

својом руком ипак опширније тестаментат поклоњива свга Прије смрти у својој јав. паравиној бар осамдесетом годици. Из отуда тага тестаментат ипак није једино закључили, да он није (и)а Милутиновића, пош. митрополитовог, а да Милутиновић није тако тестаментат морао бједати крити се, како каже Метаконли, може се закључити и по томе што сам ја у својим речима, икоко из постојећег руског јеродијаваног руског ипакког писма од 22 октобра и од 30 октобра, да 17 и 19 новембра 1826 године, а тестаментат је, као што је познато, прочитао народу и главарима 19 октобра. Да Борхије Петровић није био 1830 године »прини и закони наслоњени Готмарију Црне Гаје« како гласи Милутиновић, о коме има такве једине државнега речења, као и о њему, да Борхије још »просто« да свој вијек, имајући на свом чаи календару, он којег је и »умро«²⁹⁾ Прије се види из писма митрополитовог руском конулу Гагарију од 30 маја 1828 године, у коме Петар I пише и ово: »Касније ме јакога сабојравајемо ипаккошима јеродијавана Готмарија, наслоњених и »ослоњених«³⁰⁾ Готмарију Црне Гаје, што је још тада остало да и јаког прегледа, када он несогласујете бит и заједљаста мојим достојним прејемницим у надлежномем сјетја...«³¹⁾ Митрополит Петар је пренео да Борхију развјенил и духовнага »ишче, кака је одлучио да престо у руског цесару, да 1 марта 1829 године Петар I пише Гагарију »ишче«³²⁾ тако »ишче«: Буду јему, што сам »ишче« и као »ишче«³³⁾ »ишче«³⁴⁾ ја јеро развјенила »ишче«³⁵⁾ духовнага и »ишче«³⁶⁾ »ишче«³⁷⁾ »ишче«³⁸⁾ »ишче«³⁹⁾ »ишче«⁴⁰⁾ »ишче«⁴¹⁾ »ишче«⁴²⁾ »ишче«⁴³⁾ »ишче«⁴⁴⁾ »ишче«⁴⁵⁾ »ишче«⁴⁶⁾ »ишче«⁴⁷⁾ »ишче«⁴⁸⁾ »ишче«⁴⁹⁾ »ишче«⁵⁰⁾ »ишче«⁵¹⁾ »ишче«⁵²⁾ »ишче«⁵³⁾ »ишче«⁵⁴⁾ »ишче«⁵⁵⁾ »ишче«⁵⁶⁾ »ишче«⁵⁷⁾ »ишче«⁵⁸⁾ »ишче«⁵⁹⁾ »ишче«⁶⁰⁾ »ишче«⁶¹⁾ »ишче«⁶²⁾ »ишче«⁶³⁾ »ишче«⁶⁴⁾ »ишче«⁶⁵⁾ »ишче«⁶⁶⁾ »ишче«⁶⁷⁾ »ишче«⁶⁸⁾ »ишче«⁶⁹⁾ »ишче«⁷⁰⁾ »ишче«⁷¹⁾ »ишче«⁷²⁾ »ишче«⁷³⁾ »ишче«⁷⁴⁾ »ишче«⁷⁵⁾ »ишче«⁷⁶⁾ »ишче«⁷⁷⁾ »ишче«⁷⁸⁾ »ишче«⁷⁹⁾ »ишче«⁸⁰⁾ »ишче«⁸¹⁾ »ишче«⁸²⁾ »ишче«⁸³⁾ »ишче«⁸⁴⁾ »ишче«⁸⁵⁾ »ишче«⁸⁶⁾ »ишче«⁸⁷⁾ »ишче«⁸⁸⁾ »ишче«⁸⁹⁾ »ишче«⁹⁰⁾ »ишче«⁹¹⁾ »ишче«⁹²⁾ »ишче«⁹³⁾ »ишче«⁹⁴⁾ »ишче«⁹⁵⁾ »ишче«⁹⁶⁾ »ишче«⁹⁷⁾ »ишче«⁹⁸⁾ »ишче«⁹⁹⁾ »ишче«¹⁰⁰⁾ »ишче«¹⁰¹⁾ »ишче«¹⁰²⁾ »ишче«¹⁰³⁾ »ишче«¹⁰⁴⁾ »ишче«¹⁰⁵⁾ »ишче«¹⁰⁶⁾ »ишче«¹⁰⁷⁾ »ишче«¹⁰⁸⁾ »ишче«¹⁰⁹⁾ »ишче«¹¹⁰⁾ »ишче«¹¹¹⁾ »ишче«¹¹²⁾ »ишче«¹¹³⁾ »ишче«¹¹⁴⁾ »ишче«¹¹⁵⁾ »ишче«¹¹⁶⁾ »ишче«¹¹⁷⁾ »ишче«¹¹⁸⁾ »ишче«¹¹⁹⁾ »ишче«¹²⁰⁾ »ишче«¹²¹⁾ »ишче«¹²²⁾ »ишче«¹²³⁾ »ишче«¹²⁴⁾ »ишче«¹²⁵⁾ »ишче«¹²⁶⁾ »ишче«¹²⁷⁾ »ишче«¹²⁸⁾ »ишче«¹²⁹⁾ »ишче«¹³⁰⁾ »ишче«¹³¹⁾ »ишче«¹³²⁾ »ишче«¹³³⁾ »ишче«¹³⁴⁾ »ишче«¹³⁵⁾ »ишче«¹³⁶⁾ »ишче«¹³⁷⁾ »ишче«¹³⁸⁾ »ишче«¹³⁹⁾ »ишче«¹⁴⁰⁾ »ишче«¹⁴¹⁾ »ишче«¹⁴²⁾ »ишче«¹⁴³⁾ »ишче«¹⁴⁴⁾ »ишче«¹⁴⁵⁾ »ишче«¹⁴⁶⁾ »ишче«¹⁴⁷⁾ »ишче«¹⁴⁸⁾ »ишче«¹⁴⁹⁾ »ишче«¹⁵⁰⁾ »ишче«¹⁵¹⁾ »ишче«¹⁵²⁾ »ишче«¹⁵³⁾ »ишче«¹⁵⁴⁾ »ишче«¹⁵⁵⁾ »ишче«¹⁵⁶⁾ »ишче«¹⁵⁷⁾ »ишче«¹⁵⁸⁾ »ишче«¹⁵⁹⁾ »ишче«¹⁶⁰⁾ »ишче«¹⁶¹⁾ »ишче«¹⁶²⁾ »ишче«¹⁶³⁾ »ишче«¹⁶⁴⁾ »ишче«¹⁶⁵⁾ »ишче«¹⁶⁶⁾ »ишче«¹⁶⁷⁾ »ишче«¹⁶⁸⁾ »ишче«¹⁶⁹⁾ »ишче«¹⁷⁰⁾ »ишче«¹⁷¹⁾ »ишче«¹⁷²⁾ »ишче«¹⁷³⁾ »ишче«¹⁷⁴⁾ »ишче«¹⁷⁵⁾ »ишче«¹⁷⁶⁾ »ишче«¹⁷⁷⁾ »ишче«¹⁷⁸⁾ »ишче«¹⁷⁹⁾ »ишче«¹⁸⁰⁾ »ишче«¹⁸¹⁾ »ишче«¹⁸²⁾ »ишче«¹⁸³⁾ »ишче«¹⁸⁴⁾ »ишче«¹⁸⁵⁾ »ишче«¹⁸⁶⁾ »ишче«¹⁸⁷⁾ »ишче«¹⁸⁸⁾ »ишче«¹⁸⁹⁾ »ишче«¹⁹⁰⁾ »ишче«¹⁹¹⁾ »ишче«¹⁹²⁾ »ишче«¹⁹³⁾ »ишче«¹⁹⁴⁾ »ишче«¹⁹⁵⁾ »ишче«¹⁹⁶⁾ »ишче«¹⁹⁷⁾ »ишче«¹⁹⁸⁾ »ишче«¹⁹⁹⁾ »ишче«²⁰⁰⁾ »ишче«²⁰¹⁾ »ишче«²⁰²⁾ »ишче«²⁰³⁾ »ишче«²⁰⁴⁾ »ишче«²⁰⁵⁾ »ишче«²⁰⁶⁾ »ишче«²⁰⁷⁾ »ишче«²⁰⁸⁾ »ишче«²⁰⁹⁾ »ишче«²¹⁰⁾ »ишче«²¹¹⁾ »ишче«²¹²⁾ »ишче«²¹³⁾ »ишче«²¹⁴⁾ »ишче«²¹⁵⁾ »ишче«²¹⁶⁾ »ишче«²¹⁷⁾ »ишче«²¹⁸⁾ »ишче«²¹⁹⁾ »ишче«²²⁰⁾ »ишче«²²¹⁾ »ишче«²²²⁾ »ишче«²²³⁾ »ишче«²²⁴⁾ »ишче«²²⁵⁾ »ишче«²²⁶⁾ »ишче«²²⁷⁾ »ишче«²²⁸⁾ »ишче«²²⁹⁾ »ишче«²³⁰⁾ »ишче«²³¹⁾ »ишче«²³²⁾ »ишче«²³³⁾ »ишче«²³⁴⁾ »ишче«²³⁵⁾ »ишче«²³⁶⁾ »ишче«²³⁷⁾ »ишче«²³⁸⁾ »ишче«²³⁹⁾ »ишче«²⁴⁰⁾ »ишче«²⁴¹⁾ »ишче«²⁴²⁾ »ишче«²⁴³⁾ »ишче«²⁴⁴⁾ »ишче«²⁴⁵⁾ »ишче«²⁴⁶⁾ »ишче«²⁴⁷⁾ »ишче«²⁴⁸⁾ »ишче«²⁴⁹⁾ »ишче«²⁵⁰⁾ »ишче«²⁵¹⁾ »ишче«²⁵²⁾ »ишче«²⁵³⁾ »ишче«²⁵⁴⁾ »ишче«²⁵⁵⁾ »ишче«²⁵⁶⁾ »ишче«²⁵⁷⁾ »ишче«²⁵⁸⁾ »ишче«²⁵⁹⁾ »ишче«²⁶⁰⁾ »ишче«²⁶¹⁾ »ишче«²⁶²⁾ »ишче«²⁶³⁾ »ишче«²⁶⁴⁾ »ишче«²⁶⁵⁾ »ишче«²⁶⁶⁾ »ишче«²⁶⁷⁾ »ишче«²⁶⁸⁾ »ишче«²⁶⁹⁾ »ишче«²⁷⁰⁾ »ишче«²⁷¹⁾ »ишче«²⁷²⁾ »ишче«²⁷³⁾ »ишче«²⁷⁴⁾ »ишче«²⁷⁵⁾ »ишче«²⁷⁶⁾ »ишче«²⁷⁷⁾ »ишче«²⁷⁸⁾ »ишче«²⁷⁹⁾ »ишче«²⁸⁰⁾ »ишче«²⁸¹⁾ »ишче«²⁸²⁾ »

жон био kod својих roditelja na Игумњима, али прерушав да га је митро-
полит Петар довео на Цетине ускоро послеје Ђорђевића одласка за Ру-
сију. Послега још једно писмо Ђорђевићу, које може користити расвет-
љава постављеном питању у овоме чланку. Оно је од 7 јануара 1825 го-
дине, а послало га је Ђорђевић митрополиту Петру на Херцег Новог, гдје
је био на путу за Дубровник. У почетку писма Ђорђевић каже митрополи-
ту: „Ако долазиш менили наше високо Преосијашанство да бисте се
смишљовали по вашој милости, како сам и прије писа Иванчику, да нас
моји од моје банде за поради Бука малаго, да бисте се смишљовали да га
прифатите ту, тако као још менили у својим манастирима, да би се сми-
шљовало наше високо Преосијашанство да га ту прифатите, да би му Јо-
сиф штефић прихватио. И кад се у наше манастире да бисте га при-
фатили и да бисте се смишљовали да би га штефић примио.“

²⁷) Ibidem.

¹⁶) Ibidem 49

У цетињском манастиру, код свог мудрор и пекунског стрица, сигурно је млади Раде Томов брзо савладао све што су му могли дати цетињски калуђер Мисаил, а можда баш и Јосиф из писма Ђорђија Петровића, као и митрополитски секретар Пек. Није много требало Раду Томову ни да савлада оно што му је могао дати калуђер Троновић на Топлој код Херцег Новог, те тачно каже Љубомир Ненадовић о његовом учењу на Цетињу и у Бочи: »Раде је остао на Цетињу да се књижи учи... Одмах се почетка читање му се допало и врло га зашамало. Поред све своје врло крпе и неисташне младости, прочитао је све књиге што су у манастирској библиотеци биле. За кратко време знао је онолико, нолико су знали и они што су га учили. Стари младици почели су у Бочи Гогољем, у манастиру Савином, код Новог. По него не имахаше таних учитеља, које за кратко време својим читањем у науци није превазишао. Са димизијом својих отаца у манастиру се није могао задовољити! Он је узимајући свакоје књиге из парони и читао их... Кад се вратио на Цетиње, допало је собом нових различитих књига. Желео је Још учити, али нико није знао давати...«³⁴) Оно је, мислим, највероватније слика Његовог учења на Цетињу и у Бочи. С обзиром на Његову ријетку интелигенцију и способност, дошта се може тврдити да је за неколико мјесеца савладао на Цетињу оно, што му је могао дати калуђер Мисаил и секретар митрополије Пек. Он би свакако за неколико мјесеци могао савладати и оно, што му је могао дати топлашки калуђер Троновић, да се није радило о припреми његовој за владицанско достојанство (већ током 1826 године почео је митрополит Петар I добијати из Русије каже на Ђорђија Петровића), а томе се много могао научити у манастиру Савини. Достинићевом »взором Јерусалиму«. Није Његошев учитељ. Троновић био таквих способности, да се за њега могао рећи »учени монах«³⁵), а Још мисли да је његова школа била »за наредитије младих људи **неликих знања и науке**«.»³⁶) Јер Троновић дошта »не имахаше никадеш правилије науке«, како је Још 1877 године тврдио Светислав Вуковић.³⁷) Бар се у најновије пријеме не би објављив Троновићу напамет писати, када су Још прије десетар година објављива о њему важна архивска документи, из којих се види да је он био »самоуке, да је »оскудан у учености, да »није велике способности, да напаметије које је добио у манастиру Савини »није било него површно« и да Троновић »нотпаје српски, а нешто мање и италијански језик.«³⁸) Оно су подаци које су дали о Троновићу 1822 године далматински епископ и которски начелник, те су сигурно, поуздани и тачни. Он, дакле, није могао много дати даровитоме и радоснијем Његошу, а подаци о каснијем Ње-

гошевом животу потврђују то, да младота Његоша није могла много интересовати ни оно што се учило у Троновићеној школи, јер се у тој школи учило само оно: **часловац, послатир, црвено пјезане, рачуница и италијански језик**.»³⁹) Да Његош није цитио много тогамог знања из Троновићеве школе види се и из његовог отговора Вуку Караџићу, када га је 1847 године захвалио да се да благослов Вукову преводу **Светога писма** (превод српским азбукма у Угарској, који су учили и познају сва православна правила и каноне)⁴⁰), а мало касније нише Вуку како му други писмо да је дошлецају »да се ономогаучуи тако дај предати знања, штога и моје мислије не би могао ништа дај писатије и писатије«⁴¹). Да, тако, није могао много знања италијанског језика из Троновићеве школе могао се закључити по томе, што не крајем 1823 године није знао да само »говорије« или чак и »врло мало« италијански.⁴²) Оно што је нарочито интересовало младота Његоша он, сигурно, није могао наћи у Троновићеној библиотеци. Јер тридесетар учитељ Владиславовић у његовом писму од 20 септембра 1823 године тачно нише списати Рада-новићу, да се онај младот Још от мировања чини **јано заљубио у читање књига српскиј и рускиј**: По оном, као што сам могао познати, није ниј само читао, него читао и напамет мучио, тј. тако зашамито, из малог знања на различитј језици и напамет знаје речитиати и о њима доста лепо судити. Особито му је мила поезиа и српска и руска, којј је заљубљени читатељ.«⁴³)

На основу изложених података може се сигурно тврдити, да је даровити Раде Томов могао само за годину и по знаа научити све што је знао да му каже самоук Троновић и што га је нарочито интересовало од приватних предмета. Како је тек почетком 1827 године био зашамито-вањем у Бочи, мислим да је онда Његошево школовање на Топлој углавном било од средине 1825 до краја 1826 године. Оно су само који приодници закључили, али изјерјем да се они нише неће много намијењити да-вањем протумачењем Његошевог живота. Оно би се ставило и на нећ напамет и напамет свесно поузданим дошамоме објављивоме пароку Митро Васаљевића, да је »неће 1825 или 1826 године« видно младота Његоша на ручку у манастиру Савини.

Понајве поврхата на Троновићеве школе Његош је ставио био »за Веницу још свога стрица митрополита Петра. Гу га је зашамито Савио Митрополит Сарајлија, када је 25 септембра 1827 године дошао на Цетиње. Митрополит Петар искористије је случајни Милутиновићев долазан, те га

³⁴) Љубомир Ненадовић: О Приорорцима (Писма са Цетиња 1878 године), Београд (издање Српске књижевне задруге) 1929, 121-122.

³⁵) Горски вијенац са коментаром Божидара Ковачевића, Београд 1940, стр. XIV.

³⁶) Цетињска Пobjеда од 26 јануара 1947, стр. 6.

³⁷) Вуковићев Годњишник књ. I (до Годњишнице нијесам могао доћи) и Вуковићева Целокупна дела I, 81.

³⁸) Прото Љубо Влачић: Учитељ Његошев Јосиф Мршић Троновић — Поповићев Прилози књ. XVII, св. 2, стр. 247-248.

³⁹) Томо К. Поповић: Калуђер Јосиф Троновић, учитељ владике Рада Босанска пиза за септембар 1916 (Год. XXV, Број 18 и 19), стр. 279; парак топлашки Марко В. Сталинић: О школовању владике Рада на Топли код Херцеговине — Споменика манастира Савине, Котар 1930, 36.

⁴⁰) М. Медаковић: П. П. Његош..., 127.

⁴¹) Вукова преписка VI, 368.

⁴²) Јер Петар Ковачевић Његошу у Јулијановић 1823 године — Гласник Сремског научног друштва књ. XXI, Сремск 1940, 86 и 88.

⁴³) Летопис Матице српске за новембар-децембар 1936, 316 и Записи XVII, 253.

је употребљавао за разне послове. Када је требало био му је лични секретар, па је преписивао већ тешко читаве митрополитовог државног руком писане кописе, или му је митрополит диктирао тешкоће честих писама за пограничне аустриске власти и за руског конзула Галића, а можда му је давао да и сам припреми текст појединих писама. Вјерујем да је ово задње било врло ријетко. Јер у једном Милутиновићевом руком писаном концепту од 31 марта 1830 године види се да му је митрополит својом руком исправио неколика мјеста. Прва од тих Милутиновићевих грешака била је докато бесмислена, јер је би овако почео писмо которском посланцу: „Овјехъ, денахъ подали су ми Черногорци сви общински едно прошение. . .“, па је митрополит три подвучене ријечи превукао и поправих својом руком написав: „главари од Катунске Нахије. Милутиновић је митрополит пишао и као „вог изданашиа у руског конзула Галића, што се види из очуваних докумената цетињског архива, на која је Душан Вуксан давно скренуо пажњу.⁴⁴⁾ Тако је 5 јуна 1829 године митрополит Петар писав: „Писахъ и Цутима Господину Николау Моевѣ-ја и Господину Симу Милутиновићу, кога ће ми послати од митрополита и од своје стране, да даду Вјелнишау тврду попоколебну божју вјеру до Митровадне, а 2 јула исте године поп Сава Пламенац опширно извјештава митрополита о дошавици Сима Милутиновића у Црмцину, кој-ја је, као изасланик митрополитов, дошао ради умира између Сотонића и Бољовића. »И ми смо кренули ш њим њеколицина и стали смо се шест Бољовићах а шест Сотонићах и Симо међу нама и стали смо се разговарати да вјеру учинимо. . .« Главари се нијесе могли погодити до када ће узхватити вјеру (да ли до Илинадне, или до Госпођинадне, или до Поклада, или до Митровадне), па се поп Пламенац жали митрополиту да »Симо држаше руку све пут Сотонићах, те је Пламенац »онет Сима приуо се Вира у Сотонић. . . да би главари измакли ову вјеру«. На крају писма Пламенац каже: »Нијесе могли учинити ништа, али сам чуо да је ваш Симо говорио да љу ја на душу ово ало имат, кон мислим и по днени и по ноћи како се би ово ало преклупуо, Бог ми сједок. . .«⁴⁵⁾

Милутиновић је, дакле, поред других послова учио и васпитавао младог Његоша. У томе раду Милутиновићевом Душан Вуксан није могао наћи у цетињском архиву никакве податке, сем једну својеручну Његошеву биљешку о главним правилима интерпункције, за коју Вуксан претпоставља да је могла бити »равена под упутством Симиним«. ⁴⁶⁾ Ја сам такође мислила, да је ова Његошева биљешка могла бити диктирана од Милутиновића, јер да је преписана из неке штампане књиге, свакако

би морала бити правилније написана. Поред тога ријечи »сутра« и »зшете« евидентно су тако написане под утицајем Милутиновићевих, или по његовом диктату. Ту биљешку је Његош писао на полезнијој копији једнога писма митрополита Петра Бјелопавлића од 13 фебруара 1828 године. Мислим да ће она бити корисна за питање о коме је ријеч у овоме чланку, па је доносим у цјелости, вјерно Његошевом тексту:

„Точка полажење на концу периода; и когда цијела мисль наша безъ доданѣ Другихъ реченихъ резумѣтисе може, на примѣръ, явастъ молимъ, да бы сте сутра къ мени дошли.“ овое цѣли смисль, затосе послѣ дошли полагае точка.

Двоеточје употребљавасе, когда кто или чужде ријечи наводи.“ Напримѣръ онъ мѣ огъвѣшествова: менѣ несма жао, да вы къ мени дошли нисте, Оно се полагае тако иусредѣ великихъ периодовъ.

Точка со Занитомъ, полажење между различнихъ менше членове, кон вси »единъ периодъ« саставляю, на примѣръ »Игоша добродѣтели есть само виѣшна; онъ се самъ хвали; онъ е ветъ многе преварио. Знакъ овъ постављасе такожде и между два члена, отъ коихъ втори изъви сизва прваго. Онъ е достоянъ похвале; ибое онѣмъ доста добра сотворио.

писа раде петровичъ Њгошъ

На Цетињ
1828⁴⁷⁾

Учећи код самоука на Цетињу и па Тошмој, па онет на Цетињу код самоука Милутиновића, Његош није могао благавремено научити чак и најосновнија правила интерпункције, те та правила, као што је познато, није ни касније темељно извјештао. У томе му, дакле, није ни Милутиновић много помогао за цвидање свога биљешка на Цетињу, од краја септембра 1827 до средине марта 1831 године.⁴⁸⁾ Но па једног Милутиновићевог писма на краја септембра 1827 године, којим на пеке ловиенске пѣшће моли митрополита Петра да та прими код себе, може се закључити, да Милутиновић није ни могао Његошу много помоћи у томе погледу. Колико ми је познато, ово Милутиновићево писмо није до данас објављено, те љу та пословица вјерно, са свима ондашња Милутиновићева »цитира-а, јер ће се из њега тачно видјети колико је Милутиновић могао научити Његоша из граматике и синтаксе српског језика, као и то, да митро-

⁴⁴⁾ Била је запета, па је преправљена у тачку. За нека слова тешко се одлучити, да ли су мала или велика.

⁴⁵⁾ Цетињски архив, Записи I, 174.

⁴⁶⁾ Његош пише Галићу 18/30 марта 1831: „Што ме питате за Господина Симоша јучер су пошли главари да та heraју с Његуша, зашто су му многе пута и ја и они ишлзи да добе овамо, али је све то код њега било ништа. Али како је чуо да пау главари утекао је у Бокв Которску и отозан не знамо куда је“ (Цетињски архив). Његоша су, дакле, наизмаг неких писана (Вуловић, Грчић и др.) да је Милутиновић био у Црној Гори „пет година“, јер је био тачно од 25 септембра 1827 до 17 марта 1831, тј. непуне три и по године. (Примје 1 маја 1831 Милутиновић је већ био у Крагујевцу — Вукова преписка IV, 154).

⁴⁷⁾ Записи I, 176. — Није тим избором митрополит Петар „пренео велики део државних послова“ на Милутиновића, нити је Милутиновић „поред владике, био сада претставник целокупне свјетовне власти“, а још се може рећи да је Милутиновић био „врховни судија“ и „у њу руку и министар спољних послова“ — како пише на једном мјесту Милан Николкић (Поменићеве Прилози XVIII, Београд 1938, 113).

⁴⁸⁾ Цетињски архив.

⁴⁹⁾ Записи I, 175.

пошет Петар пије звао Милутиновића нити да му буде секретар, нити да буде учитељ младоме Петому. Како обично пишу Милутиновићеве и Петовићеве биографи. Ево текст тога Милутиновићевог писма:

Ваше
Високопочтеноштво
Милостивјише Господине
Двојкиј Архиаству,
Најважнијо дилко, похвало, и обрано Српска!
Бог вамъ дао и одъ мога живота данах.

Ево недѣља шела има какасам одзо изишо за доћи к' вама, па чувајући да вам неучиних и најмањи брине да ме коме одговарати, задоржасаме за то вриеме овђе у потан, ће ме нитко ни видни ни чуо ни е, до данас они брат, кои вамъ ову книгу донесе, и сам и пѣму рекао и при кричао да никоме он за не небити што казано ни одкрило само Вама, пак Вы као общесрбскій Благотѣйшій и за ме "Юрода Христа рада" наредите; само немојте одуљити бога ради! немојете знат! какомје, "Досадасе узидасе дола на питање за ме одговорити (као е послѣдовало) да ме у Васъ небити, и права Вам! је рече; а одсадъ ово пита: "Дошао к' мени изъ Скадра!" пак миръ и пири, а неимаю ме поради шта правитиомъ ни за длаку потегнути; ерѣ у свему њову царству никада ништа зло ниесамъ учинио, а Турски самъ по Паспорту подобиши до заръ штосамъ Србинъ, те овиѣ и овакиѣ, паксамъ у њиме длажне ревности и педантичеству очима кришъ и штосамъ жидъ, — но да е на паско, небити ни лисце камол! жука било, У кратко вамъ изево: Мое намерење чистине одъ Циркула и' одъ Кнеза Рада, осмишъ тога ни трунка штеје ни брине од мене зматъ нећете боге еванг. и мое чистийше Народолобие, и мѣ Вама безпредѣлно привержености и високопочтанье. Послѣ овога непезрите ме и као Србин Србина неоставте без никакве нужде пропанути еводе, већ наредите по истоме кингодицу да вамъ добѣмъ тайно обнови ови јавно ови преобучени подъ Црногорску; та ја могу из камаре неоплавити ни за год година, и ово нек' је речено, не е на сваки начинъ сучине шитасе збогъ мене бојати. И да ни за што друго, баремъ за то ме наредите е себи да Вамъ покажемъ е провнати Тригеди "Обилић" кокасамъ одио сањано за ово нестѣлѣк данахъ ништа едучи"**, а даждение пиюни, Ово е шела божика истини, по по истоме пошните ми и кою кртелу, да примисе залагеама у Црној гори заложитъ изъ Ваше свете и Очинске руке, и бог зна кохъ а' моћи пѣше, додасамъ ослабио свима одъ испоста, но зарасамъ иначе и духомъ весело, тешинамъ***) какасамъ блану Васъ; та изволте ми отвори! Оческа њѣра Вама као достојномо стиву и занимању споме, пак љу ја макар наизамизати до тамо јошъ и овлико тладан.

Србиства ради ме неоставте пропанути нака! а жуђећи Вас. За честь себи држимъ и за највишну срећу назватисе моћи

Ваш, највећи мой господине
Общиј Србскій Благотѣй
смишъ срдѣмъ и душоу
усердствователь
Симеонъ Милутиновићъ
Сиротина родомъ.

У пустињин незнам кога числа 1827. г.

Извините неведуншю безъ стодасамъ и ни кољну я туго и муку своју писано, само да ме богъ и ви чујете.")

*) У оригиналу тако, мјесто "ради".

**) Тако у оригиналу, мјесто "не едучи".

***) Ова ријеч је нејасна, мислим да најближе одговара).

*) Цетињски архив.

Овим писмом се јасно рјешавају два питања из Милутиновићеве биографије. Прво је наорично наведено, а најмање да митрополит Петар није звао Милутиновића нити да му буде секретар, нити да буде учитељ младоме Петому, већ је Милутиновић стварно дошао незнам и незнам у Црну Гору, како је причао Светиславу Вуловићу један Милутиновићев савременик у по казивању самога Сима.⁵⁰⁾ Истовремено се утврђује, да је Милутиновић написао трагедију **Милош Обилић** прије по је дошао на Цетиње, када је ипачио Вуловићеву тирење, да је Милутиновић по долазку на Цетиње пошао у септембру под Јовћен⁵¹⁾ и за осам дана написао ово своје дјело.⁵²⁾

Наши се научници не слажу у питању, колико је Милутиновић користио Петому за пријеме свога баљева на Цетињу, а то је основно питање, када је ријеч о Петовићевом школовању. Тако, на примјер, Светислав Вуловић је писао: »Шта се српска књижевност данас дичи појезијом Петровићем, познатија је Симине заслуге. Песник-петаров могао је свога бака само песником нашинити; а песничка душа Петровића није могла ни дождети болета учитеља.«⁵³⁾ Тумаичић Петовићев стих »Ти м' уведе пошод прии у зрачичије просторицама, који се налази у Петровићеву појему **Спровод праху С. Милутиновића**, д-р Јазо Томановић пише: »Прии пошод у зрачичије просторе — значи опште образовање. Ту је историја са географом, митрополитом, филозофом и филол. и припадником назовама.«⁵⁴⁾ Паче Поповић чак претпоставља, да је Милутиновић за Петовићеве васпитање узео програм одашње Велике школе у Београду, који је у овоме случају могао обухватати »прве основе стилистике, општу историју, географију са статистиком, моралне поуке, можда основе права«, додајући уз то, да је Милутиновић за Петовића због богат извор знања и некуствла.⁵⁵⁾

Ја, међутим, вјерујем да су у праву они Петовићеве биографи, који тврде да Милутиновић није имао никаквога програма ни система као Петовићев учитељ и наставитач. Међу тима је и Љубомир Ненадовић, који је свихури у Италији разговарао са Петовићем и о Милутиновићу и његовом баљеву на Цетињу. Ненадовић у опшцу Милутиновићеву дознава на Цетиње каже, да је обећао Рада Томова васпитати инпартански, тј. »да подноси глэд, жећ и сваку вистину неволу«, на што му се Станко (Стефан Петровић) из свега глэд насмјао и додго: »Бога ми, Симо, немам рашта томе нас учити; то сваки Црногорац зна мимо све друге луде.«⁵⁶⁾

⁵⁰⁾ Чупићев: **Годишњица II**, 329 и Вуловићева **Целокупна дела I**, 200.

⁵¹⁾ **Годишњица II**, 297 и **Целокупна дела Вуловићева I**, 164. — Сам Милутиновић каже да је трагедију **Обилић** написао у подложненској коадици више которског засека **Шиферхат (треба Шкаларх) — Р. Д.** од 12 до 20 септембра 1827 (Вуловићева **Целокупна дела I**, 82, нап. 1), а на Цетиње је дошао 25 септембра.

⁵²⁾ **Годишњица II**, 329—330 и Вуловићева **Целокупна дела I**, 201.

⁵³⁾ Д-р Јазо Томановић: **Петар II**, ... 4.

⁵⁴⁾ Павле Поповић: **Млади Петом — Расправе и чланци** (књ. 288 и 289 «Српске књижевне задруге», Београд 1939, 261.

⁵⁵⁾ Љ. Ненадовић: **О Црногорцима**, ... 123

[illegible]

зафилкир, марило, паткатај, зборавица, свијерак, јуротак итд.⁶¹) Ове и
и њима сличне Миљутиновићеве «оригиналности» и »тевизијалности» може
доказивати читалац наћи у његовим језицима, која су и данас доста при-
ступачна, па њу навести још само једно Миљутиновићево тумачење, из
његовог јавног првог издања **Пјевајкије**. Оно се налази у једној народној
пјесми, која је њиме доста сушећу, а записано ју је Миљутиновић за-
вјерено багдараца на Цетињу од Виле Среданашић из Добреког Сеаа код
Нешана. Пјесма се зове **Овјета Црне Горе**, а у њој се налази и ова дри-
стичка: »Бијела је Вила дозвала / **Из Лауре Турске Калауре**. Ево дри-
Миљутиновићев komentar у задњим стих, са свим особинама оригинала
се што се само једна трансформисана данашњим шаблонима:

Брдо је Милутиновић отаџо тумачило: у једном 1833 године штам-
паном Фелу него стављало погрешно дододљачено брдо са тврђавом (можда
не мислило на **Леутар**, брдо више Требиња) и од њега начинио **Тасову**

Na mlađjenova se sigurno može zaključiti, da je takav nastup morao često puta pogrešno obavijestiti i uputiti svoga mlađoga učenika

¹⁶) Ibidem, 124.

²⁸) Само сам могао доћи до ода.

јануара 1934 г.

¹⁰⁾ Скердин: *Ор. сіт.*, 157—158 и 161—162.⁶⁰⁾ Ibidem, 158; см. Годишњика II, 118, 139 и Годишњика III, 118.

1. 213-214. Саконгала или Сакунгала једе позната драма етничког атеистичког Кинесца, а његов Морнак употребљава се често међу племићима. Чини се да је овај драматички перформанс и остварени емалог Гелска и инспира на копну (речек: Историја Срба I. 112).

⁸¹⁾ Скерлић: *Op. cit.* 161—162.

⁶²⁾ Північний перигорський і херсонський собори Чубриць Чойковимом Черноторцемъ, честь перва, у Будиму 1833, стр. 86. нап. друга.

²⁴) Ђ. Нешићковић: О Протогорицима, 124—126; Годишњица II 330, а такође 339—340; Вуловићева Целокупна дела I, 202, упор. и 214—215.

*1) Голубица V за 1843/44 г.: Записи XVIII, 250—251; Нешкович: О Црногорцима 126—127, С. Вуловић: Целокупна дела I, 82—83.

штационом архиву разне копије писма Петра I, које је писао Печенов, по диктату свога естрица или преписивао са његовог концента.⁷³⁾

Његош, дакле, није био срећан да постоје систематски и стручно обједињени, пах су га стално пратили учитељи самоуки, те се сигурно на њима највише односи рјечни изрази Тестосије, Милојевића:

"Самоук сам, ако штогод знадем:

По буквици учио сам књигу,

По људима учио сам свијет,

По звјездама и богословију..."⁷⁴⁾

Печенов је највећом желио, одједном надокнадити својоматичкој и стручној школовању. Он се на то, јавно так и крајем своје земље. Избор Ткаљца се са Његошем уписао код Руда Каравића 1847 године у Бечу и обавио га је професионал, а крајем Његошевог бављења у Бечу, Ткаљца је био члан Би од Печенова 11 година и тако је он дигао, те је морао често причати Печенову о Нарису и Берлину и сличним професорима на тамошњим Универзитетима. Печенов се за пријем, тога Ткаљца причао, што који пут удахнуто, да би дао своје саборједити садржај: "Како он срећан, да у својој младости годинама могао учити све, тако добро и тежине ствари у тако невремених учитеља! Шта би ја дао, да ми је тада срећа могла у то писати! Јер шта сам ја могао писати у самој Црној Гори, а у једној богословији? Петина је, те ја непрестано учим, трудим се да напонам што сам у младости морао пропустити. Али све се то сад ради на перце и на махове. Јер ми недостаје научна основица."⁷⁵⁾

Но, поред свега тога Његош је ипак зеве правце мудровања који су се да три хиљаде година међу људима водили и који сам својим размисањем, у самом себи, у својој петинаској основи, стварао и савирао, док није писано на чистоту те се својој тогадњој основи издигао.⁷⁶⁾ То је могао постићи само благодарећи својој рјеткој паметности и напредној жељи да знањем и науком, те је, поред свих свакодневних породица и државних брига и послова, да пријеме на ступама на столицу митрополита и владарства Црне Горе до смрти (1830—1851 г.) милионе плућника Европљана претекао својом образовањем и културом, био што их је био претекао својом љепотом и висином.

Тестаменат митрополита Петра I

Митрополит Петар I умро је на Лужичану 18. октобра 1830 године. Тада је имао преко 80 година, а како је дуго времена био болестан и занемаран, није могао својом руком написати на овој тестамену. Тачно ради је смислао по његовом диктату, тога петина дана тестаменат написао његов секретар Само Милутиновић. 19 октобра отворен је тестаменат и прочитан раније познаним и објављеним народним властелима у народу. То је било на глуми митрополита Миломира, а како је у тестамену био одређен за митрополита његов дединац митрополит Ју Гаде Томов, на истом мјесту и истога дана он је признат од властара и народа за митрополита и господара Црне Горе, а сјутрадан, 20 октобра, поздрављан су народни властари и формално обављено томе.

Касније ће се појавити сумња у аутентичност Ткаљца митрополита Петра I, коју ће прихвати и његов митрополит Ја сам у једном својем чланку узгредно додирнуо то питање,⁷⁷⁾ а оном приликом ћу га детаљније објаснити. Двадесетогодишњи Његошеви секретар Милутиновић Милутиновић, на пример, овако пише о тестаменту Петра I:

"Био је људи, који су на Петину по углавима тајно разговарали се и говорили да је тај тестамент пометнут; било га је који су својом писаношћу да се писаним писаници не потврди овакав акт овог блага ља је, и то Стано Стјепанов, изумал Мојсеј из Ђурђева Стјепана и Савана Милутиновић, који су се својом изумени, да се по овим начину и овог својом одласку прејемни, владајући призна. Овим су, понајвише настојањем и пријетњом пометнуто Стано Стјепанов, придружавали се и њени други властари, као Михаил Стојановић, секретар београдских, Стефан Вуковић, властари чевеки, Филип Ђурашковић, секретар рјечне владице, на су писани изумени народ, долажући, да и, јерме међу њима услађено је могао ометати до рока, ако оне не буде пометнути, владици признат и пометнени. Народ пристаје на све наметнује и добро мислени властари, те без сваког одласка и разговора прилази и торжествено признаје за овог господара и будућег владују. Рана Томов, сам је тад био 17 година године је 1. новембра 1813 године, Црну приступи му к руци острошки архимандрит Јосиф Павићевић, за њим

⁷³⁾ Записи I 155 (штампаријска грешка је „1839“, а треба 1829) и 126.

⁷⁴⁾ Лажни цар Шћепан Мали, дијелује IV, стих 86—89.

⁷⁵⁾ „Срб.“, Година II, Број 3, Дубровник 16 фебруара 1903, стр. 134—134.

⁷⁶⁾ Миловић: О Прилогима, 134.

⁷⁷⁾ Историски записи II, 194.

губернатор Вук Радомић, па онда остали главари, а за њима народ ту девиши се.¹³⁾ Милорад Медаконић у својој *Историји Црне Горе* ништа не каже о сумњи у аутентичност митрополитовог тестамена.²⁾ Али када је касније написао књигу о Његову, већ о тестаменту нише и спомиње: *Говорило се да је Симо Милутиновић написао лажно завјештање у корист младога Рада...* Могуће је да су и та предостављена и истинита, па и да се у часу опасности употребљено свако средство, само да се одклони веће зло.³⁾ Вук Караџић и Ђубо Пендаковић ништа не кажу о лажном тестаменту.⁴⁾ др Вук Врчевић има доста непоштованих детаља о проглашењу Рада Томова за митрополита, но причању сенатора Стевана Перкова Вукотића, па каже и то, да су се сви главари *звачудили* када су чули да је по тестаменту одређен Раде Томов за митрополитовог наследника.⁵⁾

Ово су све Његовеви савременици и сви који су касније писали о Његову па њих су се, углавном, ослањали, те мислију аутентичност иже потребно показати. Мјесто тога је Њу мислији депозици архиепископа податак о његовој смрти, па којих ће се сигурно видјети, да је питање о неаутентичности тестамена митрополита Петра I била обична каснија прича.

Интересујући се тим питањем, ја сам пажљиво прегледао сва архивска документа од 18 октобра 1830 до краја Његове владе, па ни у једном од њих није било никакво помена о томе питању, а сигурно је да би то било поменуто бар у некој прилици са руским конзулом у Цетињу. Овоме аутобиографском руском претставнику у Дубровнику пише 22 октобра млади наследник Петра I Радомир Петровић, а митрополитовој смрти, па каже и ово: *За њиме само сви, мало и велико, прилично тукули, јетни и печалили, нит је и јавни му досле биши злорад и противник удержао се сад од сузах, а до томе ипак мождо како је Његовијема домаћинем и срднијем, највише мени, којег је тобож највише и јединијом Памјесником и хулијем Наследником оредно бити, тек да је свједожао највише мени преуцијеломе, ни досрелу, ни доспремпу...* Четири дана касније, 26 октобра, опет пише Његови Пашу за смрти митрополитовој и каже да се *свајко мот смутње и поклона црногорскога па Његов гробу, па благодари >свесишњему ишорку и већх бажг отпуче* што се то није десило и *настава:* *«Како се тестамент прочита сван се заплаче, и његови највиши душмани ноји су му били за живота његова не уздрже се от сузах, но сви плачући зану ну се слушах његов тестамент...»*

¹³⁾ Д. Милаковић: *Историја Црне Горе*, Задар 1856, 318-319 (панчевачко издање 247—248).

²⁾ М. Медаконић: *Повјестница Црне Горе*, Земун 1850, 218—220.
³⁾ М. Медаконић: П. П. Његош последији владаоци великог црногорски, Нови Сад 1882, 48.

⁴⁾ Вук Караџић: *Црна Гора* и Бокa Которска, Београд 1922, 51—52 и Љ. Пендаковић: О Црногорцима, Београд 1929, 130—132.

⁵⁾ Вук Врчевић: *Organci za istoriju Crne Gore — zabavnik* «Dubrovnik» za 1870 g., Dubrovnik 1871, 102.

Далје нема у Цетињском архиву оригиналног тестамена митрополита Петра I, као што нема доста старих оригиналних докумената за која се зна да су негда постојала. По када се нистејетимо на судбину Цетиња, томе се нећемо чудити. Не треба помињати ранија турска освајања Цетиња и паљена цетињског манастира, у коме се чувала црногорска државна архива, већ само пријеме последије смрти митрополита Петра I. У *немој девиши*, па пример, стари црногорски архивни архивари је 1839 године на манастиру у Јован Његовић двор, касније звану **Биљара**,⁶⁾ а 1862 године, када су се турске трупе биле примале Цетињу, из Кљасевог двора намјештај, архиве и скупоцјености преносе се на Његове.⁷⁾ Током аустриске окупације Цетиња, у првом свјетском рату, сва пребрава црногорска архивска документа од средњег вијека до почетка 1916 године била су законала у дворишту ондашњег Краљевског двора (данашњег Народног музеја), те су пропала од владе не само воједина документа, већ често и цијеле фамцикуле. Онај дво државног архива који није био закован слободно се распало на поткровља Владиног дома (данашњег Дома слободе) и продавао на килограме цетињским пиљарима све од 1916 до 1926 године, када је основан Државни музеј на Цетињу. Ишто је у згради ондашњег Владиног дома било аустро-угарско Војно гувернерство, свакако су стари црногорски цркви пририједили и аустриски функционери. Јер је, па пријед, у новембру 1948 године дошла па Беча понуда Државном архиву на Цетињу да откупи оригиналног прогласа краља Николе од 15 јула 1914 године о оснивању обманистичији црногорске војске. Тај проглас је купио један Беолија 1919 године од аустро-угарског капетана В. Јанкековића, који је сигурно био на Цетињу за пријеме аустро-угарске окупације Цетиња. Поред тога Црногорци су у непрекидној борби са Турцима често употребљавали и најдрагоцијенија документа и књиге за савицајне фишке, а сретљивом прошлога вијека почела је права трговина тзв драгоцијеним пошаница о прошлости Црне Горе, коју су систематски проводили Вук Поповић и Вук Врчевић са Вуком Караџићем.⁸⁾ Примера ради наводим само то, да је Врчевић у новембру 1858 године послао Караџићу око тридесет важних оригиналних докумената за историју Црне Горе, напомињући му да те рукописе, да их је *«мало мање него све уграбио као па свану велики Црногорцима кад су Османлијине године фишке освајали, и дог зна какав много лажниј и лажниј писаних у фишке (су) раздрли, од кипе сгмело и мшци у гишадја развукли»*.⁹⁾ Често су таква оригинална документа олако долазила и у приватне руке, као што видимо да је руски научник Александар објавио у једној

⁶⁾ Милаковић: *Историја Црне Горе*, стр. VIII (пана, издање II, напомена). — Сигурно је Медаконић аутобиографско предизвикал у приредној архиви на архиве Његовић *избацивање и спаливање* раних старих докумената, јер тобоже, *«Владака не зналаше шта се налази у тијема артијама»* (П. П. Његош..., 75—76)!

⁷⁾ Записи III, 10.

⁸⁾ Вукова преписка VI и VII, passim.

⁹⁾ Вукова преписка VI, 635—639 и 642.

«окојој живи двадесет и пет докумената из историје Црне Горе, из које излази да се налазили оригинали налазе код њега.¹⁰ Било је и сачувана грађа писаних оригиналних докумената из Петинског архива, који се налази у државном архиву у Петровграду. Историјској Биљарији у Новој Двери краља Николе, што се види из архивских докумената. Тако се 7 маја 1857 године јавно кива Данило на декорације му секретара Милорада Милошевића, па је «оставио Архив у највећем поредаку и да је «одину «матиче» разних књижевних писама, а 14 децембра 1858 године кива Данило писаног ратног командира у Дубровнику, па је примио писмота му од њега Гоштина Гоштина, заједно с старим документима Архива Црногорца, — које чрез Секретара Милошевића понешене бјеху.» Године 1888 био је чин одржан на државној школи (шибинање) Јован стари историчар, професор и писао разних расправа и чинаца из историје Црне Горе, који је стари мајор приредио, постоје поједини архива писма и разне документе с њим чинио, па га је кива: Никола Милошевић «државну му школу завршио историком на Црној Гори, историк у Савременом Југу.¹¹ Тадашња случајна је случајна чинаца била јер се Никола државној школи наша у Нишави оригинална и највећоме писмо митрополита погледом и петроградског Серафима, које тале 26 децембра 1834 године Петому и даје му своје писмо митрополита Петому, каже да пролази да свего свог претходника митрополита Петра I, а које је 1947 године отпустио Народни музеј на Петину од једног Никшићанина, који га је државно случајна пролазио и сачувао.¹² Говоримо је једног можда долази да Никшићанин «оригинална» Петому историчару Милошевићу од 17 августа 1837 г. о пошлеу благодарећих књига, који је 1948 год. попуњена на откуп Народни музеј на Петину, па није онда никакво чудо, што се пише да једно сачувао оригиналних тестамената митрополита Петра I на Петину.¹²»

Оригинал тога тестамената, који је писан по митрополитовом наређењу секретару му Симо Милутиновићу, а митрополит само својеручно потписао, могли су уништити и непријатељи младог Рада Токова, а могло је нестати, као и остала многобројна докумената из Петинског архива, па једна од разлике писаних случајна од 1830 до 1929 године, то јест од времена у коме је писан, па да времена у коме је извршено инвентарисање остатака негдашњег црногорског архива. Но могло би се претпо-

¹⁰ А. Александров: Материјал и његова изследовања по историји Црногорца, Казань 1897, руски.

¹¹ Глас Црногорца број 45 од 6 новембра 1886 г., стр. 4; у: П. А. Лажаров: Петар II Петровић Његош..., Москва 1887, стр. 235 (напомена).

¹² Ул. «Историски записи» III, 93-94.

¹³ Како су се олакко губиле чак и књиге, па и читала годишта разних година, а не само докумената, види се из «Списка аката и протокола од 1855 до и са 1882 године», који су пренесени из црногорског Министарства финансија у Државни архив 1895 године (Списак је сачињен 11. септембра 1896 г. и чува се у Петинском архиву), у коме пише, да су у Државни архив пренесени и «Списке народне новине» из 1835 године и некакојој књизи: «Збирника закона и уредби у Књажевству Србије од 1839 до 1863 године!»

ставити чак и то, да је оригинал тестамената могао узети из архива или уништити били сам Симо Милутиновић. На ту претпоставку су ми писала Стамбана докумената Петинског архива.

Видјехмо касније, да је Његош уз своје писмо од 30 октобра послао Гагићу копију митрополитовог тестамената и своје оригиналне одлуке, којима су укупне и савремене списаре принашале тестаменати и Писмо за митрополитовог наследника, Истичу је историчару можда Гагића, да му поврати та два оригинална докумената, како би их чувао «једно са оригиналом тестамената. То је Гагић и урадио, што се види из његовог писма Петому број 95 од 14.26 новембра, уа које Гагић грађа Петому «у оригиналу два Народна принашати и потврде своје државне закључка: Књажевственица Митрополита, која се имали доброту поврати ми и размотрију.» 19 новембра Његош је известио Гагића, да је примио писма му повца, а «такође и оне двије бумате народне принашати и потврде своје.

Тих дана гувернаур Вуко Радовић појачао је своје литриге противу младог Његоша, па је писмом од 16/28 новембра известио Гагића чак и о смрти митрополита Петра I, правдијући се да га о томе раније није могао извести «збогду наложена мени многа дјела црногорска да умријети народ у Черици, Ријечкој Нахији и на остала мјеста. Ових перада уопште није било у тим крајевима, што се види из ових савремених докумената Петинског архива, а то потврђује и Гагић одговор Радовићу, јер му Гагић у општом одговору број 96 од 21 новембра (3 децембра) пише и ово: «...Послије овога страно је мени од нас чути, да сте ви одређени блии мирит народ у Черици, Ријечкој Нахији и у осталим мјестима... над нитом о том немину до сад ни рјечи није проговорио, нити ми је јављено. Дакле, да имам право сумњати о том што ми ви пишете.»

У међувремену, 17 новембра, народни главари су на своме општем сједу на Петину допијали одлуку, којом су «доставијета Гувернаур Вукој Радовићу његај сагласно искључили од сваког пародског». 13/25 децембра тражио је Гагић од Његоша, да му пошаље одлуку народних главара о разрешењу гувернаура, што је Његош и урадио уз своје писмо од 20 децембра. Гагићу су, можда због провере гувернауровог писма, предале и разлике поменути одлуке о побору и потврди Петому. Јер у писму писма Његош каже: «па оне два писма: воје што су ми дали свјаштеници и народ не могу послати, јербо Сима није дома.» Гагић је поновио «воје пражње и писмо» и уочио писмо Никшићанина, па га Његош писаног 6-18 јануара 1831 године, да га не може упути «воје јермо, што потврди(дјеније) које су ми Главари дали јест пропало, а тому је причина: Симо наш га је понио кад је поша на Стамбана и тано га је стопио. Него молим В(аше) Високоблагородије — продужије Његош, ако сте га принашати да ми га пошаљете, па ћу Ви иста поврати кај га принашати.» У наставку писма Његош каже Гагићу још ово: «А наш Милутиновић заео је нечесову саободу отка се преставио Митрополит, која би му сломила врат да се не гледа на његово иностран-

«Тво, пак и на Ваше писмо, с којиме сте га попришти к мојему поч. донаду. Него ја истинито знам да Ви јесте мислили да је он чојак, јербо ја знам истинитога мојега у Вас пријатеља, како што сте били и мојему предку. А он био је пона пред свјатага Николаја на Ставениће и ја сам шила за њега може у два пута; он није ишло доћ кад сам ја за њега шила, него кад је њему драго било, на не свему тому ја сам та пријмо та(о) да није ништа пречутило, зашто Ви знате ја нијесам имао човеча ученија, нити сам ни мало свједта видео, па знах да ће ми што помоћи у ону нашу жестоку муку, а он не етаде него два дана и пође без питања некућ пут Боке Которске...»

10/22 јануара Његош поново пише Гагићу противу Милутиновића. Он га највиштава како је не други пут примио писмо од једнога пријатеља из Боке Которске у коме му пише да је дошао у Боку неки Лука Пејовић, зваши **Лочак**, »и да му је наш Господин Милутиновић пона на састанак. Ема не знам чисто је ли доша Лочак; ако је доша знам да су се састали, јербо знам да је Симо пишта чојак и да не умије держат и крив тајну, да и да прво оно како да и Ви знате и свједоче...» — каже Његош. Овако се Његош пише изразно о Милутиновићу без оправданог разлога, а то ћемо видјети из Његошевог писма од 12/24 јануара. У њему Његош на помене Гагићу, како га је својим писмом од 10 јануара извјестио да је чучо о доласку Луке Пејовића у Боку, »али данас јесам истинито увијерен — продукује Његош — да је доша и да он нити је каженао, да има подпор од Беча да смути и поколе Чернугору, и истому иду на састанак некиј њему подобни, а у њих је најпрви наш Милутинович, који се јавно објавио издајник, што није. Србма природно, него ми се чини да ће с тијем истијем себи врат сломити, и страх ме да што не смуте; него јопета имам надежду да неће, јербо је вас народ у нарту опомо ко је т. Роевић пријавио.« У наставку свога писма каже се Његош Гагићу на руског посланика у Цариграду, који је лијепо примио у Цариграду Ђура Радоњића, брата бившега гувернијера, кога су тамо били послали Бокељи, на му је чак дао и »фрегаду тер га је пратила до Корфа и енепае енеколикес, а то је ене као Црногорцима када »тако пријављујо ошатиога галотиа и издајника својега отечества.« Писмом број 10 од 19/31 јануара Гагић ошвирио одговорио Његошу. О Милутиновићу му каже следеће: »За Г. Симу Милутиновића што сте ми у 3 писма Ваша писали пишта ми није страпо, јербо сам ја от неког времена познао да он није чучеи за онај писмо за кој га је повојин Визанка дошао и јавио сам му сврх тога моје мишљење, али што ћете, кад никога немате? Зато га је покојин Визанка трипо. Не како та могуће Ви избрати за Народни Секретари и мени писати, да га ја пренемаши у нешто знамију Високошечу Дуру(?) Зашто га поглавари не призову и не запријете му чинити противосвојих? Док је ту, Симо, или хоће или неће, ваља да се позивује Вама и правитељству. Нам, најпосле, подаје му штап у руке

и чиније га с. блатошом иду му је драго ишши Прноторе (sic!). Како је он могао извадити — енига даје Гагић — из вагаша Архиаз (којега ваља да чувате како очи у глави) она потвериденија народа и поглаваре? То се приписује Вашој незнају слабости и нечувању. Емо Вам шилам у копијама потверденија поглаварах и молим Вас да ми их го перво прииди позватите.« У наставку свога писма Гагић свијетљује: »Ема да објави народу пречутио Луку Пејовића и протрону му да се од њега чува, а ли руског посланика у Цариграду каже, да је он Ђура Радоњић примио као Црногорца и као брата црногорског гувернијера, јер није знао да Губернатор није више оно што је био«, те не треба да му је жао на посланика Рибовијера, 4/16 фебруара Његош је извјестио Гагића, да му тога дана ушито не може повратити копије — потверденија, али му их враћа у своје писмо од 20 фебруара. Том приликом му је писало и припис одлуке народних главиара и народа од 6 фебруара, којом највиштавају аустриског окружног поглавара у Котору о производству Његошевом за архимандрита, те се она пренема има само немоу учинијо у мапестир ни Цетиње, за у друго мјесто у нашу земљу ниђе, »неће бити примљено нишомто, што се јасно односи на бившега гувернијера Радоњића.

7/19 марта под број 31 Гагић пише Његошу о разним стварима, па и о пријему повраћених му копија одлука народних главиара и копије писма народних главиара которском поглавару, молећи га при крају писма да му јави о Милутиновићу и гдје је он сада. На то писмо одговорио је Његош 18/30 марта и оно се цијело односи на Милутиновића. Ево какво обавиштење даје Његош о Симу: »Што ме шитате за Господина Симеона, јучер су понаш главиари да га ћерају с Његуца, зашто су му много путах и ја и они писали да дође онамо, али је ене то код њега било пишта. Али како је чучо да иду главиари утекао је у Боку Которску и отоген не знамо куда ће. Него и оно Вас увијеран — продукује Његош — да се он био херцавога посла уфатио. Чули сте може бит и приће, како су дати от Двора Австр(искога) 6.000 ценина сваке године за да се мути Церна Гора и да не пријма Русијиско покровиство и исте наре су уређене чрес црота Церновића из Доброте. Ово су ми истиј Цер(ногорци) каженали којијема су давате, али их није нитно охтио (sic!) прифатит, нано Симеон с неном дружином нитно се био уфатио да ће с нама мутит Цер(ногорци), али му истиј Цер(ногорци) не дадоше...»

Све ове детаље из задњих дана борбака Симе Милутиновића на Цетињу писан сам из два разлога: прво, да се јасно види Милутиновићев рад и уторак да његов одлазак са Цетина, а друго, да се на њему знамо енијерио извјестио, да је Милутиновић херцаво писале емери Петра I пришоу пријатељима бившега гувернијера, а то знали групи који је помагала од Аустриске воја је херцаво да стари руско покровиство замијени аустриским. Ако је ико имао рачуна да уништи или склонити из архива оригинал тестаментa митрополита Петра I то је баш та група, а њој је то било најлакше урадити преко Симе Милутиновића, који је као народни секретар Рускога пијом црногорског архиепископа, Симо је то могао урадити, кака из

*) Писмом од 26 октобра 1830 г. извјестио је Његош Гагића, да су народни главиари изабрали Милутиновића за народног секретара.

његов Тацтаменат и сву његову уредбу и аманете које учини и остави на пољу и част свѣта народа нашега. Зато и ми сви јединодушно и договорно свештенически и плочески чини уписасмо и подинасасмо, да буде Раде Тошов Петровић његов Насљедник од свѣта црковнога и народскога посла и работе и од свѣта народа у ову Јепархију за живота његова. И саборисасмо сви да молимо Господина Архимандрита Јосифа Павлићевина острожскога и све остале главаре и свештенике кои се нијесу данас овди намјерили, тако и вас обшти народ Црногорски и Бердски, да га постави свештенојачаком и сваки кон је у ову Јепархију да му целива руку, како је сват: Владике Петра, његова стрица и предјестника, докле га учини Бог и Превиса Богоматер и њста Владикам на исто мјесто. Кон ли то не учине лека глба куда ће и како ће, јере ће бити отлучен от нашега Народа и Олчества.

От стране свијех главарах ђекицкијех и свѣта народа ђекицкога, подинујем ја пон Никола Калуђеровић како више сви контеин.

И ја протопоп Станко Радонић на име свѣта народа његушкога.

Ја пон Христо Радуловић (sic!) за све Комане.

Ја пон Вукота за све Ђемане.

Ја сердар... (sic!) на име Црнице подинујем.

Ја сердар Михаило на име свијех Брђях (sic!) подинујем.

Народа Црногорскога Секретар Симеон Милутинович.

Мјесто народнога печата)

У днѣе копије ове одлуке писане Гагићевом руком било је за пона Христа написано „Радуловићъ“, па је Гагић на оба мјеста својом руком уметнуо слово ч намећу слова **и и** („Радуловићъ“). Име црничког сердара сигурно Гагић није могао прочитати, па је мјесто имена метну неколике тачке, а тако је то мјесто објавио и Јавров. Познато ми је, да је у то пријеме био црнички сердар **Марко** Пашепац. За сердара Михаила (Божковића) у једној Гагићевој копији пише на име свијех Брђяхъ, а у другој зна име свијех **брђяхъ**, што је погрешно написано или погрешно преписано са оригинала мјесто „Брђяхъ“ — Брђана (Ђељована). Иза преписа ове одлуке Гагић је потврдио својом руком њено стапање са оригиналом свим рјеченима: „Вѣрно съ подинаѣмъ: Кон, Ахемѣѣ Гаичъ.“

Друга одлука донесена је истога дана и на истом мјесту, а њен текст је сљедећи:

Копија

1830. мјесеца октобра 20 у Манастир на Петње. Знаю буди ово дакле учиниено писмо пред Богом и свијем народом Црногорским и Бердским, а то: како се данас сабрахо вас чин свештенически на представљених нашега Високопреосвјетленејшега и милостивога Господара, Оца и благодјетела Митрополита Црногорскога и Берцкога и разумијући његов тацтаменат и његове уредбе које остави свему народу Црногорскому и Берцкому како ћемо се владати и наша добра садржавати по његову представљенију с овога свијета. И тако ми сви свештеници и власт ду-

ховина која би у његову државу пофалујемо и потврђујемо његове уредбе што му најшотоми тацтаменат изговара. Сви свештеници договорно вас позивај кои је у његову државу молимо и сидијем Богом заклинамо у три пута и у триста путах, па и у хиљаду путах, да сваки брат Христјанин послуша његов тацтаменат и његове заклетве; на најшослијед кон не послуша по кои преступи уфатисмо сви часту и Божу вјеру међу нама, да немојмо тому никаквога свештеничкога и црковнога посла учинити; ни сувише кои послуша његове уредбе да га кликујемо и да будемо дружина на таквога разбојника и кривина земаљскога. По оно утврдиено и контеин биемо и за више вјеронајје сви се подинујемо како је више уписано

Ја про(то)поп Јереј Ставо Радонић како више.

Ја пон Андрија Пејовић подинујем.

И ја пон Петар Јанковић како више пише.

И ја пон Сетлоха како више пише.

И ја пон Андрија Бјелом подинујем како више.

И ја пон Преде Ђурашковић подинујем.

И ја пон Иво Мартиновић.

И ја пон Гого Никичић.

И ја пон Нико Петровић како више.

Ја пон Лука Швајдјер како више.

Ја пон Рафаил Радонић како више.

Ја пон Гаврило Поповић подинујем како више.

И ја пон Мило подинујем.

Ја пон Петар Калуђеровић како више.

Ја пон Иво Павлићевић подинујем.

Ја пон Вуксан Лопичић седочи горњемо писму.

Ја пон Станко Калуђеровић подинујем како више.

Ја пон Лука Ђуришковић (sic!)

Ја пон Гаврило Стругар.

Поп Стефан Мартиновић како више.

Ја пон Вуко Богдановић како више.

Ја пон Вукан Ху... (sic!) како више пише.

Поп Вон Калуђеровић.

Ја пон Мило Ражнатовица (sic!) потинујем.

Поп Матиан Дрецу подинас.

Поп Маркина и пон Ђуро, пон Стефан, пон Маноле и ми потписасмо.

Губернатор Вукал Радонић потврди како више пише. **с. р.** (sic!)

И ја пон Стефан Краљевић на договора свѣта свештеничества.

Ја пон Христо Радуловић за све Комане, а пон Вукота Ђемелић за сву Ђеманску Нахију.

И ја пон Никола Калуђеровић писак злоговором све госпде Црногорске и Берцке.

Подписах за све свештенике од Нахије Цермичке на договора ја пон Михаило Пашепац.

Тако ја пон Станко Кнежеввић подинујем како сви свештеници заповијед Господареу.

Или ми пародни понови од Јованеке Нахије потврђујемо заповије, нашега Архиепископа како је оставио у тастамеат. Који преступи ову заповијед светог закона да је отлучен од Бога и от свете Цркве отлучен.

Тако се потписује поп Петар Казин... (sic!)

Поп Вукота Чедосић.

Поп Саво Степовић.

Поп Спасоје Шепановић.

И ја поп Петар Твоисовић и(а) Загараца.

Секретар Народни Червогорски печат обштународну прилагаја под пишују сје

(Мјесто печата)

Симеон Милутиновић.

У оба Гагићева преписа пише да пона Луку Буришиновић, а мислимо да гроба Бурашиновић. За пона Бурашиновић у оба преписа само **Ху...** или пона Мила Рајнатовица, а за пона Петра Канин. Поп Бураши је био Хумић, јер је то предриче Петина, по коме се тако зове његови наследници, а поп Мило је Рајнатовић. Јавно је за пона Петра пронашао пона Петар Коти... а то ће сигурно бити поп Петар Канић, па је у оригиналу био нешто само је пишао. Канић или Канин. Гагић је свакако намерно злонамерно поред гувернадуравог потписа, да га је он својеручно написао, а и на његов пристоје чланак се Гагићева потврда, да је он вјеран оригиналу („Вјерно ст. подлинним: Кол. Ассесоръ Гагичъ“).

Као што се види из наведених одлука, и световни и духовни пародни претставници потврдили су тестамент митрополита Петра I и прилазили за његовог наследника младога Рада Томова Петровића. Природно је да то није било по вољи гувернадуру Вуку Радонићу, који је хтио да искористи власт Рада Томова и узме власт у своје руке. Он је рачунао да му за остварење плана може добро користити садашњи знаменити секретар Симо Милутиновић, па је, као што се јавно види на наведених оригиналних архивских докумената, убрзо послао Петињског побораца за митрополита и господара Прије Горе, Милутиновића придобио на своју страну. Може се поуздано тврдити да би сада Милутиновић саопштио Петињским претставницима своје „фалсификоване“ тестаменти митрополита Петра I, када би то сигурно била истина, а томе би се онда морао сачувати траг у многобројним документима Петињског архива. Ако би писмо Милутиновић изазао ту своју стажу, сигурно би је казао гувернадуру Радонићу,¹⁵⁾ а то би и иначе гувернадуру био у могућности да сазна. Када би било тачно да је Милутиновић на своју руку написао митрополитов тестамент, нема сумње да би то за гувернадура Радонића био најважније у најважнијој државној ствари у барој провинци Петиња, те би а томе писмо писаном дошао Гагићу, коме је, као што сам написао, писмо 16.28 новембра 1830 године чак и о измишљеним вјерцима у Черници, Рјењској Нахији и на остала мјеста по Пријој Гори!

¹⁵⁾ Уп. Записи XXV, 211 (нот. 2).

По, дакле, је могуће потврђивање аутентичности тестамент митрополита Петра I јединим најважнијим документом. То је писмо митрополита Петра I руском конзулу Гагићу од 20 јануара 1827 године. Ја сам то писмо нашао у Петињском архиву, а у њему митрополит Петар пише Гагићу о ово: „Име Јоване епископа у мене, а особито један поп је савио дошито и по дошав под државном оштра Јоване Грошковића на Топлу: ова писмо читати, који се пријавио филозофије и дође парол, да ако маје да дошито што издржати у савестијање да га пошати и савестијање у доје учидати у Грошца и што не савија ову жалост у Високошатија Добра прости...“¹⁶⁾ Овим се документом јасно утврђује, да је митрополит Петар I још почетком 1827 године мислио да одреди Рада Томова за свога наследника, а јасна сума у истинитом тестаменту јесте била у томе, што је он написао му корист младога Рада, како каже Милутиновић у својој наведеном писму. Сам Петар потврђује нашој митрополита Петра I па 1827 године, јер у своје писму од 31 маја (12 јуна) 1831 године пише историчком конзулу Мартинавићу: „Мене још повољни епископ митрополит Петар Петровић јоште нада ме је узео код себе воспитавати нарекао ме је за својага наследника, иако и на његов дошав оставио ме је у својој заповиједи (Testamentu) да му ја брзом законити (наследник) сврга његовог и народи...“²⁰⁾

На наведених података свакако се може закључити, да се на наше научне литературе мора набојати свака сума у аутентичности тестамент митрополита Петра I. Што није још тестамент пише својеручно написао митрополит Петар томе се не треба чудити, што то може имати значаја, јер је и раније, док је био млади и здравији, митрополит често дискусиио ризи писма својим секретаријату. Он је то радио и када му је био секретар Симо Милутиновић, а наикада му је писмо или преписишао писмо и млади епископ му Рада Томов, те је митрополит та писма само својеручно потпишао. Њ тестамент пише савио Симо Милутиновић може се, напредетих, закључити и по његовом стилу, јер и поврло употребе митрополитовог и Милутиновићевог стила даје за то допозно доказа.²¹⁾

¹⁶⁾ Уп. Историски записи II, 192–193.

²⁰⁾ Д. Вуксан: Писма Петра Петровића Његова, 18.

²¹⁾ На Писање митрополита црногорског Петра I (Петиња 1935, passim) и писма Сима Милутиновића (Вукова преписка I, 1–48).

Његошево укидање губернадурства

Ја сам још 1925 године, за пријеме студија на Филозофском факултету у Београду, написао монографију о црногорским губернадурима, од које је штампан пратка извод 1927 г. а у истинском **Записима** објављен је 1940 године цео текст тога мога семинарског рада.¹⁾ Када сам прикупљао податке за поменути монографију није сам могао употребити докумената Цетињског архива, јер су она тада тек ретровиђана, али ми је ондашњи директор новосањаног Државног музеја Душан Вуксан дозволио, те сам употребити само **регистар** прегледаних докумената. Отада до данас написао сам из Цетињског архива прилично података о губернадурима, а доста докумената о њима објављено је и у **Записима**, те се та тема данас може много детаљније обрадити. Но ја ћу се оном приликом задржати само на питању укидања губернадурског звања почетком Његошеве владе, јер сам за то питање написао неколико до сада поменуваних докумената. Наравно, објавићу истовремено и ова каснија докумената, која су важна за Његошево укидање губернадурства.

Губернадурско звање је укинуто два пута: први пут за пријеме митрополита Петра I, а други пут почетком Његошеве владе. О првом укидању губернадурског звања (1818 године) објавио је Душан Вуксан једнак важнија документа у једном свом чланку, али је био погрешан његов закључак, да је било свега једно укидање тога звања, из чега је излазило, да то звање није укидао млади Његош почетком своје владе.²⁾ Вуксан је касније укинуто ту оманути и о томе је развијено неке погрешнице, али није досегао да то питање поново расправи. Губернадурско је звање, дакле, први пут укинуто на скупштини народних дјелара 10 октобра 1818 године, а објављено је 8/20 августа 1820 године, о чему је баш сам Вуксан нашао детаљан извјештај у Полицијском архиву у Београду, али му није погодно доносио извјештај, по Вуксановом наредбу, гласи: „Дана 20 о. мј. док је Његош Вишњевског вјеројасног владика црногорски био заузет претседавајући на Цетињу скупштини

главара и старца (corpo di Capi e Vecchiardi) на двају највише катунске и ријечке, ту је такође дошао отишнути њихов губернадур Вукотај Радоњић, браћер сардаром и неколицином старца с Његуша. Пошто је завршен посао ради кога су се били скупили, главари поменутих двије нахије ступише пред Владиком и попиано га једногласно замолише, да би изволио поново оставити отишнутог губернадура на његово претшашње мјесто. За пријеме док су главари молили Владиком за ово, Радоњић клекну у попианом ставу. Владика, подигавши са земље Радоњића, одговори, да га он није ни макао с његовога мјеста, већ је то учинио народ, који је дошло закључак да се Радоњић лини губернадурског звања и према томе само од народа зависи, да он буде поново браћер у своје звање. На то присутни замоле Владиком, да, у колико то од њега зависи, пристаје на то, што је Владика и учинио. Пошто га, с тим, читави скуп призна за губернадура, замоле Владиком да се смилује и врати Радоњићу народни печат, који му је био одузет у моменту, кад је био смјешен с дужности губернадура. Владика пристаје, врати Радоњићу печат и титулиса га губернадуром Црне Горе.“³⁾

Сигурно је да је овај аустријски извјештај вјеродостојан, јер у Цетињском архиву има много докумената која носе име овога обављача губернадурског звања адресира митрополит Петар I **Превосходитељному господару Губернатору** и **благородној господин сардарима** и **војенодам** и **двојоцима** и **прочим главаром** и **старјешинама**. ...⁴⁾ а то сигурно не би било да није било обављено ово звање. Поред тога касније ћу извести и сигурне податке из Цетињског архива о обављању губернадурског звања, које није Вуксан имао у рукама. Овај аустријски извјештај касни је и још за једно питање. Познато је, наиме, да се у историјској литератури о губернадурима наводи и то, како су они временом толико објаснати, да су **узели половину земаљског печата**, док је друга половина печата била код митрополита.⁵⁾ У ојој извјештају се, међутим, каже, како је губернадур био у своје вријеме одузет, а сада браћер народни печат, на њерјем да су аустријске власти могле бити тако извјештене и да се донета радило о **цјелој печату**, а не о **половини печата**. Ја сам имао прилике да прегледам сва акта Цетињског архива од најранијих времена до смрти Његошеве и ни на једном документу није сам могао утврдити да се народни печат састојао од двије половине, а то би се свакако морало примјетити на отisciца, на ма таква прецизност сама употребљена приликом подјеле печата и ма каква важна прилика отиска печата. Мало касније ћемо видјети, да и Његош пише 22 новембра 1830 г. руском козлазу Гатингу да су главари узели губернадур **печат** и чина га **лишили**, а извјешћу и још неколико података о томе

¹⁾ Записи XIX, 335-336.

²⁾ Уп. Посланице Црногорцима, Брђанима и Приморцима митрополита Петра I Петровића Његоша, за штампу средно Душан Вуксан. Цетиње 1935, стр 159-247.

³⁾ М. Медаконић: П. П. Његош посланици владиком владика црногорски. Нови Сад 1882, 45 (напомена). Записи XXIII, 24, итд.

⁴⁾ Зборник Цетиње и Црна Гора (приредио Професорско друштво). Београд 1927, стр. 96-117 и Записи XXIII, стр. 14, 37, 75-95 и 144-150.

⁵⁾ Записи XVIII, 1-9 и XIX, 335; ви. Гласник Српског митрополитског друштва, 95 (Београд 1886), стр. 180-181.

питању. Овајде ћу напоменути то, да је 1947 г. Народни музеј на Цетињу откупио једно оригинално недатирано писмо задњег гувернијера Вука Радовића, које има отисак гувернијерског печата, али тај печат нема никаквог натписе нити има сличности са црногорским народним печатом, чији се отисци обично налазе на одлукама народних скупштина и Сенаата. 1948 г. Исторички институт на Цетињу откупио је четири печата за првени досак, који су припадали црногорским гувернијерима Радовићима и њиховим наследицима (Гувернијериницама), али три од њих такође немају никакве сличности са познатим црногорским народним печатом. Четврти печат овајдан је и величине је 35×31 мм. У средини печата су разни хераидички знаци (једноглави орао, два лава, двоглави орао итд.), а око њих је овај натпис: «Сй мох(у)р општа чери(о)бри и Радовића». Овај печат је сличан са јединим врло ријетко употребљаваним црногорским народним печатом, на коме око двоглавог орама (испод њега је лав) пише: „Печат епископа черногорски“. Овај народни печат је такође овајдан (тама 31 28 мм) и вјеројатно је Радовићев печат рађен према њему, али могу тврдити да отиска поменутог Радовићевог печата нема нигдје на документима Цетињског архива, те не вјерујем ни да је он заиста званично употребљаван. Отисак наведеног народног печата баш се налази на оригиналном писму од 10 октобра 1818 године, којим народни главари извјештавају митрополита Петра I, да су тога дана узели Вуку Радовићу гувернијерско достојанство. ... да па нитко нема принознавати гувернијатором нашијем унапријед и да се неће пише мјешат у после народје, ни звати се гувернијатором нашим. ... Други, врло често употребљавани народни печат округао је и има 30 мм у пречнику, у средини печата је двоглави орао (између глава налази се крст, а испод орама је лав), а око печата је овај натпис: „Мохвръ всѣ Чрије Гори“. За тај народни печат Вук Караџић је писао 1852 године да „по свој прилици неће бити млађи од Ивана Црнојевића“, па додаје ово: „Онђе (на Цетињу) имају још неколико повија печата, али кад се што у народ шаље, овај се свагда удара. Јер њега најбоље познају.“⁶⁾ На основу докумената Цетињског архива може се утврдити, да је ије био подијељен ни први ни други народни печат. Крајем 1948 године Исторички институт на Цетињу откупио је 227 оригиналних докумената који су припадали црногорским гувернијерима (документи су од средине XVIII вијека до 1830 године), па се ни у њима није могао наћи никакав податак за питање о подјели печата, те остаје да се за дефинитивно решење тога питања траже подаци ван докумената Цетињског архива. Могу напоменути само још то, да сам отисак народног печата са натписом: „Мохвръ всѣ Чрије Гори“ наведеног употребљеног на документима између 8 септембра 1741 и 12 августа 1874 године и да у том размаку од 133 године ниједан отисак није од подијељеног печата.

⁶⁾ Записи XXIII, 167 — Печат црногорског гувернијера из 1733 и 1741 године издати у Гласнику Земљанског музеја, IV (1894), 203 и Споменику LXIII (1931), 35

Послије овога увода о гувернијерском печату прећи ћу на излагање приручних ми података о укидању гувернијерског звања за пријеме Његошево. Нећу се задржавати на питању ранјег укидања гувернијерства, јер, као што сам већ навео, о томе је Душан Вуксан објавио архивске податке, већ ћу одмах прећи на гувернијаторску субој са Његошем и главарима у октобру 1830 године. То је било приликом смрти митрополита Петра I и питања о митрополитовом наследику. То питање детаљније сам обрадио у посебној чланку о тестаменту митрополита Петра I, па ћу овдје само кратко напоменути, да је гувернијатор Вуко Радовић с муком пристао, а то послје скоро свих народних главара, да призна младога Рада Томовића (Његоша) за наследица Митрополита Петра I. Само је на гувернијату Вука могао заштити Његош, пада је 22 октобра извјештао руског козула у Дубровнику Јеремију Гагина о смрти митрополита Петра I, па му каже и ово: «За њиме смо сви, мало и велико, чрезвычайно тужили, јер није оставио, нит је и јавни му досле биши злорад и противник удермао се сад од сузах, а по томе знати можете како је његовијема домаћинем и сроднијем. ...

Гувернијатору жељу да се бијете одобрене тестаменти Петра I и погварда Рада Томовца за његовог наследица видимо и из одлука народних претставника од 20 октобра 1830 године. Ја сам те одлуке дословно навео у чланку о тестаменту митрополита Петра I, па их овом приликом нећу понављати. Но довољно је скренути пажњу на два мјеста на њих. У једној од тих одлука пише: «Знамо буди, ... како се данас сабрамо вес свештенически чин кои бјеше у Црну Гору и Господин Гувернијатор Вукане Радовић и остали главари на потребеије нашега Преосвјештенијешета и младеишета Господара, ... па икак међу потписаницима те одлуке нема гувернијерског потписе. У другој одлуци налази се и ова реченица: «И тако ми сви свјештеници и власт духовна која би у његову државу пофлажуемо и потврђуемо његове уредбе што му најпотоји тастаменат изгаваре. ... Тек послје потписе двадесет и девет свештеника налази се на овој одлуци и својеручни гувернијерски потпис, ма да је њему мјесто било а се потписе са народним главарица на првој одлуци.

По како се потписе на одлуци народних главара о признању Рада Томовца за митрополитовог наследица, гувернијатор Вуко није се помирио с том одлуком, већ је и даље радио противу младога Његоша и настојао је, да, уз помоћ Аустрије, приграби од њега сву својини власт у Црној Гори. Та помоћ Аустрије, наравно, морала се скупо платити, јер би то истовремено значило и промјену црногорске политике, која је још од 1711 године била оријентисана према Русији, те би сада требало да Русији замијени Аустрија. Гувернијатор је ишао и на један тајни састанак са аустријским бисералом Таном ради отварања свога вљана. Састанак је био међу између, 15 и 16 новембра у којорском предграђу званој Муч, удаљеном неколике стотине метара југоистади од Њотора. Шта су разговарали аустријски бисерал и црногорски гувернијатор није познато, али су неки Црногорци одмах сазнали за тај састанак и извјестили Његоша, те су вародни главари позвали гувернијатора на Цетине ради саслушања. Он је

Непонајући чест с Вашом особом описивати (sic!) се до сего времена, уздем се да ће бити били најбољше зато се престајано наш Господица Митрополит 18-годо 14-гомајска прошио у мостар на хре динје ноћи. Нијесам могао пријед Вам јавити, будући наокољна кепи многа дјела терогорска да умирити народ у Черници, Гвјечкој Нахији и на остала мјеста. Благодареније буди преболитиу Свистеау, уредитио правителство и утврдисмо мир до мјесеца Априла.

Моља Ваше високо-благородије да будете имати доброту престајати високо-славному и у свјетлу прослављеному Великому Императору писану и осталому Двору Росијскому наше плачењо сестояније има јоште от 1712-го года ови народ јест пријавио био и бити ће кјесто (sic!).

Наша нестачења (sic!) други зацанија томо обрзати се на високо-славни Двор високо-прослављеног Молиа, да пошару руку помолити и овог покровитељства овом кјерном и воста пријављаном народу своим благопожеланијем оне управе да се содржи у добром посудушанију и уредби: доста је и многу у самовољство и невољество ови народ стајао без управљенија. Ја сам принуђен кам ову моју умилету писати, јерме обавезе једног мог милост отечества да не видјети унаприједа прогласи ови народ без управљенија, зато није могуће да се може содржати унаприједа, ако не би милости високо-славног Моарха.

В прочем остајем с пољном честью и почитању, ожимајући скорог нашег отијета. Јесам

У Његуше
16/28-го Нојембра
1830-го года

Вашето високо-благородија
нижајши слуга и доброжолатељ
Черногорски и Берски Губернатор
и Капалер Росијски
Вуклај Радонић

Цијело писмо писала је друга рука, а само име и презиме написао је својом руком гувернадур Радонић. Ово гувернадурово писмо примио је конзул Гагић 19 новембра (1 децембра), што се види из биљешке на пошлени писма, записане Гагићевом руком. Д-р Лазо Томановић тврди, да је ово гувернадурово писмо састављено у Котору, «на пучком саставку», ма да се из Гагићевог одговора на гувернадурово писмо (копију Гагићевог одговора гувернадуру имао је Томановић у рукама) види, да је оно датирало на Његушима. Ја сам у својој монографији о гувернадурима претпостављао, да је гувернадурово писмо могло бити написаном на Његушима 16 новембра, јер је гувернадур био на састанку с генералом Тауши 15 новембра, а суђење му је било на Цетињу 17 новембра, те је 16 новембра досета могао бити на Његушима.¹²⁾ И

данаас бих био тога мињаљса да ми није дошло до руку оригинално гувернадурово писмо од 16 новембра, али када сам исто прегледао ујерио сам се да ми је рукопис писма познат и досета сам утврдио, да је то исти рукопис којим су писана нека писма у Његушском архиву на Котора и Доброту (као, на пр., 5/17 марта и 3/15 маја 1830, па 28 фебруара 1831 г.). Једно од тих писамца (28 фебруара 1831) писао је и потписао Антон Радмирић, син покојног Божја, из Доброту код Котора, а наш сваке је сумње да он гувернадурово писмо није писао без знања аустријских власти, нити је налазио на Његуше да га напише. Ко је био овај Радмирић и какву је дужност вршио у вријеме око 1830 године нијесам могао утврдити, али се надам да ће неки од читалаца из Котора или Доброту моћи одговорити на ово питање. Пошто гувернадурово писмо има неколика стилетички нејасна мјеста, ја сам чак склоп да вјерујем у то, да је оно било концентrirано на италијанском или немачком језику, па је приликом преводјења дошло до ових нејасних мјеста.

Гагић је убрзо одговорио на гувернадурово писмо. Ма да је тај Гагић био одговор објављиван и до сада,¹³⁾ морам га и ја навести, јер ће и по томе Гагићевом одговору пријорски писари утврдити гувернадурову приписку. 21 новембра (3 децембра) 1830 године, писмом број 96, Гагић из Добротуша детаљно одговара Радонићу, на што се Радонић потписује «Черногорски и Берски Губернатор». Гагић му знак меће само ову адресу: «Господину Вуклају Радонићу Росијскому Капалеру в Његуше — Черногорје». Писмо Гагићево, по својеручној Гагићевој копији, гласи:

»Високо-благородни Господице!

Почтењешје писмо Ваше от 16/28 Нојембра текуштега года из Његуша, у којему извјештавате ме о смрти Блаженполичнег Митрополита Петра Петровића, како сте Ви Правителством отреждени били умирити народ у Черници, Гвјечкој Нахији и у осталим мјестима, да сте уредили Правителство и утврдили мир до мјесеца Априла и опоминете ми да претставим Августејјезиу Двору Њеросијскому плачењо сестояније Црногорско от 1712го года, то јест от како је народ привезан кјестому Двору и да је народ за то до сада у невољеству, самовољан и без управљенија стајао — и прочита, чрез промасту пошту неправно пошучио сам.

Премад ми благоразумије не дозвољава официјалну преписку имати с Вама, како с непознатом ми лично особом, ништа мање благопријатност изискује отговорити Вам на писмо Ваше тијем наче што Ви то требујете и при том јавити Вам оно што би и свакому Црногорцу отворено јавно и безпристрасно препоручивао.

Ваше страпо изапењје у писму Вашем дије ми справедливи повод сумњати се о добром Вашем споразумјенију с Правителством и

¹²⁾ П. А. Лавровъ. Петръ II Петровичъ Нѣговъ Владика Черногорскій и его литературная дѣятельность, Москва 1887. 206-207. Д-р Л. Томановић Петр 41. ... 11. Записи XIX, 336-338 и XXIII, 153-154.

¹³⁾ Записи XXIII, 153.

перхоним нашим Вождом, о којему Ви, к сожаљенију, ни слова не опохитете. Дакле, Ви заједно с Вождом у согласју не дјелујете, јербо с њим јединообразно не пишете. Све што се писем народа чини треба да из једнога источника изходи, ако хоћете да budete срећни и да вам се добро учинено буде. Они кои састављају Правителство треба да буду у согласју, плаче не може бити Правителства, а кто пије у согласју с Правителством онај не може називати се членом Правителства.

О смрти Блаженпочившега Митрополита Петра Петровича данас извјештен његовим Намјестником и Намједником Господином Радијом Томовим Петровићем, кои ми је саопштио Духовно заједнштво Блаженпочившега Митрополита и два народна акта признања и погверденија истог заједнштвија, један духовних, а други грађанских чинов, у којима имао сам чест и Ваше поштељиве име видјети подписано.

На основишту, дакле, Духовног заједнштвија Блаженпочившега Митрополита, које је у Пригори (sic!) из давни признато и до увјеренију Правителства и главнога Вожда народа пригорскога Господина Радијова Петровића, с коим јединствено пренесу официјалну ја имам, с великим и пријатним удивљењем представити сам ја Високојм Двору Всеросјјскому и описао посланишта и великодушнага народа пригорскога мирно и благоугодно поведенију у садање вријеме премјено Високог Началства о потврдењенију Вожда и совршеном миру и спокоејстију у Пригори.

Послије овога стране је мени от Вас чути, да сте Ви отрежеп били мирити народ у Черниці, Ријечкој Нахији и у осталим мјестима, — кад нитко о том миру до сад ни ријечи није проговорил, нити ми је јављено. Дакле, ја имам право сумњати о том што ми Ви пишете. — Такођер стране ми је и непријатно чути от Вас, да се народ находио от 1712^а года у плаћеном состојанију, у самовољству или безначалдју, без свакога правдејија, кад је всемирно познато да је народ пригорски (којије је човјекојски возможно било) под кротким и благоузорним правдејијем Блаженпочившега Митрополита Петра Петровића, покровителствован будући Росиом, независност своју приобрио и до данас сохранио, јербо у нејасности будући, а к тому самовољан, незауздав, без управдејија (како Ви говорите) не би могао состојати, нити би га нитко до сада тршо.

Народ пригорски, ако жели бити свијетал и срећан, треба пред лием свијета да заснедох и призна труде и отеческо пошеченије о њему Блаженпочившега Митрополита Петра Петровића, а то ће заснедох само мирни — без рока — и постојало мирним поведенијем, набуђајући междусобно согласје и љубов — и мир са сусједима. Он у мирном состојанију може по справедливости очекивати от свакога помоћ и покровителство, а немиран будући може до тога довести сусједне народе, да га совршено разоре и истреби, како заризителну кугу и најреће зло, — само присвоити га не могу. — Познато је да се благоустро-

јена Правителства стиде покровителствовати немирне људе, а да дужност почитују изтребљавати ато, између људи. Зато, зашто се не би они кои састављају у Пригори Правителство потрудили уговорити и пригудити народ пригорски, да продужи без свакога рока ово садање бладејено и насрећније состојаније мира и замијет учини на тробу Светога Митрополита Петра да ће у напредак о сваком Турбулентни обновавати мир, — а не правду и немир?

Дакле, ако истино љубите Ваше Отечество, а Ви нецрстано у дану а у ноћи проповједајте совјетственицима Вашијем, мир, мир и мир и утврђујте их у том, да њихова срећа, а оних кои Правителство састављају слава, јединствено от мира зависи. Но, проповједајте безподејна је без добриј пријера: ако поглавари нису у согласју и љубови међу собом, народ поготову не може миран бити, нити ће знати кога има слушати. Поглавари нека буд, мирни, согласни и у љубови, пак ће народ слушати их и терпјеливо повиновати се и чекати у миру своју срећу и благополучије, која му је срдечно жељим.

В протем, у напредак Ваша љубвељна писма у сваком другом отповишти (само не у официјалном и политическом) биће ми веома пријатна и предметом особитога жојета старанија отговорити Вам на она по обетојателствам.

С отијенијим ми к Вам почитанијем, чест имам бити. . . (14)

Није потребно нагламати, да се послје овакога одговора гувернадур Радонић пије имао чему надати од рускога консула Гагића: Гагић му је у писму тако јасно казао, да само младога Радна Томова признаје за претставника Црне Горе и да са Радонићем неће водити писанку записнику или политичку пренеску, те Радонић нити није могао брже Гагића нити предизнати. Овако одачно и јасно Гагићево писмо нарочито је карактеристично тога радн, што је он тек 25 новембра (7 децембра) примио Његошево писмо од 22 новембра, којим га је Његош извјестио о гувернадуровом састанку са аустријским претставницима на Пучу и уз које му је послао одлку народних главара од 17 новембра, којом је Радонић лишен с службе и чина гувернаторскога. Одачноост Гагићева према овом гувернадуровом доступку још се бодје види из Гагићевог опширног извјештаја о успијању гувернадурства, који је послао 29 новембра руском посланику у Бечу, Димитрију Пацовићу Татишчеву. Гагић у почетку извјештаја пише о тестаменту митрополита Петра I и признању тога тестаменту и митрополитовог наследника Радна Томова од стране окупљеног народа и народних старјешина дана 20 октобра, на додаје да је послје тога настао у Пригори мир и потпуни мир. Овај мир у земљи настао је, каже Гагић, благодарећи раду и непрестаном старању знако ми младога, по скромнога и вазалнога предводитеља Радивоја Петровића и његових сарадника Пугмана Мојсеја (Зечевића), Симе Милутиновића и Ивана Поповића. Мало даље Гагић продужује: »Неки Вуклај Радонић, титуларни гувернатор пригорски и

(14) Петитски архив, уп. наведену литературу под 13).

последице руског орена Свете Ане 2-ог степена (уосталом, како говоре, човек веома ограниченог ума, који је учествовао у буни противу Турска, припремљеној прошле године од Луке Пејовића у Азбанији и Црној Гори), будући је био одавно непријатељ митрополита Његоша (тј. Петра I — Р. Д.) па разне је начине интригирао и старао се са својим јединицама, да још за живота митрополитови постане господар у Црној Гори („сдѣлаета Повелителемъ въ Черногорѣ“). По смрти, пак, митрополитовој, Вукотић Радовић својом законскошћу се поносио и сигурно мислио да ће од својих јединица бити изабран за вођу Црногораца („избраннымъ быти въ Предводители Черногорцевъ“), ма да његова нада није имала никакве основа. У наставку свога извјештаја Гагић пише о томе, како се на народној скупштини, гдје су старјешине једногласно потписале одлуку о признању Радовића Петровића за народнога вођу, Радовић дуго опира да потпише ту народну одлуку, па је тек после дуже борбе био принуђен да се покори „гласу и вољи народа“, те је потписао поменућу одлуку и заклетвом је потврдио сагласност са њом. Како је био одавно сумњив, главари су му на поменутој скупштини забрањили сваку пезу са иностранством, парочито са аустриским властима. „Али ограничавати сличним мјерама увиђено Радовићеву властоубље било је исто тако, као потстицати га ка бржему испуњењу његових замисли“ — каже Гагић, па даље пише Татишчеву о познатој нам Радовићевом састанку са аустриским генералом Тацом на Пучу и скупштини народних главара од 17 новембра, која је Радовића сасудила на и осудила. Гагић у извјештају каже, да је на поменутој скупштини „Радовић био јединодушно осуђен на смрт, по изобави што, се за њега Радовиће заузео ошестити су му живот, али је „милост чина и преведен у обичне Црногорце“. У наставку свога извјештаја Гагић пише Татишчеву о захтјеву Аустрије, да јој се уступи манастир Стањевићи и тражи о томе улутства од својих претпостављених.¹⁵⁾

Овакав Гагићев извјештај морао је онемогућити бившем гувернијадру „Радовићу сваку акцију и интригу противу Његоша код руских власти и он се доиста није могао надати остварењу свога плана помоћу Русије. Ни сам Његош није дозвољаво да се забораве Радовићев планови. Видјели смо да се Његош жали 21 новембра Гагићу па Аустрију, која жели да узме манастир Стањевић, па рачуна да Црногорци имају право што мисле да је за ову аустриску одлуку крив гувернијадру Радовић. 10/22 децембра 1836 године Његош опет пише Гагићу о манастиру Стањевићима. У писму је јасна алузija на планове бившег гувернијада Радовића и његове пријатеље. У томе писму Његош говори о томе „како је један Црногорац изазвао пред генералом кесарскијем и рекао му, што хоће неправедно и па силу да узме Стањевиће, па му је па то аустриски генерал одговорио: „Ја не бих дома да ме нијесу неки

Црногорци звали да покријем трупом Стањевиће.“ Овај Црногорац, коме Његош не помиње име, овако је одговорио аустриским генералу: „Господине, ми знамо те зуде, али, Боже ти вјера, ја ти истину кажем, да смо воли ми сви остали Црно(орци) и Брђани погинути и да ми (нам — Р. Д.) се траг затре, него преварити Цара Русијскога и назвати се издајници отечества и ујесет под Печаром, зашто ми нијесмо ништа крив проијевали отка ни је траг насти, нако зато само да не будемо под Јармом турским и латинским. И остали Црно(орци) и Брђани каже, а генерал остане зачуђен! И будите ујерени да је ово све истинито било“ — завршава Његош овај свој извјештај конецу Гагићу.

Мјесец дана касије, 12/24 јануара 1831 године, Његош поново поштеђа Гагића на аустриске смилетке. Он га тога дана извјештава о долазку у Бокү некога Луке Пејовића, званог Лонач, који прича кроз Бокү „да има подпор од Беча да смути и покоље Чернуторск“, те му неки Црногорци иду на састанак, па и Симо Милутиновић. У наставку писма Његош се жали Гагићу па Буга Радовића, брата бившег гувернијада, који је „још непријатељ дошао из Цариграда, камо су га били послали неки Бокелци. Овога Радовића је руски посланик у Цариграду Рибићев лијено примио и чак му је платио трошак за пут до Крфе, те је „жао свему народу черногорском што га тако пријмају оваквога галотија и издајника својег отечества, који није ни тамо ништа био него да што ништа...“¹⁶⁾

Бивши гувернијадру свакако није ни даље мислио, Није ми познато да је до сада објављено ми чакво писмо бившег гувернијада аустриским властима из овог времена¹⁷⁾, али вјерујем да је Радовић ипак нешто радио у томе погледу, или су се аустриске власти кадтада њему обраћале. До тога кадтада сам дошао на основу једне ошине народне одлуке од 6 фебруара 1831 године, којом народни главари и народни су извјештавају аустриског „окружног војводу“ Михајла Мартелковића о Његошевом рукобожењу за армандирита, наглашавајући му да ће он касије бити постављен за владару, па настављају: „Син главари и народи насти от све наше земље све дјемо дајемо у руке да он има писати и отписовати на све стране нудити следећу и да генерал(ар) герцал(ар) њега каже што смо и његова ступица и по гоћ има писати да има њему писат у нашу обшту кућу Манастир на Цетиње, а у друго мјесто у нашу земљу ниђе, е неће бити примјено нипошто. Но, Гос(о)дине, да буде објављено у ваша мјеста која се имају с нама отписоват за чесове догађаје да се пише нашему Г(о)сп(о)дару алимандриту (sic!) Петру Петровићу, којег сви почитујемо и руку му дубимо. И ово, Гос(о)дине, ако овако не буде биће смутна међу оне „није профиније, страх не от тога, пак

¹⁵⁾ Цетински архив; уп. Лавровъ Петръ II..., 24—26.

¹⁶⁾ О Пејовићу-Лоначу в. Гласник Српског ученог друштва кн. 65, стр. 182—183 и Записи XVIII, 2 и даље, а о Бугу (Буги) Радовићу: Медковичу П. П. Његош, Нови Сад 1882, 52—53, П. Ровински Петръ II (Раде) Петровић Његош, Владика Черногогорск, С. — Петербургъ 1889, 17 и Д-р Л. Томановић Петар II..., 13.

¹⁷⁾ Уп. Записи XXIII, 154 (нап. 1 и 2).

вага бићет ко ће томе бити крив пред цијелим свијетом ако се што-с тога догоди...»

Аустријске власти, доиста, нијесу олако пристајале на миран развизит догађаја у Црној Гори, јер им се чинила брзо повољна прилика за изазивање вереда у земљи досадашњом на столицу митрополита и господара Црне Горе седамнаестогодишњег Рада Томова Петровића. Они су за ове своје планове чак одредили редовне годишње реходе. Нијесам могао утврдити тачно пријеме ове аустријске одлуке, али је она била прије средине мјесеца марта 1831 године. Јер 18/30 марта те године пише Његош Гагићу о разним аустријским интригама и подмињивањима, па му каже и ово: »Чули сте може бити и прије, како су дати од Двора Аустријскога 6.000 цекина сваке године за да се мити Церна Гора и да не пријма русијско покровитељство, и исте паре су уређене чрез конта Периновића из Доброте... Мене је велики страх у срцу мојем од тих парак да не смуте народ, зашто Вама је извјестио В(аше) В(исоко) Б(лагорође) да је наш народ у великој сиромаштини.« Аустријско подмињивање преко конта Матеје Периновића и даље се наставља, јер се Његош на то жали Гагићу и 26 маја исте године. Тога дана дошло је Његош из Брда на Цетиње и написао је да се осјећају посљедице аустријског подмињивања, па жали Гагића за савјет шта ће да ради, јер не може стално говорити народу о обећањима која му често дају из Русије црногорски изасланици Иван Вукотић и Матија Вучићевић. Његош се даље жали Гагићу како нема средстава да организује »такво правитељство, које би народ довео до посматрања, а народ је сасијем сиромашан а наши непријатељи дају новце за смутити га, а Ви знате да понови многократ учине буну и смутњу и у стодичне градове европске, којим имају и новцах и појске доста, а камоли пеће у један сиромашни народ.«

Колико су интригирали аустријске власти нијело се видети из факта, да чак на 22 маја 1831 године аустријски комесар у околици Митрополи у Котору Мартелини не рачуна Његоша за правог представника Црне Горе, већ му о томе тражи разне податке. То се писмо није сачувало, али је познат Његошев одговор на исто. У своме одговору Његош је изнио цео историјат свога досадашњег на столицу црногорских митрополита, наглашавајући чак и то, да га је митрополит Петар I »наркавао« за свога наследника још кад га је »узео код себе воспитавати.« Даље Његош обавјештава Мартелинија да га је Петар I и својим тестаментом одредио за наследника, те је ту његову одредбу потврдио цео народ, што је потврђено и писменим одлукама. »И тако је писмо гласарско истинито!«¹⁸⁾ — завршава Његош свој извјештај, издећи свакако на одлуку народних гласара од 6 фебруара, у којој је мало прије било ријечи. Аустријски комесар Мартелини при овим Његошевим обавјештајем није био задовољан, те у августу поново покрене исто питање и тражи од Његоша разне податке »за промјену

црнороског поглавара црногорског.« Његош га је опет извјестио и пријавио издевеним подацима му доказивао, да »писмо што су гласари к Вама послали оно је истинито.«¹⁹⁾

Није потребно наглашавати, да су ови Мартелинијева питања била добро срачуната и да се бивши гувернадур није могао помирити са положајем »обичног Црногорца«. Иако нема директних доказа о његовом раду у ово пријеме, ипак се из писма од 11/23 јула, које шаље црногорски појвереник у Котору Иван Поповић (>Иванчик») консулу Гагићу види, да се чак ни гувернадурова браћа нијесу могла помирити с овим положајем. У томе писму Поповић јавља Гагићу да је на Цетињу била народна скупштина на Петровдан (29 јуна) и да је вјера између појединих племена проузгласила да Митрополита (26 октобра), а нека мјеста су чак учинила и мир. У продужењу овога писма Поповић јавља Гагићу следеће: »А гувернаторина браћа још не волијују (кине од гнева, долазе у ватру, узрујавају се — Р. Д.), али Црногорци нису ништа да поинујују (покре) суду црногорском: гувернатор не да никуда, по све дома стоји.«

Интересантно је то, да се Његош ипак још једанпут заузимао за бившега гувернадура Радовића. То је било приликом оснивања Сепата, када је Његош молио гласари те су Радовића изабрали за члана Сепата. То се види из опширног пресуде од 4 јануара 1832 године, којом је ријешено да се Радовић затвори у вјештац, јер она није до сада била дозната у нашој историској литератури. Из сироводних Његошевих писма од 11/23 јануара 1832 године заслужује такође навести неке податке, јер допуњују поменути пресуду, а поред тога ни оно до сада није било објављивано. Излажући у почетку опширно заслуже Ивана Ивановића-Вукотића и Матије Вучићевића за Црну Гору, Његош наставља: »Препроводјавам Вам овди копију сененције која се је овди учинила, из које ћете моћи јасно видјети и по којој јест све испуњено. Будући да све робје од куће Јока Станова има три дана да је нећ изашло из наших границах и вестуно у квантину пред Котор, а Вуко, пређашњи Гувернатор, и његов брат Марко Радовић находе се овди у вјештац у тамицу, и осуђено је да ова два човека не могу изаћи из вјештаце прије но продају своја добра у Приморје и њихово све робје ишаће из Бокe Которске, будући да се је осудило да ова кућа не може изијети у Приморје. Но тако како ми не можемо заповиједати у Бесарску вјештацу, то осудило се се (sic!), да ако се ова кућа не согласи на вјештаче, они два што су у вјештац неће бити пуштени, а може бити да ће попласијати бити и разстрјелани. — Ја сам дужан Вама јавити, да нађурудине што је токо било могуће свршити овди за срећу овога народа већ је свршено, будући да ова кућа Радовића наза је радила о несаго и несрећи овога народа и од не је народ вазда трпио и муку подносио.« Његош моли Гагића да о овоме извјести претпостављене

¹⁸⁾ Д. Вуксан: Писма Петра II Петровића Његоша, 18.

¹⁹⁾ Ibidem, 28—29.

и да Јави о реду и миру који влада у Црној Гори, чему се сви сусједи диве, јер љутко не смије не толико што ружко коме учиниш, по ни рђаву ријеч рећи: сваки слободно пролази проз земљу, тргује мирно, свршава своје после без никаквих страха... У ово писмо Пештош је послао Гашићу копију одлуке о затварању бившега гувернијатура Вука и о протјеривању из Црне Горе дијеле њихове породице. Та одлука детаљно излаже Радоњићеве грешке и дословно гласи:

»На 1832 године, мјесеца јануара 4-га числа.

Да се зна и да буде вјеројано пред свакијем судом илили господаром ће би изишао ово писмо, како ми вас Сенат Црногорски и Брдски и остала Гвардија разгледаше бела и поступке Вука Радоњића пријавишега Гувернијатура, и сва његова бела разабраше, како пријавиша тако исто и садашња.

1-о Како је 1817-те године он исти Вуко Радоњић, у пријеме када су се кћери Црногорци пресељивати у Русију, он је без знања покојнога Митрополита и све остале Земље Црногорске и Брдске писао у Дини турски, да оне пресељенике црногорске не пушти у Русију, будући, писао је исти Радоњић, да су ти Црногорци турски раја и заради тога исто робље било је принуђено невољно и жалостиво вратити се назад, из којег робља више од трећег дијела погинуло је и у море бачено, за које његово преступање он, Радоњић, био је свијес народом црногорским и брдским смјутен с Губернаторств(в)а и био му је одузет обити народни печат. Но олет, по великој мо(л)би покојнога Митрополита, народ црногорски и брдски смисловао се и приватине га на прво мјесто Гувернијаторства и дадоху му народни печат.

2-о Када се је покојни Митрополит престао сваки Црногорац и Брђанин дође на погребеније и виђеше Тестамент покојнога Митрополита, у којему гласаше да је свога синовца Г.д. Рада Томова, садашњег Господара и Архимандрита Петра Петровића, оставио својим наредником и највјешником и вас народ црногорски и брдски признаде га за свога Господара, а он, Вуко Радоњић, носењем (sic!) тога писао је лажљиво Констанзу Русијскому у Дубовици, да је народ црногорски и брдски њега признао за Господара од све Црне Горе и Брда.

3-е Он исти Вуко Радоњић носењем смрти покојнога Митрополита продавао је Црну Гору и Брда без свакијег знања, а с тим издавао је своје отечество.

4-о Дознало се је, да је прошасте године исти Вуко Радоњић пишао Јуку Локача у Русију од својега имена и свијех главарих и парода црногорскога и брдскога, а без знања ничијег. Такођер познато је, да се у Петербургу у Министра налази подпис Гувернијатур и писмо које је потврђено печатом народном, у којему је писму написано, да је Локач послат депутатом од све Црне Горе и Брда и у истој писму написано је свако зло које је толико било могуће измислити против покојнога Митрополита, а за несрећу свега народа црногорскога и брдскога, а све је ово било без знања ничијег.

5-о Када су Господа Русија дошли на Пешину оно је свијес народи и ту се уредио Сенат и Гвардија од све Црне Горе и Брда. Народ је изабрао сенаторе од све земље, тако исто и гвардију, а Вука Радоњића сја је земља оставила да не буде нише си земљом. Но Господар Архимандрит у Господу Русију одоша то уредили су Сенат и Гвардију, да и Вука Радоњића пријде у Сенат, да буде сенатором како и остали, а тијем једнако договором да Радоњић донесе народна печат у Сенат и он се не одоша за испуни. И такојим начиним одбављеном царо је Сенат 3 мјесеца доша да ће би дошлети, а носењем тога поче се Сенат пред свијем Сенатом и Гвардијом да га је пуштао, но када га сенатори и гвардија виђеше страним да ће да га то судити, тада он кажа да га није пуштао, не да му је тај исти печат у његову куду и по наредби Сената он посла свију својему да печат пошље, али и у тому превари и печата не донесе.

6-о Када се је уредио Сенат било је с договором решено, да ако међу нама нешто изнесе дашу тајду, то такојојак да се ћера из наше земље. Носењем тога исти Вуко Радоњић дошао неколико пута у тавишу и савјешима и извеша, да Турк Становићу с Коца (sic!) Радоњићу Андрићу на Црниницах да бјеже, говорећи нама да ће ју (sic!) пошлети, по којему узроку Чеплашић утече, а Радоњић пред свијем Сенатом и Гвардијом и пред истим Вуком Радоњићем посвједочи, а и сам Радоњић призна то.

За сва ова изнерећена безаконја вас Сенат и Гвардија Црногорски и Брдски одлучи, да се Вуко Радоњић метне у тавош, што и би учињено, а сврх тога да сва куда Јока Станова Радоњића има бити изнатега из ранијих црногорских и брдских, а и меће њихово, које се налази у Црну Гору, да има остати овде, па да се од њега јамурије донеси који се броје на куду Радоњића, а Вуко Радоњић у брзи писмо Марко да оде у тавишу дошам (sic!) код не знаде из највијех трагицах све робље Јока Станова и докле не продаду све своје имуће у Црној Гори и док не пође робље све из Боне даше.

7-о Ако ли се стане прозивати ова куда Јока Станова и не даде изнерећено извршити, то одлучи се да ова земља не на њих да их нека, а Вуко и Марко Радоњић да се мукитају.

8-о Ако би се знало који Црногорац или Брђанин да се стане прозивати свему изнерећеному, које смо ми одредили и одлучили по наредбијем законима, то одлучи се да такве људе ћерамо из наше земље исто како и куду Јока Станова.

Карактеристично је, да је Пештош већ 6 јануара, то јест два дана после допосе преузет, највијешто аустријског окружног комесара у Котору о овој пресуди, док је руској комисији Гашића највијештио тек 11 јануара. По аустријском комесару знам вије писано, као Гашићу, препис пресуде, већ да само највијешти да је бивши гувернијатур ехтен овој комисији највијеша, те по допосејој пресуди ова куда Јока Станова Радоњића има бити изнатега из највијех трагицах; зарди тога данас отирава се одавде гвардија нама на Бегуме да испуни

определилени Сената. У наставку досега писма Његош моли комесара да поменутој фамилији дозволи улазак у аустријску граничну «кларитину», јер су Радоњићи одлучили да пређу на аустријску територију. Ово је писмо Његош послао Мартелинију по специјалном изасланику, који је имао пред Котором чекати његов одговор.²⁰⁾

Наведена пресуда од 4 јануара потврђује раније поменуто податке, да је гувернадурско звање досида узидано за пријем митрополита Петра I и омет ускоро обновљено, како стоји у аустријском извјештају који је послао Душан Вуксан у Которском архиву Неусиједа саобра Прпогораца у Русију 1817 године прилично је позната,²¹⁾ те се не треба чудити што се за њен трагични завршетак можда исклони народна кривица на гувернадур Радоњића, што му, сво, није заборављено на 1832 године. На ове пресуде видимо потврду ранијег мога народа, да сигурно неће бити таква тврдња о поделби народног печата између митрополита и гувернадура, што се нарочито јасно потврђује текстом четврте тачке пресуде, у којој је ријеч о гувернадурском писму руском иницијалу «Вуксан». **«Које је потврђено печатом народњима»**, а **«које је писао сам гувернадур «без знања ничијег»**. То не би могао гувернадур урадити, када би печат био подијељен између митрополита и гувернадура. По како је митрополит Петар I своја писма и посланице народу потврђивао својим специјалним печатима,²²⁾ онда је сигурно гувернадур могао имати народни печат, да би истим потврђивао највише пресуде и одлуке народних главара. За питање о печату имамо драгоцијен податак у тестаменту гувернадура Јована Радоњића од 4 јануара 1802 године, који сам објавио у двојроју **Историских записа** за јануар—фебруар 1949 године (стр. 88—89), а у коме дословно пише и ово: **«Писмо писао сам у својој кривици мохур земаљски и мој велики су у град у сандук... Прије је печат свакако један од позната нам два народна печата, а други «велики» сигурно је наведени печат са писмом «Сј мох(у)р општа черн(о)торн и Радоњића»**. Из знањем да се ријечи «те су у град у сандук» једино тако могу разумјети, да се Радоњићев сандук са печатима налазио у Котору, па не могу разумјети зашто је приготорски гувернадур чувао печате у Котору, а не у својој кући на Петуцима, где је и тестамент писан? Када би се срећним случајем пронашло у руским архивима гувернадурско писмо руском јазу, о коме је ријеч у четвртој тачки одлуке од 4 јануара 1832 г., могло би се утврдити који је «народни печат» био на њему присутан, а тим би се ријешило и питање, који је народни печат био код гувернадура. Решење само истина била би дајеско, јер тек се у овој тачки одлуке од 4 јануара 1832 г. тврди, да гувернадур, поред свих пријетња и обећања, «печата не донесе», касније ће у једном извјештају писати:

«да је гувернадур повратио печат Сенату. У четвртој тачки помене се Душан Јован-Петровић и његове затприце, као и једно гувернадурско писмо руском министру. Према тога писма доврдила гувернадур је и писмо потписано, а томе је објавио документ Душан Вуксан,²³⁾ на то писмо изговори, Господар председник, која се помињу у овој тачки ове пресуде. Јер Писао Писмошећ-Вукотић и Матија Вукотић, који су дошли у Црну Гору на Русеј 1831 године, а за које пише Његош Гагићу на Осморо 6 октобра поменутог године: **«Душан Вас потписалају писма који писи Господин Матија Вукотић и Господин Писа Вукотић»**. Вјероватно да су они доишли неке руске алате, на које се може мислити када се у осмој тачки каже, да су гувернадур «осудили по паралифеј законима», док Његош аустријском комесару каже да је он осуђен «по законима нашијема». Вукотић ће стварно касније саставити познате «законе отачаста»²⁴⁾ које је сигурно радио по неким руским законима, те вјероватно тога ради неће бити ни пријемљивају албије. Може се претпоставити, да је објавио гувернадур у тачки другој приписана једна кривица, коју он досида није учинио. Те се за Радоњића каже, како је писао Гагићу «да је народ приготорски и брдски њега признао да Господар од све Црне Горе и Брда». Из овога се може закључити, да Његош и приготорским главарима ни 4 јануара 1832 године није био познат текст раније наведеног гувернадурског писма Гагићу од 16/28 новембра 1830 године, те су они сигурно само на основи познатог ни Гагићевог одговора Радоњићу могли овако окривити бившег гувернадура. Сам Гагић је видио да је ова кривица неистина, па је одмах по пријему Његошевог писма и копије пресуде одговорно Његошу: **«Ваше Високопреподобје! Предато ми писмо Ваше од 11/23 јануара под No 60 разпечатено... (sic!) при оном копију недостаточне квантитије от 4-о јайуара имао сам чест получити и данас сообштвавам коме алати сљедећу о смену што ми пишете. — Не знам како је могао Ваш Сенат узети неправедни предлог к осужденију Вука Радоњића? — да је он писао Росијском консулу у Дубровићу, да је народ Приготорски и Брдски њега (Вука) признао за Господара од све Приготоре и Брда»** —, то ништа није истина. Жао ми је, што је Сенат такву поврху учинио.²⁵⁾

Писама смо могао наћи никакав архивски податак о извршењу пресуде од 4 јануара 1832 године. Из наведеног Његошевог писма од 6 јануара те године видјели смо, да он извјештава аустријског комесара у Котору о пресуди народног суда, на наставља: **«...заради тога данас отирања се одавадн гвардија наша на Петуше да неупи одређеније Сената»**. То би значило да је два дана после доносене

²⁰⁾ Петински архив и Писма Петра II..., 48—49.

²¹⁾ Др Алекса Илић: Неусиједа саобра Приготораца у Русију 1817 године **Записи** XVII, 65—67; уп. и **Записи** XVIII, 1—4 и XXIII, 306—307.

²²⁾ Отиске печата митрополита Петра I видјети у дјелу **Материјалъ и његоватори изследованіа по историји Черногорији** А. Алексановића, Калани 1897, 62 и 64 (имао је и трећи печат, прто сличан овоме).

²³⁾ **Записи** XVIII, 2 и даље; уп. Гласник Српског ученог друштва књ. 65 стр. 182—183.

²⁴⁾ **Записи** I, 44—45 и подгоришки **Правни зборник** за мај—јуни 1938, 87—94.

²⁵⁾ Петински архив; уп. Лавровъ **Петръ II**..., 206.

пресуде она и извршена. По планулу Ровинскога, извршене пресуде било је повјерено сенатору Степану Перкову Вукотићу, који је познато снажнота и храброта Пеја Матовића (Вонковића) са још неколико тако одважних Чевљана. Напад је извршен ноћу и Радонићева кућа је најприје потпаљена, па је Пеја успио да ухвати бившега гувернера Дука, а поред тога убијено је још 5—6 лица на Ловћену, гдје су им били склони. Сви остали су се предали и пошли су у Котор, док им је имаће разабрајено, а бивши гувернадур доведен је на Цетиње и био је у затвору у једној манастирској пећини, која ће се отада звати **гувернадуровица**. У затвору није дуго држан, те је по ослобођењу и он прешао у Котор, задржаван Гагић.²⁶⁾

Већ сам напоменуо, да нијесам могао наћи у Цетињском архиву доказ о томе, шта је био непосредан повод за доношење одлуке о затварању бившега гувернера Дука и протјеривању његове породице. Д-р Лазо Томановић и Ђорђе Поповић кажу, да је повод тога био убиштина Радонићева тајна преница са аустријским властима.²⁷⁾ Д-р Влазла Ђорђевић тврди, да поред њиховог свједочења није могао пронаћи ништа од те Радонићеве тајне пренике,²⁸⁾ али ја вјерујем да се о томе питању ипак може нешто пронаћи озбиљним проучавањем Которског и Задарског архива. То претпостављам на основи да сада објављене грабе из Задарског архива. Довољно је, мислим, напојетити само на једну реченицу из акта среског поглавара у Котору од 2 марта 1837 године, који аустријском министру посланије није нишприо о приликама у Црној Гори, па каже и ово: **Нени разлочи, које није нуино овдје помињати**, приморани су Црногорци, да излажу на своје земље породицу гувернера Радонића, и поглавине њене биле су приморане да прибегну у овај срес, где се и данас налазе, оставивши у отаџбини сву имовину и имовителни све интересе.²⁹⁾ На документу Задарског архива видимо и то, да су 23 фебруара (по новом календару) 1832 године бивши гувернадур и брат му Марко још били у тамници на Цетињу и да се с њима строго поступа.³⁰⁾

Када је бивши гувернадур пуштен из тамнице и протјеран у Котор нијесам могао утврдити из прегледаних архивских докумената, а о томе питању није се могао ослонити на историку литературу. Пошто се у тој ваздаји неустрихих података доносило је потјетити на Медаквићеву дјело о Његову. Ма да је он (Медаквић) прилику дошао у Црну Гору 1844 године, то јесте чини 12 година после протјеривања бившега гувернера, а имао је потпуна докумената у рукама, ипак

у поменутом дјелу нише, да се у нападу на Подгорицу 14 и 15 октобра 1832 године од савара најбоље познато **гувернадур Вуко Радонић**, а он је, као што ћемо о овом појетити из здравственог додмешата, био **умро још 18 маја те године**. Вук Врхњин, међутим, каже, да је последњи гувернадур Ђоко (sic!) умро тек почетком 1836, а да су његови потоци у Гувернадуровићу протјерани из Црне Горе 1837 године.³¹⁾

Бивши гувернадур Вуко Радонић умро је, као што сам већ казао, скоро после протјеривања из Црне Горе, те није могао за тако кратко време предочити неке тачке против пресуде од 4 јануара 1832 године и одлуче Сабата о његовом протјеривању. Аустрија, пак, није хтијела да јавно доноси његову алаицу и алаицу протјеривања Радонића, јер је у то прилику било у пријатељским односима са Русом. Бити тога дана, средном јуна 1832 године, био је на Цетињу руски козул из Дубровника Гагић, који је обично наредним гласавима разне свјетле рјешава министру иностраних дјела и рускога посланика у Бечу, па није није није препоручио да алаи у добрим односима и са турским и са аустријским властима, јер Његово Величанство **Аустријски Император Франц живи у највећем согласију и пријатељству са Августејшим Монархом Саврусијским**.³²⁾

По аустријској власти су алаи нише из реду протјераних Радонићева, јер су њих у јулу 1832 године дошли у Беч двојица од протјераних Радонића и предали су руском посланику у Бечу Татишчеву једно изјерење, у коме некако примораних савара тврде да је породица Радонића несправно уштинела у протјерана, свлажући сву алаицу да она по обичајном претјеривању Сабата Ивана Вукотића, руски посланик Татишчев послао је прени, која изјерења дубровничком козулу Гагићу, уз своје писмо број 234 од 29 јула/10 августа, тражили од њега да га доијети, јер из ваздаји Радонића истинити или лажни. Изјерење је без датума, те се само може утврдити његов приближан датум, напие да је писано после 18 маја 1832 године, јер се у њему каже, да је тога дана умро у Котору бивши гувернадур Вуко. На изјерењу су потпис свједочких лица: пона Николу Петровића, пона Чедојевића, поводе Богдана Мартиновића, Николу Петрова Бураковића и пона Стопану Богдановића. Поред потписа пона Петровића и поводе Мартиновића био је и зоригиналур и отисак њихових печата, што је означено и на овоме прених. Карактеристичан је пометак тога свједочењства, који гласи: **«Мы нижеподписавшись, Народу Черногорский, даемъ сие свидѣтельство благодарной фамилии Радоничь...»** Он није одговарао ни духу, ни прак се разважних алаица и ротора примораних народних гласавара. У овоме наставку потписивачи тврде, да су Радонићи савремено несправно уштинили, алаица о протјеривању из Црне Горе, што они не вршено је, кажу потписивачи, **«по приказатију Ивана Поповића»**.

²⁶⁾ П. Ровинский Петръ Н..., 29; уп. Д-р Л. Томановић Петар Н..., 13. ²⁷⁾ Д-р Л. Томановић Петар Н..., 15 и Ђорђе Поповић Историја Црне Горе, Београд 1896, 173.

²⁸⁾ Д-р Влазла Ђорђевић: Црна Гора и Аустрија 1814—1894 (посебно издања Српске академије XLIX), Београд 1924, 41 (нап. 2).

²⁹⁾ Прото Дубо Влазих: Петровић Петар П Његови, Београд 1937, стр. 4.

³⁰⁾ Ibidem, 30. ³¹⁾ Непотпуно је знао, Томановићев преница (Петар Н..., 13) да је Радонић протјеран «неколико дана» после издржане пресуде од 4 јануара 1832 г.

³²⁾ Записк XXIII, 155 (нап. 3).

³³⁾ Душан Вукотич: Гагићева мисија 1832 г. у Црној Гори — Записк XIX, 133.

прозваного Вукотиче, који је дошао из Русије и објавио Пригоричима, као да је послат од руског цара Николе да буде »управитељем всего народа«. Он се самовољно прогласио за управитеља и учинио је у народу много буба, снаба и кровопролића, па је наредно и да се гувернадуру Вуколај Радоњић са братом затворе у тамницу, а шест кућа породице Радоњића лично је сопственом посједа, протјерао их из отаџбине и све њихово имање уништио. По Ивановићевој заповијести опљачкали су и уништили његови стражари покретно и непокретно имање Радоњића, а њихове куће до темеља разрушили. Као робове протјерали су преко границе двадесет и шест особа породице Радоњић, које је милостиви примила аустриска власт у Котору. Видя таковий варварскій поступокъ и осужденіе невинной фамилии Радоновича, которая страждаетъ и днѣ своего пропитанія ищетъ суда и справедливости, мы нижеподписавишеся насочимымъ свидѣтельствомъ укрѣпимъ — наставляју издаваоици свѣдоцанства —, что по приказанію оначеннаго Вукотича реченная фамилия Радоновича несправедно разорена и изгнана. Видя сря неправду, нанесенную варварски и тирански похалашному племени Губернатору Радоновича, мы подписуемся поспешно и прилагаемъ наши печати въ показаніе истинны. При семъ особенно свидѣтельствуемъ о печальной смерти блаженнопочинашаго Губернатора Вуколича, которая приключилася ему въ Австрійскомъ городѣ Которѣ 18 Мѣся текущаго года отъ скорби и страданій, притерпѣнныхъ имъ въ темнищѣхъ отъ оконъ и гвоздей, гдѣ питался одною дитрово хлѣба и воды, каковое мучительство и положило его во гробъ въѣ стечества.*

Гагић је писмо посланика Татишчева са приложеним свједоцанством пријмо 9/21 августа, па 12/24 августа шаље прение писма и свједоцанства претједнику Сената Вукотићу, молећи га да што прије пошаље детаљан извјештај о протјеривању Радоњића и истовремено своје оправдање, како би Гагић могао нешто послати посланику Татишчеву. Сутрадан (13/25 августа), Гагић пише Татишчеву о истом питању, не чекајући одговор претједника Вуколича. Гагић извјештава Татишчева, да је пријмо његово писмо и свједоцанство својим Радоњића, недовољно дошао у Беч, те их је одмах послао пригорској власти и тражио од ње тачне податке, које ће доставити посланику чим их прими са Петина. Но да би посланик имао претходне податке о Радоњића и да би се уједно по њиховом изгону перјени, да је њихова породица била подвргнута самовољном гоњењу Вукотића. Гагић моли посланика да прешле његов извјештаје од 29 новембра (11 децембра) 1830 године (број 103) и од 16/28 јануара ове (1832) године (број 4), о којима сам ја раније говорио у овоме писму. У закључку свог извјештаја Татишчеву Гагић каже: »За пријеме мога посла у Црну Гору, Марко Радоњић написао се тада у Котору и могао ме да тражио код пригорске власти да њега помилујемо, опростијај и дозволу да се са породицом врати у Црну Гору. За пријеме мога билаша на Петину ја сам се старао да уједним пригорске старешине, да је свиште строго поступљено са Ра-

доњићима и да је несправедно протјерана сва њихова породица из Црне Горе. Међутим ја је одговорио да је прене Радоњића са њихових промања биле претходно изписе у Црној Гори мого тога, што је било непријателско оруђе против Пригорича, што се протјерало свакиме законичку поретку у Црној Гори, оно је увијек било поводом свакој вазуланости и невољи у Црној Гори, оно је било узрок општеганах жалби и опшарних недовољности против Црне Горе како аустријске, тако и турке владе, — једном рѣчју, ијесу само Вуколај и Марко Радоњић, већ цијело племе Радоњића биле непријатељским орденом у подрима Црне Горе, и зато, да би се опомећали општеганах непријатељи, било је неопходно изгнати, као унутрашње непријатеље, протјерати све Радоњиће из Црне Горе» — завршава Гагић свој извјештај.³³⁾

Сувјино би било очекивати, да ће послје оваквог Гагићевог објашњења Татишчев моћи ићи у сусрет Радоњићима, који су му се заклили на Вукотића и предали му поменуто свједоцанство. То су изаславили посланику Губернатору Јоану Марку мого очекивати од Татишчева посланика претједника Вукотича, који је био у овоме писму. На тај Вукотичев извјештај није се дуго чекало, јер се и Вукотићу журило. Већ 19 августа одржао је Правителствујући сенат општу седницу, па коју су чак Гагић и посланик и други јавни радари, те су заједнички свједочили изражење Татишчева о давањем објашњењу прогонства Радоњића из Црне Горе. Истога дана написао је Сенат опширан одговор Татишчеву и послао му га преко конула Гагића. 19 августа написао је Татишчеву и Вукотић своје оправдање, које је такође послао преко Гагића. Писмо Сената и Вукотићево писмо писана су на руском језику, како их Гагић не би морао преводити, као што је обично радио са писмима на српском језику. Главни подаци на писма Сената исто су као и у раније наведеном извјештају од 4 јануара 1832 године о затварању Вула Радоњића и протјеривању Радоњића из Црне Горе, те их нећу понављати. Морам само навести важније податке којих нема у поменутој одлуци, јер они допуњавају већ наведене чињенице. Први нови податак налази се у другој тачки писма Сената, у којој се заноси гувернадура кривица за неуспјеху сеоба Пригорича у Русију 1817 године. У одлуци од 4 јануара није наведено, колико је времена прошло од момента када су му народни главари због те кривице узели гувернадуруко знање, па до момента када су му га поново дали. У овом, пак, писму стоји, да је Радоњић примио писмо од четрих година. Јакош гувернадуруко доносили су и боље четирих лѣти прожилъ онъ въ такомъ состояннѣ*). Раније сам, међутим, навео аустриски извјештај из мјесца августа 1820 године о поновном давању гувернадуруко знања бившем гувернадуру Радоњићу, и није бих се одлучно за овај прецизни сувремени аустриски извјештај, по

³³⁾ Петински архив; уп. Лавровъ, Петръ II..., 208. — Брат и син већ поменути гувернатори Јулиј могао је у руском царственом професору а да Александар Гагић да поменуто писмо још са државним поштом у Црну Гору. То је било у јуну 1832 године, приликом доласка професора Раја у Црну Гору (Поповићев Прилог XV, 163).

за овакав неодређени каснији навод. У прилог аустријског највишегачу се објављивао гувернадурства 1820 године и један оригинални документ од септембра 1821 г., који сам објавио у цетињском часопису **Историјски записи III**, стр. 91. То је писмо митрополита Петра I и главару Катунске Нахије, које је овако адресирано: „От нас свјешћ главару от Катунске Нахије Превосходите ному Господину Губернатору и благагородним господинам главаром и страженишам и свјешца Петушину поздраву, а у текету пише и ово: „А сада ми пишемо, браћо, ако ми је мило поштење све Катунске Нахије да доћете сутра, Г(осподину) Губернатору свјешћем главару, да се договоријемо што немо да Рјешку Нахију...“ Да је гувернадурско звање обновљено 1822 или 1823 године, као што излази из извјештаја Сената, онда се сигурно наведено писмо не би налазило на **гувернадурово име**, нити би се **гувернадур** позивао на скупишћину главару. У истој тачци одлуке од 4 Јануара стоји, да поред свих пријетља Радовић Сенату „печата не донесе, док у оном писму Сенат каже, да је Радовић послаје заклетве да је изгубио печат овај лика донјо у Сенат („и послѣ ово присяги о потерѣ печата представити ее въ Сенат“). Који је од ових навода тачнијијесам могао утврдити, јер нијесам сигуран ни који се печат мисли, када се и у одуци и у писму каже „народни печат“. Ако је у наведеним документима ријеч о печату са натписом „**Мохъри асте Чрние Гори**“, онда га је гувернадур доиста повратио Сенату, јер не само да сам пишао његове отписе на документима до 1871 године, по се он налазио у „каси саудучари“ Великог суда на Цетињу и 1899 године, што се види из пописа наћених ствари у тој каси на дан 9 априла поменуто године. Ако је, пак, тај народни печат био са натписом „**Печати ѱици черногорски**“, онда би могло бити да га гувернадур није повратио, јер на отисак тога печата нијесам наишао на документима Његове епохе. Када је извршен поменути попис ствари у каси Великог суда (9 априла 1899), наћена су, између осталог, и „три печата (мохура) који се не могу прочитати“ — како пише у записнику, — али се од тих печата није ниједан сачувао, те је данас немогуће казати, да ли се међу њима налазио и „Печат ѱици черногорски“.

У овој се тачци налази и то, да је била откривена Радовићева акција за абдицање управе, а је због тога и доношења народног печата, за који се касо да га је био изгубио, изговорив заједно са својим братом Марком. Истовремено се наводи, да је Радовићима био дат рок од мјесец дана да узму своју покретну имовину, која им је била непокосиовена, па тек послаје тога да им се куће разурне, док је њихово непокретно имање имало да се јавно прода, како би се из те суме издани њихови дугови по Црној Гори и Брдина (имали су толико дугова, да сви кредитори нијесу могли добити ни 30% од свога капитала — пише у извјештају).

Шеста тачка односи се на раније наведено свједочанство, које су Радовићи предали Татишчеву. Одмах се гатавања да је то свједочанство „лажско“, да је дато од Радовићевих рођака без знања Правитељствујућег сената, гвардије и народа. У продужењу се даје и објашњење,

да би могло доћи до издавања таквога свједочанства из тај начин, што је годину Мартинићеву одлучио рођак његов Вукотић Радовић, а син Вукотићев одлучио је кћеру своју Чесноћа, док је син Вукотићев одлучио кћеру Бурашковића, а за другим сином Вукотића Радовића испрошена је кћер Ивана Богдановића. Сам, пак, покојни Вукотић Радовић био је ожењен сестром пона Николе Петровића. Сви поменути Црногорци уасти су на испит, каже се у наставку извјештаја Сената, те је утврђено „да они не знаду ни о каквом свједочанству нити са никоме издавали и сазнало се, да је поменуто свједочанство састављено у граду Котору од сињих Радовића, без знања Црногораца“.

Сенат је нашо за потребно да оправда и Вукотића од напада Радовића, па опширно објавиша Татишчеву доказак Ивану Вукотићу у Црној Гору и његов положај у Сенату. Ту се за Вукотића наводи и то, да он не само што није протјерао Радовиће из отаџбине, већ се чак за њих и заузимао код народа, а такође он није самовластно узео власт, како кажу Радовићи, већ га је био народ, заједно са архимандритом Петровићем, могао да се прими управе и заведе ред и власт, о чему му је и поклојни митрополит Истар, у споразуму са народом, још раније писао и могао га да дође у Црној Гору. Нијесу тачни наводи Радовића ни о томе, да је Вукотић по доласку узмутио народ и учинио много зла, већ је баш напротив од његовог доласка зналацко у земљи мир и ред, те Сенат у томе погледу одаје свом претједнику Вукотићу цуно признање.

Највишта побија и наводе Радовића, да је смрт бившега гувернадора наступила као последица његове малакласности у тачини (иа Цетињу), већ је његова смрт наступила од „урањиве употребе алкохолних пића“. Карактеристично је, да се аустријске власти нашле за потребно да одреде љубарску комисију за утврђивање узрока Радовићеве смрти, која је вршила сепарације леша и утврдила је узрок сигурно најчистије смрти бившега гувернадора „примокљерна употреба пића“.³⁴⁾

При крају свога извјештаја Сенат захвалује у име своје и у име народа Татишчеву за достављену му копију поменутога свједочанства, чим је створена могућност за оно њихово оправдање, и мога га да и даље буде заштитиц Сената и његова претједника Вукотића.

Иако извјештаја налазе се имена чланова Сената, ово је сигурно најповољнији списак чланова старе конституције Црноггорског Сената, па ћу тога ради навести сва њихова имена. Нарично је у текету наглашено, из су писмених сенатори молили да их потпунио присуства писмена лица, те су тако наведени они сенатори и она лица која су их потписала:

сендари и сенатори Ђика Мартинићева потписео је пон Василије Поповић.

³⁴⁾ Цетињски архив. Ориминални текст овога писуса у извјештају од 19 априла 1832 године гласи: „Въ Свидѣтельствѣ Радовићемъ написано яко бившему Губернатору Радовићу приключилася смѣрть от издѣлннго извѣреннго его въ темнѣхъ, да естосе сразсѣдано по тому, что естотот извѣреннго приключилася смѣрть, и отъ издѣлннго употребленнго горячнхъ напитковъ, въ чемъ и ссылаеме на свѣдѣтельство ирачей учиненное въ городѣ Каттаро по приказанію таинничнго Правитељства узнати отъ чего Радовићу приключилася смѣрть, и по вскрѣпн тѣла его врачн открыли, что смѣрть его послѣдовала отъ чрезмѣрнаго употребленнн пића, а сѣдѣкательно не отъ извѣреннго его въ темнѣхъ“.

сездара и сенатора Филипа Бурашковића протопоп Тома Дукабиновић,

сездара и сенатора Манојла Вукотића Стефан Поповић, војводу и сенатора Марка Ускоковића хари-поп Поповић, кнеза и сенатора Марка Казуверовића Михаила Јовановић, сенатора и кавалера Саву Петровића Стефан Петровић, сездара и сенатора Михаила Бошковића Иван Бурашковић, сенатора и сездара Марка Вламеница Јован Стједоха, сездара и сенатора Георгија Петровића поп Јазар Хумец, сездара и сенатора Спаха Дрекаловића Никола Пејовић.

После свих потписа изашли су и потпис народног секретара Димитрија Милаковића, који је одлуку увео у сенатске одлуке под бр. 153. Истога дана под бр. 154 послао је и претседник Сената Иван Вукотић своје лично оправдање Татиничеву. Он се позива на поменути изјештај Сената и каже, да не само што није крив за прогонство Радоњића, већ се чак за њих и заузима, па је био и учество да их у почетку измири са народом, али је сам бивши гувернадур својим рђавим поступцима раздражио народ и сам је крив за несрећу своју и своје породице. У даљем излагању Вукотић ишче, како се брине само о миру и поретку у земљи, те је и успио да код народа створи уверење о потреби покорављања створеној власти. Ма да је стар и слабога здравља, готов је да по себремене које му је народ поверио, па из љубави према својој отаџбини неће бити ништа друго него да Вукотић на крају свога живота.

22 августа Гагић је већ изјавио претседнику Сената Вукотића о пријему потписних изјештаја од председника и чланова и одговорно му да ће их сјутра послати у Беч и надам се, да ће Ви бити потпуно оправдан — записала Гагић.

Вукотића су кривили Радоњићи за своју судбину и почетком 1834 године. Он се тада већ био разликао са Његошем и напустио је Црну Гору, па се кратко пријео задржао у Котору. 24 јануара те године Вукотић даје Његошу савете како треба управљати народом, па у постскриптуму додаје ове ријечи: «Високонпресијашчејши Владико, одавно сам доша у Котор беспрестано мучио ме Марко Радоњић и пратије Радоњићи, говорећи да сам их ја исхерао. Ја сам одговорио, да нијесам ја, но сва земља. Они говоре да им је ваш робак Ставко Стјеповић река, да траже на мене и на мога крив и све зло. Ја сам река: пека добе Стапка, да ми рече уочи. И ја то нишнем и молим да допуните овој фамилији дох у своје отачество и да им учините са своје стране помоћ, зашто ако је био Гувернадур крив, он је и умро, а његов брат, синовци, жена и деца нијесу ништа криви, но па права бога немогући. За то учините благодјеланост ову фамилију подврати (схријести, намјестити — Р. Д.) и с отијем себе и њих у свакој (sic!) ће ви увидите, да ће бити лепоше».³⁶⁾

Није ми познато, је ли Његош ишао уредио по овој Вукотићевој препоруци, али је могуће да је ипак делимично ублажио судбину протјераних Радоњића. То би се могло закључити на основу јединога многогласнијег писма гувернадуровог синовца Сава Перова Радоњића, о коме ће

бити ријечи при крају овога чланка. По Радоњићу ипак нијесу мировали, а сигурно је да су их својски помагале аустријске власти у Котору, којима су ишло у рачун и најмање Његошине тежње у земљи, а које су они сигурно редовно и увеличавале. Тако је шеф историске полиције 1 јуна 1834 године изјавио гуверниера Давидање Јилинеберга о прилимама у Црној Гори после Његошевог повратка из Русије и каже, да је већина народних поглавица незадовољна са Владиком³⁷⁾ и да већина Нахија силом ускраћује плаћање пореза, па додаје чак и то, да већина становништва и поглавица народних траже, како кажу, постављање гувернадура. Владика се опире, да овом тражењу удовољи — продукује шеф полиције — јер да је његов ауторитет довољан за управљање Црном Гором. Бојати се је, да би, ако Владика не измени своје владање, могао доћи до нападаја, који ће тешко постати у корист Владике, пошто је његова стварка слабија.³⁸⁾

Сигурно је да су баш тада аустријске власти припремале интриге противу Његоша, јер се он 22 јуна замј Гагићу на Матију Вучићевића, који је неко пријемо изишао у Београд и ту је доста познати пријатељ фамилије Радоњићах. Он је чак наговорио неке чланове те породице, да тајно иду по Црној Гори и траже лица која ће се потписати на тужбе Русији противу Његоша. Пошто нијесу нашли доста потписника, они су то надокнадили фалсификованим потписе и плаћајући њима по чашу ракије да им се потпишу на име газаварах црногорскијех». Са таквим тужбама Вучићевић иде за Русију, па и брат бившега гувернадура Марко иде за Русију, али вјероватно преко Цариграда, а не са Вучићевићем преко Беча, те Његош моли Гагића да обавјести своје претпостављене о овим интригама противу њега.³⁹⁾ Вучићевић је доста брзо успио да разнесе по Петрограду разне интриге противу Његоша, о чему је Његоша обавјестио генерал Никола Прерадовић, те му Његош захваљује за та обавјештења писмом од 30 децембра 1834 године, подвлачећи му, да је Вучићевића за пријеме његовог баљеваца на Цетињу «познао за слабо, а!» не да тако са својим појма човека, као што се сад јавно показало.⁴⁰⁾ Противу Његоша интриговао је и бивши претседник Сената Иван Ивановић-Вукотић, а њима се придоа и брат бившега гувернадура Марко Радоњић. Нијесам имао података о томе, када је он дошао у Русију, али знам да се из Русије вратио 1835 године. То се може утврдити из Гагићевог писма Његошу од 14/26 априла 1836 године, у коме Гагић изјештава Његоша, да је код њега био Марко Радоњић, када се прошле године враћао из Русије и Цариграда, те је изјавио некрету жељу да се са породицом врати у Црну Гору. Он је ипак позвао Гагића да му протресе интриге које Његош помишљава, а обећао је да ће у будуће бити послушан и покоравати се

³⁶⁾ Прото Љубо Влашић: Петровић Петар II Његош, 28-29. I марта 1834 г. изјавио је Његош Гагића о купљењу порезе кроз Београд и признаје да је купљење изишло "с муком великом", али додаје и ово: "... доста сам у тому добро успио".

³⁷⁾ Петински архив и Писма..., 129.

³⁸⁾ Петински архив и Писма..., 168-169.

сним Пегошеви наредбама. Но, Гагић се није хтио мјешати у политичке приногорске послове, па није Пегошу о томе писао, али је савјетовао Марка Радовића да лично дође до Пегоша и изјави му своје жеље. Радовић је то и урадио, али му Пегош није хтио дати одобрење. Затим је Радовић поново био код Гагића почетком априла 1836 године (прошасте свијетле недеље), молећи га да се он заузме за њега код Пегоша. То Гагић сада и чини, па, пошто је изнио сам овај историјат Радовићевих молба, наставља: »Ходатајствовати за несрећне свагда је била дужност добројетелних људи, а у овом случају, мислим, да је моја највећа дужност ходатајствовати за несрећнога Приногора код Пегоше Владице и Архиепископа, који и без тога, по његовој благодунји, стара се скупљати стадо своје у гомили, да га пусти на расхиштанују. И тако, ако Вашему Високопреосвјештенству какав ваљан, мени непознати узрок не препречује, — смиљете се, покоришће Вас молим, и позовите Марка Радовића на повратне посете у Црну Гору, обезбави га торжественим кметвеним обећањем, да у наредак Вама и сваки Вашим наредбама послушан буде. — Впрочем, баш ако би и знао човек био Марко Радовић, — кад се врати у отечество и буде под надзирањем власти приногорске, много мање зла чинити може Приногору у Црногори, него ли на двору или на прагу Црногоре, гдје га нису ни казаници не можете. — Независно од овога случаја Радовићева, ја се упућујем објавити Вашему Високопреосвјештенству моје положајно мисљење, да би немога добро било у наредак никаквога преступника не шилати изван Црногоре, откуд у свако доба — или из опште или по злоби —, не бојећи се казаница, може бити много предпосиј(и) него би и у самом отечеству било, гдје се има бојати казаница за преступањем.«

Тек 13 маја, скоро послеј месец дана, одговорно је Пегош на ово Гагићево писмо. Све Гагићеве молбе и савјети пијесу могле склопити Пегоша, да помиљује Марка Радовића и дозволи му повратак у Црну Гору. Он у једном опширном писму обраћаокама Гагићу одбијање помиловања овим разлозима: »(Господин) Радовић да је био човек какав се Вама представља и другима људима, он не би ни прогнан био са својом фамилијом из својега отачаства, него би у њему био како остале поштене фамилије које у њему пребивају, јербо су он и његова фамилија бродана и честована међу најпримљеним фамилијама у Црној Гори, него је Г. Радовић својега отачаства свагда био враг и возмутитељ — не само он, по сваци од његове фамилије —, стога су били и прогнани из Црне Горе. Ви знате, Милостиви Господице, да су људи лени и мутни, који могу бунити народ, свуда опасни и ће су правитељства својоме јако утврдила, а камоли међу овим слободним народом, који није нигда прилика узду правитељства врх себе држати. Обвеша лако овакви људи како што је Г. Радовић могу наћи својоједних немилорједних главах, који нити не разумеју друго осим оно, како им њима подобан каже, — њима се оно најдевише и најопштенитоје чини, ја сам истинитој уверјен, да би мисти Г. Радовић изјавио, како би улага у Црну Гору, почео мутити и бунити народ и обраћати га противу оних људи, који у народ његово правитељство состављају. Уверјени будите, да његово обећање и његова заклетва не би нити друго била до гола лаж; дакле, када је отачаство остао без сво-

јега права, што ће му се јонети у дому увести. Што се, пак, тиче мене будите уверјени, да не само један Радовић, него и стотина да је оваквих дође (sic!), они не би могли мене нити учинити, али оно што се чини — то мојему отачаству, оно је својство оно. Што, пак, кажете, да нама више могу учинити зла с прага од Црне Горе, неголи из саме Црне Горе, напротив тога они нама нити не смију нити могу учинити из државе аустријске, јеро ће бити наказани законима аустријским, ако ли би нама, пак, штога учинили (што се не дама), па не би били наказани законима државињима, онда би се јавна непријатељска држа међу нама и Аустријом отворила. — На крају писма Пегош изражава жаљење, што није могао испунити Гагићеву молбу, па се нада да ће му Гагић то опростити, кад види у писму наведене разлоге. 30 маја павијетно је Гагић Пегоша, да је његово писмо од 13-а текућег маја, касетино Г. Марка Радовића, испранию примло, па му о томе питању у наставку писма не каже ништа ни једне ријечи.^{37а)}

Противу Пегоша се, међутим, систематски ровари и у Русији и у Аустрији. У Русији то раде бивши претеједик и бивши потпретеједик Пегошевог Сената, Иван Иванович-Вукотић и Матија Вучићевић, а њих помажу и чланови протјеране породице Радовића. У Аустрији, пак, то се ради и преко чланова породице Радовића у Котору и преко других незадовољника у Црној Гори. Те шпирте су учиниле, те је Пегош тек средином маја 1837 године могао доћи у Петроград, а кренуо је за Русију још у новембру 1836 године.³⁸⁾ Колико су далеко ишли Пегошеви противници сјединочи факат, да је 22 октобра 1837 године писао Иван Вукотић са свога имања из села Пархомовке сардмару Марку Пламену и другим црнским главарима чак и то, да би требало Пегоша убити (да га мушкетате), а то писмо послао је по Шпиру Радовићу, свакако члану протјеране породице Радовића. Пијесу у пријехе Пегошевог отсуства мироваће ли аустријске власти у Котору. Свакако су црнске изјавице покушале да искористе деветомесечно Пегошево отсуство, јер 2 марта 1837 године (Пегош се вратио на Цетиње тек средином августа те године) которски поглавар пале директно министру полиције опширан изјештај о приликама у Црној Гори, у коме пише и ово: »Не

^{37а)} Цетињски архив. — У наставку свога писма од 30 маја (11 јуна) 1836 године Гагић пише Пегошу ово: »И пријеште Ваше приому Мајно, прекрасному посломъ Сербском царском, њакошма — честь примити и сь похваленимъ прочитосамъ га. Чувствительнѣе благодаримъ за љбавност и снисходительностъ Вашу къ мени и овай даръ аменямъ за сведочѣу искренна Вашегъ къ мени благоволенѣа и приязнѣа.« Из овога текста је сасвим јасно, да Пегошеву пијесу »Мојему пријатељу, Г. Јеремији Гагићу, поздрав 13-а маја« треба пренијети из 1836 у 1836 (шесту) годину, јер је сјелена те године и Пегош је сигурно послао Гагићу уз своје писмо од 13 маја 1836 године, па да је њамапа тек 1836 године. Јонста је вучо, што Лавров пише у свом прему међу 1838 г., ма да је ишао у руском наведеном Гагићеву писму од 30 маја (11 јуна) 1836 г. (Лавров: *Петр II*, 403). То је доста миста омашка код Лаврова, а није »само штампарска грешка, што у Лаврова 40, с. стр. 403) стоји да ову пијесу Гагић споменио у писму од 11 јуна г. 1836«. Како је мислио ир. Милан Ренковић (Непокупа дела Петра Петровића Пегоша, Београд 1927, књига II, стр. 298).

³⁸⁾ Лавров: *Петр II*, 403. — Чубићев: *Годишњина XXXIII* 272-290.

може се пак порећи, да он (Његош) нема против себе све присталице и сроднике изгнане породице јок. гувернера Радовића, по вишејнеј полаганости њене стању у пашој Држави, живи у материјалним оскудицама, а због њихове удаљености од Црне Горе њихове присташе, који су свима сиротинама, не усуђују се, да било што понуђавају на штету садашњег поретка.« У наставку свога извештаја поглавар признаје, да Његош «код свога народа има више улијава од сваког другог Црногораца и да ужива кредит, поверење и увазвју у оној већој мери од сваког другог његовог сународника», те би — каже которски поглавар — «за приватне и јавне послове свако обављае другима остало узалудно и оскудицама и каже корак, кад се не би добио за то његов пристамак, или кад не би од њега био подржаван и подупрте».³⁹ Аустриске власти су прегрутно одобравале покушај протјеривања Радовића да западе кулу Његошевог брата Петра, као и њихове честе покушаје да убију Његошевог брата Петра иди, којег од његове браће од стричева, па се на такве поступке аустриских власти Његош жали которском поглавару Ивањику 15 априла 1839 г., молећи га да ухвати Радовића из Котора, како својим поступцима не би изазвао перед његау становника Црне Горе и Боке Которске.⁴⁰ Његош се жали Ивањику на поступке Радовића и својим писмама од 3 јула и 22 септембра 1840 године, молећи га поново да исте ухвати из Боке Которске, «будући да они нијесу кадри оставити се својег злочинства и невалалства».⁴¹

Царско-Краљевској аустријској држави, било би потребно да могу на-
учити немачки Језик, који волим од свог најрајнијег дјетинства... У
тој Радовићевој молиби, писаној на њемачком Језику, наведено у Полици-
тарној архиви у Котору и објављеној од Душана Вуксана, налазе се
ови редови: »Старонемачки породина Радовић... може да се похвали,
да је увијек била врло привржена и покорна Пресвијетлој Аустријској
Царској кући. Витез и гувернадур Јован Радовић имао је често прили-
ке да дјетица докаже они осјећања, која су тако рећи најној породич-
ној сродности... Горе споменута старонемачки породина... није пропустила
ниједну прилику да докаже своју жељу, да подложи себе и своју земљу
праведном и најправеднијем од свих Монарха. Вуклој Радовић... гајећи
увијек таква осјећања и жеље, дао је доказа о томе године 1814 у епохи
у којој су царске чете заповеле Боку Которску, чији је главни град
био на силу запосно митрополит Петровић. Уа коју је партију био том
приликом није до мене да то кажем, али ако Ваме Безличанство то не зна,
деће бити тешко да се о томе обавијести.« У наставку свога излагања
Јука Радовић каже, да је сва мржња на породицу Радовић и прогн-
ивање њихово 1832 године било на мржње оних који се нијеује сла-
гази са плановима породице Радовић, чија су осјећања »била управ-
љена на то, да Пригу Гору учине срећном под језлом побожност и правед-
ног Франца...»⁴²⁾

стопама својих претходника гувернадур Вуколај I и иза њега гувернадур Јован нијесу штеђели сами себе, — чак и својом крилу су хтјели посвиједочити љубав к родној земљи и приврженост покровитељци Русији. А гувернадур Вуколај II, који је имао ту срећу да сирши своје школовање у Академији у Шклову, у Бјелорусији, колико је љубио, боље рећи обожавало своју одгајатељницу Русију, најбоље је доказано године 1806 и 1807, у спехи када су пригорске чете заједно с руским хтјеле заосвојити Боку Которску... Али уколико се више из дана у дан издизала гоременована староплемићка породица, захваљујући својој пуној поштовања оданости најправичнијем православном престолу, и уколико се више њена слава у средини опште љубави приближавала своје врхунцу, утолико више постајала је циљ мржње породице Петровић, која, љубоморна на управу земље, није оставила ни један једини могући покушај, да би је оборила. Лука Радоњић у наставку своје претставке оптужује Његоша да је упропастило 48.000 златних фирина, које је Русија у току више година била дала за цркве, на одмах додаје да је Његош 1832 године затворио и оковао гувернадура Вука (гувернадура и витеза Вуколаја II) и брата му Марка, «под изговором да је ова породица сасвим одана Аустрији и да је према томе жељела подолжити истој себи и читаву земљу», изнисући даље већ познате нам податке о судбини Вуковој и Марковој, рушењу гувернадурних кућа и протјеривању Радоњића из Црне Горе. Радоњић каже Стремоухову, да су том приликом протјерани из Црне Горе 32 члана породице Радоњић, а наводи чак и то, да је «од престајалца суварничке породице Петровић отрован, исте године умро гувернадур Вуколај, а од осталих 31 члана, осуђених да из изобилја пате у биједи, изгинуло је више од једне трећине, тако да данас од 32 лица нема их на броју него 20, и то такорећи просјека.»

Морам напоменути уз ову Радоњићеву претставку, да о гувернадуру >Вуколају I<, претходнику гувернадура Јована, нијесам могао наћи ниједан архивски податак. Када сам радио монографију о гувернадурима (1925 г.) претпостављао сам, да је он могао бити кратко пријеме гувернадур. Та моја претпоставка оснивала се на једном податку из Регистра Цетињског архива, који ми је тада једино и било могуће прегледати. У томе Регистру пише, да је једну пресуду од 3 јуна 1761 године писао Вукале Станишић, а како су народне пресуде први потписивали гувернадури, вјеровало сам да тај Вукале може бити гувернадур из дипломе гувернадура Јована од 20 августа 1770 године.^{43а} Касније сам имао прилике да прегледам и ту пресуду (она пише од 3, већ од 7 јуна) и да се уверим, да је поменути Станишић био само кмет и писац ове пресуде, а не гувернадур. У тој пресуди пише и ово: «... ми 12 кметова побосмо у Угљешинџе: прво от Његу(м)ах кнез Савић и Вукале Станов и Јазо Јовов...», а последије свршнога текста пресуде стоји: «Писах ја Вукале Станишић по ријечи више(ре)ченијех». Неће бити

тачни ни >наводи Лука Радоњића о броју протјераних Радоњића из Црне Горе, јер смо изјавили да је тај број мањи по сурепеном изјавиштању Његошевог Сенаата. Да Радоњићев навод о >отровању гувернадура Вука није тачан изјавио смо из података аустријске државне комисије, коју су сигурно приче о >отровању и натјегале да врши ископавање гувернадуровог гроба и утврди узрок његове смрти. Нијесам још могао наћи никакав податак о Радоњићевом трфењу, да је гувернадур Вуко сиршио >своје школовање у Академији у Шклову: «nell' accademia di Sklow in bianca Russia». Знам само то, да је Шклов 1788 године добио генерал Зорих, који је у томе мјесту основао школу за дјecu бјелоруских племића.^{43б} Можда би се могло утврдити, је ли Вуко Радоњић доиста завршио ту Зорихеву школу, а то би било корисно и за општу слику наших културних односа са Русијом XVIII вијека.

Из наредног пасуса Радоњићеве претставке види се, да је гувернадуров брат Марко ишао у Русију 1837 године ради жалбе на протјеривање Радоњића из Црне Горе, а види се и то, да је у пријеме писања ове Лукине претставке Марко већ био умро. Лука се жали на решење које је тада дато Марку Радоњићу у Петрограду и каже, да је оно било >неодређено, па га чак и прилаже уз своју претставку.

Изабрах се на патње протјераних Радоњића од 1832 до 1856 године. Лука Радоњић каже, како се за циљем то пријеме није нашао ниједна >благородна душа која би им помогла, па затим износи опширно нападе на >бездобру породицу Петровић, која је >крива за небројано рђавих дјела», али ипак >успјела је, на штету домовине и православне цркве, да гордо триумфује!< Лука Радоњић није оставио на миру ни митрополита Петра I, већ и за њега пише, да је >измјењо толико других ствари, тајно савјетарио са Француском на штету отаџбине и да је ради тога био осуђен од Светог Синода на прогонство у Сибир; али он, окрививши личног секретара (аббата) дошша да му је украо печат и наплатио потпис, успио је да се оправда». Радоњић затим износи нападе на Његоша, Његошевог брата Петра (>Петра<, претједника Сенаата), Ђорђију Петровића и кнеза Данила. Ево дословно тај дио оптужбе: >Владика Петар II није само нечовјечице српског немину породицу Радоњић, него је тропио на своје забаве годишњу плату, коју Његовој Царево Величанство Никола I срећне успомене поклањаше у корист црква и народа. Осим тога он је два пуна савушка светих судова и драгоцијен прелема Његове закриљарије, као и врло интересантне старине српских царева (о томе видјети штампану књигу >Дочаскиј Приџиниц<*)< које

^{43а}) Географическо-статистический словарь Россійской Имперіи, составилъ П. Семеновъ, Санктпетербургъ 1885 томъ V, стр. 810 (s. v. Шкловъ).

^{43б}) Нијесам могао на Петину доћи до Јуришићевог дјела «Дочаскиј Приџиниц», на коме се помиње Радоњић, али вјероватно да се ту ради о >отровању о којима је ријеч у дјелу Милорада Медзковича «Участвовање Срба на деветогодишњем прослави у Кијеву и повјестички подаци о Србији и Црној Гори» (Помоћ Сад 1888, стр. 117—118, уз Чувствително Годинишњу XIX 161) >издао је из Шумадине број 27 од 4 јула 1850 године, до које нијесам могао доћи и Историске записе II, 73—75.

су биле остављене у пригорској престоници да би се сачувале од турских варара, он је, не као миропомазаног свештеник него као безбожник, претворио све у новац и утрпало у дупина путована. Још је продао Аустрији два врло лијена манастира, заједно са добрим комадом земљишта дуж читаве границе: Још је мизинуо дао објекти: Још је — заустављао се, да не бих изложио ствари од којих се кожа јези! Што је све урадио његов брат Петар биће Вам познато, Сада још жели његов рођак Ђорђе Петровић, из љубоморе на владичански чин био је сачувањем у убиству архимандрита Саве Пламенца. Дјетињаст, пак, постојећи садашњег владарућег књаза учиниће свему крај. У сјају, заваљана и шампању упростаћеће не само помоћ блатопаљоне Русије, него чак и ону свету искру слободe, ради које се до сада с правом поносио овај горштакни народ. Ово је само један комадић грубе слике породице Петровић, који се никада није опходила, нити се опходи искрено према покровитељици Русије — завршава Лука Радовић оптужбе противу Петровића.

Завршни пасуси Радовићеве претставке односе се на самога подносиоца, јер у њима излаже неколико биографских података. Тај дио претставке гласи:

»И ја најпокорнији дошвотписати, који сам имао срећу да будем представљен Вашем најпознатијем господарству, Лука Радовић, свештенички кандидат, синовац витеза и гувернадура Вуколаја II, завршио сам, уз највеће жртве својих сиромашних родитеља, још у августу 1854 године са одличним успјехом, уз друге студије, и теолошки курс у Православној богословији у Задру.

Највернији православној цркви и најоданији славном царском престолу, још за пријеме свога школства, био сам се заклео и данас се заклињем Свевишњем Богу, да ћу прије умријети од глади него служити или бити потчињен једној другој страни осим драгој Русији. Из тога узрока предузео сам био априла мјесеца ове године пут за Петроград, али стигавши у Беч наишао сам ту на толику препреку, да сам се са највећим болом морао вратити у Котор, гдје се и сада налазим.

У препрекама на које је наишао у Бечу Радовић је видио »уништењу своју младалачку наду« и био је »бачен у понор очајања«, али му је баш »у том тренутку она сљепогућа рука која обара и васкрсавља, која ражалашћује и која тјеша, указала на спаситеља, коме и пише ову своју претставку, с надом да ће прочитати све што му је написао и да ће га удостојити свога покровитељства.

Радовић је предао Строеухову и три прилога за своју претставку. Први прилог је ошвјерени препис италијанског текста дипломе гувернадура Јована Радовића од 20 августа 1770 године. Српски текст те дипломе објавио је д-р Владимир Ђорђевић.⁴³⁾ а касније сам је и ја унио

у свој рад о гувернадурима.⁴⁴⁾ У тај српски текст нећу наводити оном приликом. По како се текст дипломе коју је приложио Лука Радовић разликује од српског текста који је објавио Владимир Ђорђевић, а стварно би требало да су истоветни. Јер је то једна иста »диплома«, написана највише разлике овога италијанског и поменутог српског текста. У италијанском тексту налазе се пригорски главари овим редом: »Serdari, Capitani e Conti«. док се у српском тексту правилно наводе иза сердара војводе. У српском тексту налази се да Радовићни потичу од латинског српског благородства Раића, књаза татачког, док у италијанском тексту за Раића пише, да је »од краљевске фамилије Неманића« (»dalla celebre Nobilita il Raicz Conte di Casata dalla Reale famiglia Nemaniche«). Српски текст дипломе не наводи пријеме кака је Раић због турског насиља напустио татачки крај, док се у италијанском тексту каже, да је то било »око 1479 године« (»circa l'anno 1479«). По српском тексту Раић је прешао ка зетком и пригорском господару »Вуку Чрнојевићу«, за којег не зна историја, док је по италијанском тексту то био Иван Чрнојевић (може бити, да је Владимир Ђорђевић овога претписао од писма, то да је истицао Ђорђевићеву »напету« збробу »напету«). У српском тексту нијесу наведени потомци Раичеви, ток италијански текст има ове телеграфске податке: »и изроди (Раиц) 3 сина: Радоу, Радоја и Вучету. Именовани Радоја био је подигнут у чин капетана и био је човек врло храбар; по њему се именовао племићка фамилија прозвана Радовић. Овај Радоја изроди 4 сина, названи племићи (»detti Conti«), то јест к(нез) Никола, к(нез) Ђорђе, к(нез) Милутин и к(нез) Андрија. Именовани кнез Никола био је капетан и изродио је 2 сина, по имену к(нез) и капетан Јован и к(нез) Ђорђе. У то пријемској породици је и нестала владалачка породица Чрнојевић. Затим племић и кнез пригорски народ изабраше именовао к(нез) Јована за првог старејшег Црне Горе и (он) изроди 3 сина: к(нез) Никола, к(нез) Алексеј и к(нез) Петра. Алексеј је пошао у Напуљско Краљевство, гдје се и данас његови потомци зову кнежеви од Црне Горе (»conti Montenegro«), а његовог старијег брату званом к(нез) Никола родише се 3 сина, звали к(нез) Станислав, к(нез) Ђуро и к(нез) Рафаило. Речења к(нез) Станислав био је уздигнут на степен првог сердара и имао је 4 сина, звали к(нез) Вукосав, к(нез) Вуколај, к(нез) Јово и к(нез) Марко. Кнез Вукосав био је сердар, а послје његове смрти наслиједио је сердарство његов брат к(нез) Вуколај и овоме се роди један син по имену к(нез) Станислав. Овај је послје смрти свога оца био постављен првим сердаром и ради своје изванредно одбране памети и парочити вредности и храбрости поставио приликом уништења турске војске 1756 године био је једногласно проглашен и изабран од цијелога народа за гувернадура и команданта Црне Горе. Послје његове смрти постављен је за гувернадура син му Вуколај, а наза смрти овога на то звање био је изабран његов брат, сада владарући Јован (»il Regnante Giovanni«). У српском тексту дипломе много се краће излаже овај њен дио. Он, по Ђор-

⁴³⁾ Исписи из бечких државних архива, документи за дело „Црна Гора и Аустрија“ од Д-р Владимира Ђорђевића, Београд 1913, 6–8; у: Д-р Владимир Ђорђевић Европа и Црна Гора, свеска 1 (Црна Гора између Турске, Русије и Јапанца у XVIII в.), Београд 1912, 61–63.

⁴⁴⁾ Записи XXIII, 76–78.

Ђешићевом пренису, гласи: »... дајем чини и степен по примјеру претков наших кои одарили војводу Станишу Радоњића варховним срдаром, потом сина Јега Вукосава, Вукосаву фторато сина Станишина Вукосада, по Вукосаде сина Јега Станислава, Сеј варховни срдар Станислав за Јега острој разум и одри(тоју) храброст и знаменитоје мужество показаноје им при разоби(ју) турске војске на Бијанх поланаш 1756-го году с(в)еопштин народа васклицанијем лобран и поздравлен презузишеним гувернадурством По смрти же Станиславови титуловат и поздравлен сии Јега старшина Вукосаде тем же чином гувернатурским и по смрти гувернатора Вукосада титулован и поздравлен презузишеним гувернадуром брат Јега кинши ниње частливо правлашти Јова.«

Тако је увидјети, да наведени одомци не могу бити из једнога истог документа. Поред тих неслагања има у дипломи и нелогичности. Тако, на примјер, у италијанском тексту дипломе стоји, да је кнез Рачи прешао из Херцеговине на територију Ивана Црнојевића «око 1479 године», па су му се после предачка родила три сина, па четири унука, па два праунука. Тек «у то вријеме — нише у италијанском тексту — сиршина је и постала владаачка породица Црнојевић, која је стварно престала да влада 1499 године,⁴⁴ дакле «двадесет година после» Рачевог «пресецања».

Изложене чињенице су ме увијериле, да поменути «диплома» Јована Радоњића од 20 августа 1770 године није аутентична. Ја сам и раније сумњао у ову диплому, када ми је био познат само њен српски текст⁴⁵, а када сам дошао и до овога италијанског текста у то сам се још боље увијерио. Ово се може закључити и по томе, што др Владан Ђорђевић тврди да је он објављени **српски текст** пренисао са «оригинала», који се чува у Бечком архиву⁴⁶, док је диплома 1834 је приложио Стремоухову. Лука Радоњић на италијанском језику и она је такође пренисана са «оригинала», јер на Радоњићевом прилогу не нише да је «превод», већ да је «пренис» («србија»). Да ово није Радоњићева омишља видети се по овјери овога прениса, коју је извршио 26 марта 1855 године директор Управе помоћних надлештава царско-краљевског окружног суда у Котору Јован Бокснџ. Директор Бокснџ изрично каже у својој овјери ово: «**Ова копија, учињена од стране заинтересоване странке...** тврди се да одговара својем оригиналу... који је био предат на преглед» («La presente copia... conforme al suo originale... prodotto ad ispezione»). Лука Радоњић није била доста само ова Бокснџева потврда, већ је тражио те му је сјутрадан (26 марта) овјерио и почетом потврдио Бокснџев потпис претеједник окружног суда у Котору Емерик Потоћњак, а 27 марта овјерио је и почетом потврдио истинитост потписа Емерика Потоћњака заступник окружног канелана Дојин.⁴⁷ Да је Лука Радоњић имао у рукама «оригинал» дипломе на **српском** језику, он сигурно

не би руском конзулу подносио италијански текст дипломе, а да је Радоњићев оригинал доста био на **српском** језику, онда би свакако директор Бокснџ морао назначити да је овјерени текст **превод**, па би се сигурно потписано и преводилац са српскога на италијански, како се у Котору обично радило. Није, дакле, могао бити један «оригинал» Радоњићеве дипломе на српском језику у Бечу и други «оригинал» те исте дипломе, доста различит од прве, на италијанском језику у Котору, те закључујем, да није оригинална ни прва ни друга «диплома» од 20 августа 1770 године. У прилог овоме закључку ишла би и та чињеница, што ми изгледа да је постојао и још један «оригинал». Он је, вјероватно, био у рукама Вука Караџића, јер Караџић нише 26 децембра 1862 године кнезу Михаилу Обреновићу да је правилније написати «отачаство» по «отечество», додајући да се ријеч «отачаство» чује и данас у народном говору у Црној Гори, а «назлази се и у писменим свједоцанствима (као и. н. у дипломи **владаше Саве гувернатору Радоњићу**...»⁴⁸)

Други Радоњићев прилог јесте пренис некога «увијерења», које су издали 10 јуна 1834 г. три народна главар гувернадуровом брату Марку Радоњићу. Пренис овога увијерења није Радоњићу нико овјерио, а сигурно му га није нико ни могао овјерити, јер ја мислим да ни оно није имало свога — «оригинала». Да га је имало, свакако би Лука Радоњић овјерио пренис код неких власти у Котору код којих је овјерио пренис «дипломе» од 20 августа 1770 г., али је било много теже подијелити 1855 године на овјеру неаутентични документ из 1834 године, када су могли бити живи сви његови «нотаријеници», по документ из 1770 године. Мени је већ прва реченица овога увијерења сумњива, јер није написана у духу и по пракси сличних одлука народних скупштина, пошто само три потписника овога увијерења кажу, да га издају «от имена свега народа **черногорскога**», а такве одлуке могле су доносити само опште скупштинне народних глаvara. Завршна реченица увијерења такође је неопходна и неодредена, јер се не наводи мјесто гдје је увијерење потписано, већ само пише: «**У Њ Черној Гори 10-га Јуна 1834. года.**» Најбољи је доказ о неаутентичности овога увијерења текст који је написао трећи потписник увијерења, Гај допису каже: «**Я Войвода Илия Илиетић изъ Пѣшиваца здоровомъ свѣхъ глашаръ пиперснѣхъ своѣомъ рукомъ подписахъ и печатомъ потвердихъ**». Војвода Илија Илиетић није био из Пјешиваца, већ из Пипера, а више је по сигурно, да он не би никада учинио такву потписку и својом руком написао да је из Пјешиваца! Други потписник на увијерењу јесте срдар Марко Пламацац. Овај потпис такође је сумњив, јер смо видјели да се на општинном извјештају Сената посланику Татишчеву од 19 августа 1832 године налази и име сенатора и срдара Марка Пламаца, па је немогуће вјеровати, да би се Пламацац 19 августа 1832 г. сложио са извјештајем о великој кривци бившег гувернадура, а 10 јуна 1834 г. издао Радоњићима увијерење о њиховим великим заслугама и тврдио, да су 1832 године «безаконо и несправед-

⁴⁴) Записи XXIII, 79.

⁴⁵) Д-р Владан Ђорђевић: Европа и Црна Гора... 61.

⁴⁶) Ваљда омишљом писара, на којој овјери пише „1853“ године!

⁴⁷) Вукови прениски VII, 670.

[illegible]

»Copia ad literam

Ми још не подносимо дајемо оно писмо от имена свѣга народа Черногорскога напучу састајемъ његовомъ Гордану Марку Јовану Радоичићу родољубу бачу бачићу Губернатора Черногорскога Висоцки, умрелогъ 1832-го года, у коме се је он, Радоичић, казивао да је гајне билацко и несправљено си својо фамилији био ушаван въ Черне Горе по старинѣ у женинѣ билацка брата Архимедита а сина Архидија Чернотрѣста Петра Петровића, њан њан Петровица имајући њаза невини с фамилији Радоичић ушаврѣно је он мениши, средина уничижи љавет фамилија Радоичић въ Черногори, а он њијомъ именъ Архидије моу сѣмѣномъ ушавати ѡзвѣду, приносѣћи ѡвѣрѣти с себе сѣи от Висоцкијемъ Дворъ Рѣцѣко некадајемоје, не уничижијући ништа на устројство народѣе.

Година 1831. године именоване Г. Е. Букачев и Вучићевци у Черну Горѣ, тада још варош Черновицкој одређеном се био њиховоме пришељству и добијавало примало све царске и црквене, тада се онѣ звали били ученици: омиљанко, њињевци Архидијак Петар Черновик, дијетство, тајно био био призивоме сабојаном у сабојску школу на Черновицком, прешајѣ сабојану школу отечества, радио је преко свиха збојанск на Черновецк фамилија Радичица, бугући да је онѣ још једна обзираница от њињевцима: дијетства у својо отечество, и по тому ризи Черновикоме се некако обзирало: водило је био збојан и неоправданине бугући на Радичица, њињевци из збојан био најбољшом отечества и тому збојане збојане дошло, а међу њим покупило је био дивирима повољно збојан од Черновец, и би њим повољно свиха збојане и њињевци фамилија Радичица би отечества, дијетство, тајно обзирало Архидијаку Петрову, њињевци и збојане 1832 год збојане је био повољно се и фамилија Радичица биот призива на Черновицки у Анатријеву цркви Катери, где и збојане одређено: сја и свимом бједотомом повољнома. Када и збојане 1833 год именоване Ан-

хотјер Јанковић из Војне у Чернујеву. За мјесто тога што и сматра-
ло јесте једну напашку да још можда сретати јанке баше, упроти-
стрелаци у Чернујеву била баша своје отечине, он поново ради-
је ухвати у Чернове Г. Г. Властича и његовог сина, на којима људима
уве парче Чернујевског плена и са њима дуном и сирек. Ухватили у
оком, постољем и ваљом ове оштра Властича Чернове, он посто-
је и додељени у Чернујеву подвострјаја и испримицаја једну сину¹²,
и тиме готови погуби отечину.

Опакивајућа бједитије својој родини, ми с коленопрекоњенијем по-
прошављамо у Високојкопачког Двоура Господице, како коздишине раштег инте-
лигентног покровитеља, заштитица и благаодјелца, да би он опаким милост и
шестереној фамилији Радичића и њеним мушкетистом покровио. Архидијеру
папство дјелати такодашње опакивајуће и та би папство ове Двоура мизантро-
пичкима с њим богате наших Радичић, опаким ил опакостипакојачица
на поправку разорених им домов, будући да фамилија Радичић, атејин
с државних промене Губернаторскоје дошестипакој, кака с трзавица и
радица савјешно с блага шестереној опакости и папа је кака Честотипакој
укупно какака и сјерипакој и предикости с Високојкопачког Двоура Господице

В Чернојгорје 10-го Јуна 1834. годѣ

(М. п.) Ја Архимандрит Василиа Псјович од Ријечке Нахије руку
моју положих и печатом потврдих.

(М. п.) Сердар Марко Пламенац руку моју положио и печатом
Потврдио:

(М. и) Ја војвода Илија Пилетић из Пјесиваца згоговором свијех
главара ниперскијех својом руком подписах и печатом потврдах.»

«...и, наконец, поднимая и почитая потвердих.»

Трени Радовићев прилог је из 1837 године. 2 августа то године одговорно је Азијатски департамент руског Министарства иностраних дела на неку претплату гувернеру другог брата Марка Радовића, коју је 20 јуна то године поштом послао из Министарства. Ју је савршен шеф тајништерје. Одговор Марку Радовићу има свега двије тачке и доста је имао право Лука Радовић, што се у својој претплати Стремухову пишао, да је тај руски одговор "неодређен". Азијатски департамент Марку Радовићу одговара о: 1) не припада руској власти претрес независности која постоје између Радовићевих фамилија и управитеља Црне Горе, 2) пресељење у Ресну за породицом Марка Радовић може у свако вријеме извршити без икаквих сметки, придржавајући се само постојећег закона, али се не може похитати постој. закону од руске власти. Године је 1837 г. и да, да се не би било неких других српских или можда руских политичких у откопању. Марку Радовић је био познат да у својој претплати пишао да у том документу, која су издати, Радовић уз овај одговор Азијатског департамента, али се не види о чему је била ријеч у тим документима. Најприродније би било, да је Марко Радовић приложио већ поменути "допис" од 20 августа 1770 и наведе

⁴⁰⁾ Sigurno omisskom ispuatio riječ „djela“

на ујерена из 1832 и 1834 године, јер су му она најбоље могла користити за губубу противу Петрова.

Шта је било са Радоњићевом претставком руском конзулу Стремоухову није ми сада познато, а то и не припада питању о коме је ријеч у овоме чланку. За ово питање, међутим, били су важни како подаци из Радоњићеве претставке, тако и подаци из Радоњићевих прилога за претставку, на сам се тога ради и задржао подухе њихових папобоњем. Ипак треба напоменути, да је Лука Радоњић имао право, када је у својој претставци позвао конзула Стремоухова својим спаситељем и подпритељем: 'То ће се видјети Франц Ксавер Стремоухов је, дакле, Радоњићеву претставку примио 21 децембра 1866 (2 јануара 1867) године, а мјесец дана касније (2-14 фебруара) одмах се је књаз Данило и Црна Гора и Црна Гора Радоњић је хтио да искористи књажево одсуство и мислио је да је то погодан час за буну у Црној Гори, која би Радоњића прогласила за књаза Црне Горе. Та Радоњићева афера доводило је позната.⁵⁰⁾ То се небу ни појој задржавати. Доста је напоменути само толико, да је том приликом Радоњићу снасно живот посредовање Аустрије, као и то, да је руски конзул Стремоухов имао удјела у тој афери.

На завршетку овога чланка коришено је извести и једну молбу Саво Радоњића књазу Николи. Саво Петров је отац Луке Радоњића, о чијој је претставци Стремоухову до сада била ријеч, а његова молба је од 12 јуна 1871 године. Та Савова молба је важна тога ради, што ил не јасно излази, да нијесу 1832 године јасно читаве породице (Радоњића) била опљачкана, како пише Лука у својој претставци Стремоухову и како излази из наше историјске литературе. Ево шта дословно каже о томе Саво Радоњић, син гувернадуровог брата Петра: »Још од године 1832 ја, као и сва фамилија Радоњић, живим у Котор, али свагда ми је слободно било доћи и бавити се својим сопственим послом његоћ било у градинама Црне Горе. Тако исто слободно, као и сваки други Радоњић, могао сам дати наполи или сам собом обједјавати и радити моју земљу, која ми је од старине остала или сам је ја купио.

Ја сам је његоћ сам радио, а његоћ давао кад једноме а кад другоме Његушину наполи, док године 1858 јавише ми да је Књаз дао моје земље некијема Његушима, слободна да ја немам ништа више у Црној Гори.

Вјечне спомене Књаз Данило може бит да је дао једноме Његушину неке од моих земаља, али су неке земље и говеда оном приликом притиштуте од овога или онога, без да (је) Њ(егова) С(вјетлост) ништа и знала.

У свом даљем опширном излагању Саво наводи како му је књаз Данило, приликом бављења у Котору, обећао, да ће му повратити читаво имање чим се поврати на Петине, али та је убиство у Котору омеда да

то изврши, на Саво моли књаза Никола да испуни обећање књаза Данила.

Тај наставак молбе Савове није овом приликом важан, али наведени пасуси из његове молбе поуздано доказују, да је поступао Његошев према владањима породице протјераног гувернадура Радоњића био много ближи по што се то до сада наводило у нашој историјској литератури, јер када је тек књаз Данило дао једноме Његушину неке делове Савове земље на Његушима, онда је то могло бити једино последице познате нам афере Савовог сина Луке. Саво Радоњић је, дакле, ма да је био рођени синовац протјераног гувернадура Вука и ма да је и он био протјеран из Црне Горе 1832 године, за пријеме Његошине владе могао увијек слободно доћи у Црну Гору, као и сваки други Радоњић, и дати наполи или сам обједјавати своју земљу на Његушима. Ње Радоњић није никако повратио своју у својој монографији о Његову, али ове наподе Саво Радоњића он потврђује, јер пише: да је протјераним Радоњићима Његош повратио све земље које су им на Његушима остале; с опшјех су им давали имањима половицу рода сваке године. А старој гувернадурини Стани одређено је годишњу пензију од 100 флорина у цванцимама доклен буде жива...⁵¹⁾

⁵⁰⁾ Вукова реписка VII, 304 и д., Д-р Васил Поповић Акција кнеза Данила у Паризу 1857 г. (Глас Српске краљевске академије CX, 47—50), Д-р Владимир Ђорђевић Црна Гора и Аустрија 1814—1894, Београд 1924, 108 и д., Душан Ђукановић Данило (Записи XVII, 137—138 и 193—201) и д.

⁵¹⁾ Чланак и прилоге о српској књижевности прије половине XIX века, Милан Сад 1914-185; оп. Записи XXIII, 155 (дан 3).

— У свом чланку **Пушкин — народни песник**, објављеном у шеснаестом броју нашег часописа, Миле Клопчич је помињу један драгоцени момент сусрета двају песника руског и наших народа, момент доста мало познат. Реч је о сусрету Његоша с мртвим Пушкином.

Када је, у фебруару 1837 године, царско самодержавље спречило јавну сахрану тела великог песника, који је пао као жртва управо тог самодржавља, тајној сахрани у Светогорском манастиру присуствовао је, савином случајно, владина двојница Петар Петровић Његош. Нијом се, у својству владара мале Црне Горе, налазио на службеном путу у Петроград. Починувши умету у Светогорском манастиру, он је једне ноћи видео санке које су потајно ушле у порту манастира. Уз санке је био један жандарм и А. Ј. Тургенев, пријатељ Пушкина, а у санкама жртво тело Пушкина. Случајни сведок ове чудне сахране генералног народног песника, можда је уцајао тада схватио колико је Пушкин жив и бесмртан. Јер песником смрт је изазвала толико забудење и кретање у јавности, да су се убице уплашиле чак и мртвог противника. Мртви противник запретио а је кроз успаљене народне масе, које су својим изласком на улице одлазиле да дају њему да право насупрот властодршцима. И можда је Његош, сусревши се с мртвим песником, осетио да је бесмртност Пушкинова управо у томе, што је његова поезија пришла из народних прста, и давим недостизан параз народног живота, постала неодољиви део живота народа, покретач народа, путоказ будућности народа.

Ово су нагађања. О томе шта је тада осећао и мислио Његош нису остали документи. Тај сусрет би, додуше, заслужило да исеитираше неко песничко дело. Има у том сусрету случајности, има и иррационалног, романтичног декора, на чему би погрешно било исеитирати. Проналазило би било закључивати и о утицају тога сусрета на поезију стварања Његоша, који је десет година касније довршио свој **Горски вијенац**. Но без икаквог исеитирања на случајности, на девицу, на произвољним нагађањима, може се рећи да је то доиста био сусрет двају великих песника, једног чији се живот угастио и други чије се стварање разгарао, двају песника који су оба у њихом смислу били народни, оба родоначиници једне нове уметничке поезије надахнуте народним осећањем и духом. Био је то и један од сусрета братских народа.

О самом том догађају има мало трагова у литератури о Његошу, осем што се он узгред помиње у преписи...^(*)

^(*) Часопис **Југославија**—СССР Број 18, свеска за април 1947, стр. 24.

Киријевски Поповић је поново нагласио тај сусрет у једном своме књижевном чланку, који постоје овим ризецама: "Срећни певаче великог народа, тако се Његош обратио "Јсени Александру Пушкину" весном објављеном 1845 у **Огледалу сербском**, одајући тиме кроз те, иначе апстрактно медитативне стихове, да је осетио значај великог народног песника, са чијим мртвим телом се он, као почетник у поезији, срео 1837 у Светогорском манастиру..." (часопис **Словенско братство**, Београд, свеска за јуни 1947, стр. 440).

Његош није могао видјети мртвог Пушкина

Значајна стогодишњица Његошевог **Горског вијенца** проматрица би свој дил, ако нас не би боље упознала и са Његошем и са Његошевом епохом уопште. Да се то постигне морају се сви који желе да даду и најмањи прилог о Његошу озбиљно посветити изабраној теми, како се у нашим часописима и листовима не би објављивали непроверени и непоуздани чланци. Током 1947 г. објављено је прилично непроверених појака о Његошу, али њу се ја овом приликом задржати само на питању: да ли је Његош имао могућности да види мртво Пушкиново тијело приликом сахране 1837 године.

Колико је мени познато, од сада у нашој научној литератури није било ријечи о томе, да је Његош био присутан Пушкиновој сахрани. То питање је, мислим, први додирнуо Миле Клопчич у своме чланку "Пушкин — народни песник". Писошећи податке о двобоју, у коме је Пушкин смртно рањен, Клопчич наставља:

"Када је тадашњи Петербург сазнао, да је умро Пушкин, кога је цар неколико година пре смрти понирио у камерјунера, људи су у масама одлазили на Мојку, да се поклоне његовом телу. По прилици савременика, за дан и по су прошле поред Пушкиновог чира десетине хиљада људи. Маса је била узаменирена. Отуда и наредна наредба, да Пушкиново тело треба сахранити потајно: само покојников пријатељ А. Ј. Тургенев и неколико жандарма пратили су санке са Пушкиновим телом до Светогорског манастира (Николаевска губернија), где су га сахранили. Поред гробарја још нано је приметко тај усамљени малосни погреб највећег рускога писца: наш песник Његош, који се тада затекао у том манастиру, на путу у Петроград...⁽¹⁾

Два месеца касније публиковања Клопчичевог чланка објавио је Јован Поповић у истом часопису свој прилог "Значајни сусрети (Мариналије о сусрету Његоша, Пушкина и Вука)", из кога морам цитирати цео текст који се односи на Његоша и Пушкина. Јер је Поповић, припадјући, оправдао, као поуздан Клопчичев навод, цитио у своме чланку неколико интересантних мисли о Његошу. Поповићев текст, који нас овом приликом интересује, гласи:

⁽¹⁾ Београдски часопис **Југославија**—СССР Број 16, свеска за фебруар 1947, страна 20 (курзив је мој).

Чланак књижевника Поповића одмах је добио широк публикацијет, јер је већ познато пута у јавности или делимично приштампао,³⁾ а под утицајем Клодичевог и Поповићевог чланка већ се овај «сусрет» прима као неопозиван факат. Јер, на примјер, професор Ђуза Радовић у својој чланку **Његош и Русија** каже и ово: «Дрски дознак Његошев у Русију пада исте године кад и трагична смрт генијалног руског песника. Његош је из Црне Горе кренуо за Русију 1836, али се подуже задржао у Бечу, а затим, под неком вријет истраге, чекао у Пенкову, и тек 1837 стигао у Петроград, данашњи Лењинград. 29. јануара те године Пушкин је подстао ранама. Почина се тај догађај морао дубоко дојмити.»⁴⁾

О Његошевом путу у Русију 1836—1837 године има прилично података у познатим монографијама о Његошу од Модаковића, Лаврова, Ропинског и Томаковића, а поред тога објављено је и касије доста архивског материјала, те се Његошев пут може прилично детаљно пратити.

У Архиви из Петипу и до данас се очувао Његошев штампаши примлаи народним гласарима и народу од 12 новембра 1836 г., којим их обавјештава да се мисли «отпратиити пут Русије».⁵⁾ Он је био у Бечу прије истогачине Нове године, јер је у Бечу сјениао премцу **Кнезу Метерлиху и Кнегињи за нову годину** 1837.⁶⁾ а већ 20 децембра 1836 (2 јануара 1837) датирана је у Бечу једна његова молба да-матинском гуверниеру грофу Лиленбергу.⁷⁾ У Бечу ће се с Његош задржати још око мјесец и по дана, чекајући одобрење из Петрограда да ће бити примлаи од руског цара, искоришћавајући истовремено тај боравак да би надјејствовао од Аустрије шилање једне комисије за разграничење са Црном Гором, чиме би се у ствари индиректно признала и независност Црне Горе.⁸⁾

Но овом приликом нас не интересује Његошево бављење у Бечу до краја јануара 1837 године. Али, крај јануара и пријни дани фебруара за нас су нарочито важни, јер је то вријеме Пушкинове смрти и сахране, па ћу Његошево бављење у Бечу тих дана изијети детаљније.

³⁾ Петипски лист **Побједа** Број 25 од 10 маја прештампвао је цео текст Поповићевог чланка, београдски часопис **Дуга** Број 96 од 7 јуна само једно текста који се односи на Његоша и Пушкина (под насловом «Сусрет са мртвим Пушкином»), петипски лист **Омладински покрет** Број 23 од 12 јуна исти текст као и **Дуга**, под насловом «Његошев сусрет са мртвим Пушкином», а вјероватно да је још који часопис или лист прештампвао Поповићев чланак.

⁴⁾ **Летопис** Матине српске, свеска за јун 1947, стр. 23.

⁵⁾ Петипски архив и **Књига Петра Петровића Његоша** у редакцији Душана Вуксана, Београд 1940, књига прва, стр. 230—231.

⁶⁾ Андри Гавриловић: **Владика Раде** — његова поезија и путовања тридесетих година (**Годишница** Николе Чушића, Београд 1914, књига XXXIII, стр. 273).

⁷⁾ Т. Буквић: **Његош и бечка дипломатија** (**Летопис** Матине српске, свеска за мај—јуни 1940, стр. 349—350).

⁸⁾ Павле Поповић: **Петар II Петровић Његош у Бечу у годинама 1836—1837** (**Српски књижевни гласник**, свеска од 16 октобра 1910 стр. 590) и Андри Гавриловић: **Ор. сит.** стр. 278—282.

Дугогодишњи агент српске владе Вилхелм Хоне извјештавао је из Беча редовно кнежеву канцеларију о свим важним новостима које су могле интересовати Србију, па и о бављењу разних угледних лица у Бечу. Својим писмом од 26 јануара (7 фебруара по новом календару) Хоне извјештава: «Владика Црне Горе се још увек одо бави и са највећом марљивошћу се повремено учињу француског језика».⁹⁾ Два дана касије, 28 јануара (9 фебруара), Његоша је посетио аустријски канетан Орешковић, који својим властима одмах шаље детаљан извјештај о разговору са Његошем и његовој великој аутити што неће да му издају вријет за Парис. Орешковић, између осталог, пише о Његошу: «Владика је штао по соби, задуђен у своје мисли и вајаад се окренуо Караџићу се питањем: Вјерујете ли, да се мом путовању могу ставити какве препреке?», на мало даље наводи ове карактеристичне Његошине ријечи: «Ја сам слободан човек! Ја нијесам ни руски, ни аустријски, ни турски! Ја не припадам ником. Ја сам самостала, слободан човек, и то би била највећа злоупотреба силе, ако би хтели да спрече мој пут. Ко може да ми забрани, да за своје задолжество не пропутујем цијелу Европу!...»¹⁰⁾ Сјутрадан, 29 јануара (10 фебруара), поменути Вилхелм Хоне пише из Беча српској влади о Његошевој изјави «да нема никакве посла код Турака», па је турски посланик у Бечу Ферис Ахмед-паша изјавио кнезу Метерлиху своје негодовање због пријатељског дочека канцике, а да би се избјегло сусрет Његошев са турским послаником, «ије владика ни добио позив за последњи бал код Метерлиха» — каже Хоне. Чак је и руски посланик у Бечу казаво Његошу, да његова изјава о Турцима није у Бечу наишла ала добар пријем, по Његош «тме није ни мало узнемирен, само што ће своје бављење у Бечу морати нешто скрити» — завршава Хоне.¹¹⁾

1/13. фебруара 1837 Његоша је опет посетио аустријски канетан Орешковић, који сјутрадан, 2/14 фебруара, највјештава своје претиштење, да му је јуче Његош казаво, да неће ићи у Парис, већ се одлучио да иде у Петроград, па затим додаје: «Владика је јуче купио ала путнички кола за 850 форината, па ће у суботу или најдаље у недељу оданде отпутовати...»¹²⁾ Да је Његош био у Бечу и 3/15 фебруара постоји оригинални документ са његовим својеручним потписом. Тога дана Његош је издао у Бечу свједочанство о владању свога брата од стрица Машана Савана Петровића, за кога је, одмах по доласку у Беч, молио гуверниера Ламмајере грофа Лиленберга, да му одобри слободно кретање кроа Котор и Бокву, јер су му то још од 1826 године забрањиле аустријске власти Босне и Херцеговине.¹³⁾ У Архиви из Петипу и данас се чува оригинално Његошево писмо, датирано у Бечу 4 (16) фебруара, којим обавјештава Сенат и Црногорце, «како је одредило Правитељство Ћесарево овога издуга

⁹⁾ Павле Поповић: **Ор. сит.**, свеска од 1 новембра 1910, стр. 677.

¹⁰⁾ Т. Буквић: **Ор. сит.** стр. 348.

¹¹⁾ Павле Поповић: **Ор. сит.**, свеска од 16 октобра 1910, стр. 589.

¹²⁾ Андри Гавриловић: **Ор. сит.**, стр. 280—281.

¹³⁾ Т. Буквић: **Ор. сит.**, стр. 349—350.

продљива послати људе своје да мјере земљу по приморју њиховоме; зато нама препоручујемо и заповиједамо, ако би се такви људи показали же на нашим границама да им не би нико сметење учинио, јер они иду само да мјере земљу Несеареву, а границе ће се између наше и Несеареве земље онда раздијелити и забиљежити, кад ми тамо дођемо...»¹⁴) 5/17 фебруара обавијештава Вилхелм Холер ерцку владу о Његошу и у своме писму наглашава, да је Његош ријешно да одустане од пута у Париз, јер су противу тога Његовог пута и Русија и Аустрија, па додаје: »Метерлих би хтео да се владика врати ондаве право у Црну Гору, али се овај никаквим разлогом није дао на то навести, већ се сад чврсто решио да путује у Петроград место у Париз, те из овога писма јасно излази, да је Његош био у Бечу и 5/17 фебруара¹⁵). Неколика пута поменути аустријски канцелар Орешковић био је присутан у самом тренутку када ће се кренути« Његош из Беча. Он о томе подноси аустријским властима реферат 7/19 фебруара и наводи, да му је Његош пред одласком изабрао да одустане од пута који му је чинио и могао га да му пише у Петроград, додајући: »Ако чета поново из Београда или са наше границе саопште, извјештите ме...«. Из тога рапорта излази, да је Његош »пошао из Беча у Русију 6/18 фебруара...»¹⁶) Овај Орешковићев реферат потврђује његов ранији извод од 2/14 фебруара, у коме, као што смо видели, Орешковић каже, да ће Његош у суботу или најдаље у недељу ондаве отпутовати. 2/14 фебруара, када је Орешковић писао тај реферат, био је уторак, те је прва субота била 6/18, а петак 7/19 фебруара. Његош је свикло лично казивао Орешковићу дан поласка, да је тачно тако и било: Његош је, дане, отпутовао из Беча за Русију у суботу 6/18 фебруара 1837 године. 15 27 фебруара, тј. десет дана послје Пушкинове сахране, Његош је дошао тек до Варшаве^{16а})

О Пушкину је познато из историје руске књижевности, да је 27 јануара по старом календару (8 фебруара по новом) имао двобој са сином холандског посланика барона Хекерена-Дантеса, у коме је смртно рањен, али је живио још два дана и 29 јануара (10 фебруара) је умро.¹⁷) Двобој је био на десној притоци ријеке Неве изнад Чернаја Рјечна или само Чернаја, која се улива у Неву близу Строганова моста у Петрограду. У Петрограду је остало Пушкиново тијело до 3/15 фебруара, а тога дана на поноћ, по царској наредби, његово мртво тијело однео је његов пријатељ, Александар Иванович Тургенев, руски историчар и археолог, за Светогорски

манастир.¹⁸) Два дана касније, 5/17 фебруара, Пушкиново тијело је сахрањено на гробљу поменутог манастира¹⁹), гдје је Пушкин годину дана раније био спремно своју гробницу.²⁰)

Из наведених података јасно излази, да је Његош био још у Бечу, иза је 5/17 фебруара 1837 године сахрањен Пушкин у Светогорском манастиру, те апсолутно никакмо није могао видјети мртво Пушкиново тијело, па је нужно ову грешку што прије избацивати из наше научне литературе, јер ми имамо толико историјски доказаних веза са словенском Русијом, да нам није потребно наводити ни оне које су и најмање сумњиве, а промаћ оне које није ни постојале.

¹⁴) »Пушкинъ былъ тяжело раненъ (27 января 1837 г. въ 4½ ч. дня на Черной Рѣчкѣ)... Мученіе продолжалось два дня, 29 января онъ скончался. Тотъ же А. И. Тургеневъ, который руководилъ его первыми шагами, 3 февраля въ полночь, какъ было приказано царемъ, проводитъ его тѣло до Святогорскаго монастыря» (»Полное собраніе сочиненій А. С. Пушкина въ шести томахъ,« томъ первый — Биографическій очеркъ, сочинитель Н. Яковлевъ, Книгоиздательство Слово, Берлинъ 1921, стр. 48).

Святогорски Успенски манастир налази се у Псковској губернији. Опочечки округ; удаљен је од Пскова 115 км на југ, а од околних града Опочец 42 км на сјеверо-исток (П. Семеновъ: Географическо-статистическій Словарь Россійской Имперіи, Санктпетербургъ 1873, томъ IV, стр. 524), а Псков је удаљен од Петрограда 275 км на југ по жељезничкој прузи (Ibidem, стр. 237).

Од Беча до Святогорско-Успенског манастира има пак око 1300 километара ваздушне линије, уколико смо сам приближно могао утврдити по једној географској карти сразмјере 1:1.500.000, јер до прецизнијих података нијесам имао доћи (Polonieskiego Wielka mapa kolejowa Europy Srodkowej w skali 1:1.500.000). Како се у вријеме о коме је овдје ријеч тешко путовало довољно је навести факат, да је једно наређење, које се баш односило на Његоша, послано из Петрограда шафетом (по специјалном хитном куриру-конанику) 18 фебруара (2 марта), а у Беч је дошло руском посланику тек 27 фебруара (11 марта) пред поноћ 1837 године (Андрј Гаврилович: Op. cit., стр. 288). Упоредити и писмо Његошевог секретара Димитрија Милаковича Вуку Караџићу од 4 априла 1836 из Харкова, обавијешће у Вуковој приписи знаме V, стр. 47—48.

¹⁵) »Пушкинъ былъ смертельно раненъ и умеръ 29 января 1837 г. Тѣло его было перевезено въ Святогорскій Успенскій монастырь, въ 4 верстахъ отъ Михайловскаго, и погребено тамъ 5 февраля того же года» (А. Н. Салтыковъ: Русскіе поэты за сто лѣтъ съ Пушкинскою эпохой до нашихъ дней въ портретахъ, биографіяхъ и образахъ, С.-Петербургъ 1901, стр. 98).

¹⁶) »Смерть послѣдовала въ 3/4 третьяго полуночи, 29-го января 1837 года... Тѣло Пушкина, согласно воли покойнаго, было перевезено въ Святогорскій Успенскій монастырь, въ 4-хъ верстахъ отъ Михайловскаго, и погребено тамъ 5-го февраля того же года...» (Ник. Вас. Гербель: Христоматія для всѣхъ Русскіе поэты въ биографіяхъ и образахъ, Санктпетербургъ 1873, стр. 305).

^{16а}) Ползевъ: Op. cit., стр. 555.

¹⁴) Цетињски архив и Писма Петра Петровића Његоша у редакцији Душана Вуксана, књига I, стр. 233—234.

¹⁵) Павел Поповић: Op. cit., списак од 1 новембра 1913, стр. 677—678.

^{16а}) Андри Гаврилович: Op. cit., стр. 281—282.

¹⁶) »Kurjer Warszawski» № 56 из 1837 године, страна 264 — наведено у дјелу Lubomir Durkowiez-Jakiszcz: Petar II Petrovic Njegoš (1813—1851), Warszawa 1938, стр. 162, нар. 61.

¹⁷) П. Ползевъ: Историја русској литератури, Санктпетербургъ, 1872, стр. 554; К. П. Петровъ: Курь исторіи русской литератури, Изданіе восьмое, С.-Петербургъ 1892, стр. 222; И. Тарасовъ: Смерть Пушкина (»Русскій Вѣстникъ«, томъ 187, февраль 1887, стр. 890—908); А. Мясников, Александр Сергеевич Пушкин (српски превод), Београд 1946, стр. 111.

Његошева „љубов к полезним наукама и занимањима“

Убрзо по ступању на митрополитску столицу, а одмах по првом повратку из Русије, Његош је, као што је познато, основао на Цетинју штампарију и основну школу. О Његошевој основној школи постоји једна солидно рађена споменница, али о Његошевој штампарији није скоро ништа писано, а и она заслужује једну монографију. Но, није само штампарија интересна младости Његошевој, већ се он интересовао свим савременим културним и техничким тековинама ондашње Европе и желио је да те тековине пренесе у Црну Гору. Он је тим хтио да својој наци олакша свакодневни тешки живот, али је за такав потхврат и кратко живио и кратко владао. Ипак и његови покушаји заслужују пажњу, те није сувишно напоменути оно што ми је познато, а што је по ентузијазму, да о главним његовим жељама и плановима нема података. Јер је добар дио архивских докумената његове епохе изгинуо и распао, будући је био занесен за вријеме Првог свијетског рата, а добар дио је временом и нестао.

Ја ћу, дакле, у овојем чланку навијети само неколико података о томе питању. Један дио тих података био је и до сада познат нашој наци, али ћу се и тим материјалом послужио. Наравно, то ће бити само на дохват прикупљена пречити чињеница, јер оно питање нијесам могао систематски обрадити.

Његош је још 1837 г. нашоа за потребом да нареди нареду географске карте Црне Горе. Ниу је, евидентно по његовој жељи, радио руски потпуковник Јаков Озерешниковски, који је 1837 године био на Цетинју. Послије повратка са Цетина он је шаље Његошу из Беча, гдје је ентузијано и радио. То је било у априлу 1838 године.¹⁾ У августу идуће (1839) године били су Његошеви гости на Цетинју енглески пушњик Минфорд и Лајард. Лајард му је показао географску карту Турске, на којој је Црна Гора била као савјетни дно турске царевине. Његош је, наравно, одмах видјо нецјеловитост те карте и нареди да се донесе ваљит Црне Горе који је наредан под његовим личним надзором.

¹⁾ Душан Вуксан: Писма Озерешниковскога, Ковалевскога и Чевкина Владимира Раду — Споменик Српске краљевске академије LXXXI, Београд 1935. страна 11.

С њим (тј. Његошем) и уз помоћ г. Минорадовића (треба Милаковића — Р. Д.), његовог секретара, направили смо једну тацнију карту, коју сам ја нацртао — каже Лајард.²⁾ Средном 1841 године био је на Цетинју немачки болничар д-р Ебел. Он пише у својој аутобиографији о томе, да је на Цетинју већ била израђена мапа Црне Горе и послата у Праг ради штампања.³⁾

„Првих година Његошеве владе није било кроз Црну Гору никаквог пута, сем обичне пјешачке стазе. Но већ 1839 г. Његош је почео правду пута од Цетина до Ријеке Црнојевића. То, наравно, није био директан пут, већ еврамни црногорски „краник“, како се обично зове, али за олакшавање саобраћаја врло користан. Нема података о томе када је правда почела, али је поменути руски потпуковник Озерешниковски о томе раду знао и у Бечу почетком августа 1839 године, па пише ово Његошу: „Ја сам увијек, да ће пут од Цетина до Црнојевића (Ријеке) олакшати сву Црну Гору.“⁴⁾ Ускоро је наравно те је и Аустрија почела правду пута од Котора до црногорске границе уз познате црногорске стране. Правда је почела током прољећа 1841 године⁵⁾, а завршена је крајем 1843 године.⁶⁾ Минорд Медовић дошао је први пут у Црну Гору 1844 године и за вријеме Његошевог био је у Црној Гори непуних пет година. Он такође пише да је Његош направио „кранити“ пута од Цетина до на Ријеку до на врт Пранџита (црногорско-аустријска граница — Р. Д.) и до Чева, али је овај пут за пјешаке и неколико за коње, а за кола нимало и никакво.“⁷⁾

Знајући од колике је потребе прах Црногорцима у њиховој непрелизној борби са Турцима, Његош је мислио и на оснивање неке фабрике за израду праха. Нијесам у могућности да наведем архивске податке о усјеху тога Његошевог плана, али има ентузијских података о његовом раду у томе правцу. То потврђује његово писмо Гагићу од 7. октобра 1845 године. У њему Његош пише следеће: „Једна од највећих потреба у Црној Гори јест мали запас сребра — Р. Д. праха, који бих ја давно био учинио и постојао драго, да није однео вазељни квару и да није за сохранили га у неврједности економ и многим надркама. Оно објектателно принуђило ме је дати напавити овај, проба ради, мало праха, и на тај начин могући сам се с Борбијем Бошковићем, да ми он од данас до 80 дана добија 3.000 ова салитре, данаш му напред 1.400 федерална сребра и узврати од њега, веће ради моје ентузијастичности на његове тамо сестре транспорт некако, коју на Вас извирину при оломе чест вријем приложити... У наставку свога писма Његош моли Гагића да изјасни да Бошковићевим сестрама да је акцентирају, па да је Гагић задржи код себе док Бошковић испоручи Његошу погоњено салитру, а ако је Бошковићеве сестре не хтејду потписати да га извјестити.“⁸⁾

²⁾ Записи XX, 228.

³⁾ Књижевни лист, Цетинје 1902, стр. 119.

⁴⁾ Споменик 81, 13.

⁵⁾ Вукова преписка VII, 20.

⁶⁾ Ibidem, 27.

⁷⁾ Живот и обичаји Црногораца, Нови Сад 1860, 149.

⁸⁾ Цетински архив.

12/24 октобра Гагић је већ извизијестио Његоша, да је послата мјеница одмах од Бошковићевих сестара била акцентирања и уручена Гагићу, те ће ону Гагић издати до одређеног рока и, ако неће, замлатити је, о чему ће Његоша благовремено извизијести.⁹⁾

Не изгледа ми да је овај Његошев план потпуно успео, јер 18/30 децембра 1845 г. Гагић нише Његошу како је скоро рок Бошковићевој мјеници, а Гагић не види «како ће његове сестре на време платити моћи везау немачујући средства», али се до истека рока мјеници Његош не нагоди са Бошковићем, па моли Његоша да обавјештење, хоће ли у одређено вријеме протестирати мјеницу или ће је послати Његошу, па да се он са Бошковићем расправи? Том приликом је Гагић послао Његошу у једну запечатену старинску мотулу коју су му послали Бошковићеве сестре, по наредби њиховог брата.¹⁰⁾ По ишау је сигурно да је наслија и у овоме погледу Његош нешто урадио, јер се у једном допису са Петрином од 13 јула 1850 године помиње и «фабрика за бајут ка реки Придјевића».¹¹⁾

Каретина предјели Црне Горе и данас тешко имају довољно бунара за воду, а то питање било је за вријеме Његошево често актуелно по многим дјеловима Црне Горе. Његош је сматрао да се и о томе направи. То је било 1839 године. Он је, наиме, молио руског свјетланин Чевкин да се постара и нађе му машину за копање артеских бунара. Чевкин му је молио пензију и 1/13 октобра ове године јавља му на Трета, да је нашао одличну машину, која кошта 700 фиорина. Истовремено му Чевкин шаље детаљан описак разних машина и напомиње му, да ће се са овом машином за артеске бунаре морати послати у Црну Гору стручно лице, коме треба платити за пут 100 фиорина. По Чевкиновом мишљењу машину треба послати тек на прољеће, на моли Његоша за одговор по овоме питању и тражи да му пошаље адресу трибанског банкарра, који треба да поручибу изврши.¹²⁾

Тешко је данас и претпоставити шта је све интересовало Његоша и какве је све машине нашао у списку, који му је послао Чевкин из Трета. Но већ идуће године Његош је правно са Чевкином комбинације о изради медаља, којима би одликовао своје храбре Црногорце. Тако га Чевкин извјештава 3/15 новембра 1840 године, да ће за медаље урадити онако како су се раније договорили у Котору.¹³⁾ Изгледа да су прве медаље биле рађене у Италији, јер 5/17 новембра 1840 г. Чевкин шаље Његошу обрачун и припјели новац из Русије за Црну Гору, па каже да ће о 100 талијера које је издржао разговарати са Његошем «заједно са медаљама, које ће издати у Италији».¹⁴⁾ Вјероватно да се издржава није могла извршити, а можда и Његош није био задовољан њиховом

изработом, али је сигурно да је Његош ускоро поручио машину за израду медаља, које су рађене на Цетињу. Њу је Чевкин добио из Трета, јер 26 маја 1841 г. извјештава Његоша о томе и моли га да пошаље за машину неколико људи у Котор. Јер је врло тешка, а он (Чевкин) ће је сам по преносу на Цетиње уредити.¹⁵⁾ То је Чевкин убрзао и урадио, јер 7 јула из Котора моли Његоша да наређење да се «назије пар медаља на Цетиње, које сам јако радосно издати».¹⁶⁾ То су биле познате прије црногорске медаље, па које велики и скромни Његош није метнуо свој лик, већ су на лицу имале двоглавог орла са круном, а на пласцију, постоје варијанте и уграђених медаља, овај напис: «ВѢРА - СПОБОРА И СЛАВНОСТ» - тако четири ријечи су једна код другог.

Четирином писмо од 7 јула 1841 године каже се и још за један податак. У њему Чевкин напомиње Његошу да по саборави сјутра издати наређење да одмах изије једна и једна копа у Будву, «дакле има једна мајстор са шестометом мајстора «с ђаверником» 41. Чевкин долаже још и то, да је потребно мајстору послати још 30 гулдена (фиорина), а то је била прилично велика сума. У постскриптуму Чевкин моли Његоша да поздравља Милановића а све познате му мајсте Црногорце, којима доноси «сребран празник», кажећи тако најбољим у могућности сам доћи, да се са њима провеселим на Цетињу...»¹⁷⁾

Овај податак важан је тога ради, што се из њега види да је Његош још 1841 године припремао натромете на Цетињу за неки већи празник. Но ја нијесам могао сигурно утврдити, који је то празник био. Али је сигурно Чевкиново писмо, које је писано у Котору, било датирано по новом календару, овда би празник о коме је ријеч у писму могао бити Петровдан, тј. дан доласка поклоника у Цетински манастир. Познато је да је на Третијанци 8 октобра по ст. кал. — рођендан Петра II 1845 године — па поклоњене Светитељу дошло на Цетиње преко 15 хиљада људи, а милостиње пало преко двије хиљаде фиорината.¹⁸⁾ па је онда могуће да је Његош за тако многобројне поклоњене на Петровдан 1841 године приредио народно весеље, које је било пропаћено за оно вријеме врло ријетким натрометима. Па ону ме претпоставку нагоним и то, што Чевкин у своме писму Његошу каже да жене са коњем треба да иду у Будву «да доставе књ суботѣ мастера - сѣ ђаверником» е, а Петровдан 1841 године био је у недељу.

Крајем јула ове године Чевкин је пошао на Котора за Трет и Беч. Он се јавља Његошу на Трета 3 августа (1841) и каже му да сјутра креће за Беч, долажући како је «исплатио за машину 150 (гулдена) и банкарру 85 (гулдена)». Истремено му шаље 70 фунти сјевиља, а за извештавањих му 140 фиорина Чевкин обећава купити Његошу у Бечу «медијану» — медаљу манаха.¹⁹⁾ Чевкин не каже да ли је платио мајстору 150 гулдена (фиорина), али је могуће да је то била машина за копање

⁹⁾ Ibidem.

¹⁰⁾ Ibidem.

¹¹⁾ Чупићева Годишњина XIX, 163.

¹²⁾ Споменик 81, 18—19.

¹³⁾ Ibidem, 20.

¹⁴⁾ Ibidem, 21. — Чевкиново писмо је од 5/17, а не 15/27 новембра, како стоји у Споменнику.

¹⁵⁾ Ibidem, 21.

¹⁶⁾ Ibidem, 22.

¹⁷⁾ Ibidem, 22.

¹⁸⁾ Записи VII, 231.

¹⁹⁾ Споменик 81, 23.

артеских бунара. Већ сам навео Чевкиново писмо из Трста од 1/13 октобра 1839 г. у коме пише Његошу о тој машини, да он мисли како шиљање те машине и стручњака са њом не би требало да буде «прије пролећа». Та машина није била набављена ни у марту 1840 г., јер

Чевкин пише Његошу из Трста 20 марта (по новом календару) те године и каже, да о машини за артеске бунаре није ништа дефинитивно наредно, у вези Његошевога писма о томе питању.²⁰ Моруће је, дакле, да је у Чевкиновом писму од 3 августа 1841 године ријеч баш о тој машини за артеске бунаре.

Чевкин је почетком августа 1841 г. отпутовао из Трста за Беч, те се већ 7 августа јавља Његошу из Беча, извјештавајући га, да му је пунио два добра карабина, а модел млина, о коме му је писао 3 августа из Трста, поручиће ових дана и чим буде готов послаће га.²¹ Поруџбина Чевкинова доиста је брзо извршена, јер већ 6 септембра по новом календару (25 августа по старом) извјештава Његоша, да је «модел за немачки вјетрени млин одлично израђен», уз ићи је немачки опис и детаљан план за његово уређење, те ће га првом приликом послати Његошу.²² Обећање је Чевкин убрзо извршио и 21/4 септембра писао је Његошу, да му је већ послао поменути модел млина са описом и планом, те се нада да ће видјети по овом моделу и плану од Његоша подигнути вјетрени млин у Црној Гори.²³ Постоје сигурни подаци да је Његош уредно примио послати му модел са свима приложима и да је био задовољан прилагодним моделом. Његош је о томе извјештао Чевкину својим писмом од 22 септембра (оно није сачувано), на које му је одговорио Чевкин 19/31 октобра.²⁴

Тешко вјерујем да је Његош имао ополико главобоље око поруџбине и израде модела вјетренога млина и да је био задовољан тим моделом и планом за подизање млина, а да није покушао да исти подигне. Ја чак претпостављам да би се могло паћи и мјесто на коме је Његош подигао овај свој вјетрени млин. Ова моја претпоставка оглава би у томе сачувана, када би се утврдило да се то мјесто знало тако прије 1841 године, а иначе вјерујем да би моја претпоставка могла бити тачна. То мјесто јесте на Лонђену. У његовом дијелу Лонђена, наиме, постоји један вис, који се зове **Вјетрени или Вјетрни млин**. Стари Његоши причају, да

се тај вис тако зове тога ради, што је на њему некада био **вјетрени млин**, а то је забилијежио и д-р Јован Ердељановић.²⁵

Мислим да постоји један сигурни податак о томе, да је тај Његошев вјетрени млин доиста радио. Тај податак је шест година касније од пренама у коме је Његош добио модел вјетреног млина. То је Његошево писмо од 27 априла 1847 године, упућено тршћанском трговцу Михаилу Вучетићу. Његош извјештава Вучетића о пријему његовога писма од 20 априла по новом календару, уз које је примио и послато му писмо Теодора Тирне, на њим наставља: «Такође примио сам испранио **4 машине од млина**, на старом достављању коих много Вам хвала».²⁶

Млади Његош још у своме писму од 27 марта 1832 године Гангу помиње «увеличавањем стакло».²⁷ А касније ће се сигурно много интересовати микроскопом. Свакако на неком приликом Његошеву израђеном апарату за ижа тај инструмент, могао је далматински гувернер доћи на чино да га Његошу пошаље на поштом. То је било у јулу мјесцу 1841 године, 21 јула те године извјештава Његош далматинског гувернера барона Турекот, да су већ извршена разрађивања намену Црне Горе и Аустрије, на наставља: «Имао сам чест примити од Ваше стране познати ми микроскоп. Овај чудесни инструмент заслужује свакојета вниманија: чрез њега људске очи јасније виде природу и закона у великог посх(х)итеније доводе тиари великога Створитеља, кон је као у великијема својјема дјелима, тако и у најситнијема животињјема своје савршенство показао. На оном Вашем дару много Вам и срдечно благодарим».²⁸

Далматински гувернер је и касније настојао, да задржи Његошево добро расположење и пријатељство, на му је опет шиљао неке поклоне, које му, такође, Његош није тражио, али да које је далматински гувернер сигурно знао да Његоша много интересују, јер му их иначе не би имало смисла ни шиљати. Тако је гувернер Турекот послао Његошу у мају 1844 године неке геометријске апарате, не шиљајући му чак ни писмено обавјештење о томе. Вјерујћи да ће гувернер знати ко му је послао те апарате, Његош му пише 16 јуна једно кратко писмо у коме му јавља да је још прије мјесец дана добио «геометријски мали и велики апарат», по њему није добио извјештај по му је те апарате послао, моли Турекот за обавјештење о томе, како би дародавцу могао захвалити.²⁹ 10 јула одговорио му је генерал Турекот, да му је он послао те апарате као знак пријатељског уважења и, знајући Његошеву «љубов и полезним наукама

²⁰) Ibidem, 19.

²¹) Ibidem, 23.

²²) Ibidem, 24.

²³) Ibidem, 23.

²⁴) Ibidem, 25.

²⁵) Д-р Јован Ердељановић: Стара Црна Гора (Насеља и порекло становништва књ. 24), Београд 1926, 409.

²⁶) Цетињски архив.

²⁷) Ibidem.

²⁸) Цетињски архив и Д. Вуксан Писма Петра Петровића Његоша, Београд 1940, 491.

²⁹) Цетињски архив.

и **заниманијама**». Истовремено му се завлађивала Турција, што му није утицало на апарате послао стручна упутства, јер их, нарочито на француском језику, није могао набавити, а дао се да је »секретар«³⁰⁾ Вуковић »ко употребљених таквих орудијах у младости својој довољно знања себи прибавио«, те да ће се и без упутстава апарати моћи употребљавати.³⁰⁾ 16 јула Његош је захвалио генералу Туреком за поклон, па наставља: »Свакојему од оних комада, из коих се тај апарат састоји, могао је Господин Вуковић начини наћи до једног теодолиту — а овај је међу нама ново појављеније —, од којег, доклетод не добијем од Ваше Ексееленције о њему описанице, не знамо другог употребљенија учинити, развје да ми дачи камару као какав прекрасни цвијет.«³¹⁾ 17 септембра испунио је генерал Турски Његошеву жељу и послао му је неколико њемачких и француских дјела »сврху земљемерног и треуголногјерног узмача и сврху употребљенија к тому изискујемо(х) орудија«. ³²⁾ Из тога писма могло би се закључити да је генерал Турски послао Његошу само списак дјела, по из Његошевог одговора од 6 новембра види се, да му је Турски послао уз писмо »9 различити(х), на њемачком и француском језику сочиненија, у којима се говори о земљемерном-спимању положежија мјеста и о употребљенију орудија, која се на то изискују.«³³⁾

Нијесам могао наћи податке о томе, када је Његош молио руског козула у Дубровнику Јеремију Гагића за мајсторе који умију »правити цигаре«, али сам нашао Гагићево писмо Његошу од 23 августа (4 септембра) 1845 године, у коме је ријеч о томе. Ту Гагић пише Његошу о пријему његовог писма број 80 од 14 августа и детаљније му јавља »касаћељно дагеротинас«, па писмо завршава овим ријечима: »Наредио сам да ми дођу два човека које умију цигаре правити и кад ми дођу послати их к Вама с моим писмом.«³⁴⁾ Гагић је доста својих настојао да испуни Његошеву молбу и да му шаље тражене мајсторе. То се види из Гагићевог писма Његошу од 10/22 септембра 1845 године, које шаље по Луки Џорџи, а Џорџи је упутио на Његошеву молбу да научи кога от Вашијех цигаре чинити. По ујерјенију обитезу — продајује Гагић — он је от свију кој овај посао овди чине најбољи и по тому надам се, да ће удовеловорити Вашему жељанију.« Гагић у наставку цитира писма каже, да је он са Џорџом учинио уговор, по коме му се има платити трошак од Дубровника до Цетиња и натраг, затим му се има давати сталн и храна за пријеме његовога бављења на Цетињу и за сваки дан до повратка са Цетиња по 4 пшанице. Гагић му је дао чак и акомпанију од 8 талијера (16

фирири и 8 хелера), коју му суму Његош има одбити приликом исплате истоме. Гагић је хтио да пошаље Његошу и »још кога от истога заната«, по ниједан од њих није хтио ићи на Цетиње.³⁵⁾

Мајстор Џорџи убрзо је успеобно неколико младина за повјеренију му посао, јер Његош 8 октобра исте године захваљује Гагићу »за цигаро-дјелатеља Луку Џорџи. Он је већ три паша младина научио да цигаре савијају подерствено. Ја се надам у Ваше дружеско расположежије к мене, да ћу вам наскоро захвалити и на дагеротинца« — каже Његош. Карактеристичне су даље Његошине ријечи, које су биле у директној вези са насловом овога чланка, па их дословно наводим: »За љубав коју ми показујете немам Вам су чим повратити, нито празном захвалом. Да наскоро повратити да и ја Вас што могућим, су сам ће Ње послати један човек кој је на раду образовања мира (= свијета — Р.Д.) и кој се ошма пред пратима Клементија (грађанија — Р.Д.), мученик два противна урагана (било свије претивне стихије), па је предучено — Р.Д. — заједничкога и ерифоником, т. ј. ураганима просвјештености и тауности? Душа оваква размишљенија бачију ме у дубоко уништије (= дуга, алазет, очајање — Р.Д.), како што би и Вас у досаду, ради тога их избјекавам...«³⁶⁾

Но, изгледа, да су ипак цригоријски младина били само мајстори, а можда су и преко њих радили тај посао, па који их је, сигурно, Његош одредио. То могу претпоставити на основу познатих чињеница, да су се и многи касније млади Цригорији поредом примали на пога заната.³⁷⁾ Да им посао није добро ишао то нам потврђује сам Гагић, који 18/30 децембра 1845 г. пише Његошу о разним стварима, па наставља овако: »Хвала Вам на цигарима! Но жао ми је, што је лијених духан наштећен и што су цигаре варварски устијене, да се ипак не могу пушити.«³⁸⁾

Разговарати Његош се не само интересовао опда пронађењом фотографијом, већ је 1845 године чак имао на Цетињу и фотографски апарат. Тада се фотографска јединица звала дагеротипија, по француском умјетнику и физичару Датеру (Daguerre, 1789—1851), који је у августу 1839 године начинио први снимак по данашњем систему фотографије. На разних дагероних биографија може се видјети цео ондашњи процес снимања, а разложан читалац може наћи кратке податке и у једном нашем часопису из прошле године.³⁹⁾ Ту је наведен и податак, да је у то вријеме само једна плоча за снимак коштала 3 до 4 ондашња франка, док је ондашњи примитивни фотографски апарат са прибором коштао око 400 франака.

Нијесам могао наћи податке о томе, када је Његош набавио дагеротип, ондашњи фотографски апарат, али је већ у августу 1845 г.

³⁰⁾ Ibidem.

³¹⁾ Ibidem.

³²⁾ Ibidem.

³³⁾ Ibidem.

³⁴⁾ Ibidem.

³⁵⁾ Ibidem.

³⁶⁾ Цетињски архив и Л. Вуксан Споменица Петра II Петровића, Цетиње 1940, 139 — 140.

³⁷⁾ Уп. Записи ХХП, 278 (изп. 2).

³⁸⁾ Цетињски архив.

³⁹⁾ "Љубитељ технике", свеска за јануар 1948, стр. 22 и даље.

тражио стручњака за ту novu vještину, желећи čak да он дође на Cetinu radi davanja uputstava za snimanje. O tome mu piše ruski konzul iz Dubrovnika Gađih u svome pismu od 23 augusta (4 septembra) pomenute godine i žali mu se, da se »samo jedan човек находи у Дубровнику, кон умије скидати образе дагеротипом«, али је, на жалост, он отпутовао у Италију, те ће се, вјероватно, вратити тек крајем септембра. Када се врати Gađih ће јавити Његошу, те ће се тада то питање ријешити. »Или бисте Ви кога овамо с махином послати да узме настављеније от детога човека, или ће се он ријешити к Вама доћи« — каже Gađih при крају свог писма.⁴⁰⁾

Taj једини Дубровчанин који је умно »скидати образе дагеротипом«, пише се у одређено вријеме вратио из Италије. Ма да је свега било прошло 12 дана од »последњег септембра«, када се Gađih нашао Његовом повратку, ипак је Gađih нашао за потребно да о томе обавијести Његоша. То је Gađih урадио својим писмом од 12/24 октобра, у коме, поред осталог, пише Његошу: »Онај човек, кон умије скидати образе дагеротипом, до данас није се јоште вратио из Италије; када се врати умјеху Вам рећи, што се има чинити.«⁴¹⁾

Из једног каснијег Gađihовог писма види се и ко је био тај »човјек« о коме је Gađih писао 12/24 октобра. Gađihово писмо је од 29 новембра (11 децембра) исте (1845) године. Gađih пише Његошу о неким књигама које су му дошле из Москве у Трст, на му препоручује да нареди тргованском трговцу Шкуљенићу да му их »помаже in transito преко Котора управо у Црногорју, јер иначе Gađih не вјерује да би их аустријска цензура пропустила, ако се отворе у дубровачкој царинарници. У наставку свог писма Gađih каже: »Г. Антон Дробац, овдашњи апотекар, кон умије скидати образе дагеротипом, вратио се је недавно на Италије веома болестан и сад, очрвјеливши се мало и подигнувши се, могао би дати настављеније оному кога Ви с махином овамо пошљете.«⁴²⁾

Његош је одмах позурно да искористи Gađihову препоруку и 4 (16) децембра одговара на претходно Gađihово писмо, дајући му обавјештење о шпалању из Москве послатих му књига, а затим додаје: »Ово писмо имаће чет пручити Вам Господин Милорад Медаковић, овдашњи учитељ, којег препоручујући Вама шљем тамо да га Господин Антон Драбац научи снимати образе дагеротипом.«⁴³⁾

Медаковић је, изгледа, имао смисла и љубави за ту тада ријетку и интересанту вјештину, те га је брзо научно дубровачки апотекар Антон Дробац за прави дагеротипске снимке. Медаковићово учење трајало је свега десетак дана, јер 18/30 децембра Gađih пише Његошу: »Данас отпавља се одовен на пароходу »Далмата« за Котор Г. Милорад Медаковић, научен добро снимати образе дагеротипом. Да пису била код

нас овака времена и да није био Вам још-клор-бром изнатеен он би, по његовој способности и понајтију, за један дан све био научио. — Веселик је разанка от Милорада до Вуковића! Мени је веома драго — да многе узроке — што се Вуковића за Милорада замијенили.«⁴⁴⁾ Не знам да ли сам у праву, али ја бих из овога Gađihовог писма закључио, да је Његош раније шљао Вуковића да учи дагеротипију, ма да за то нема никаквих података у документима Његошеве епохе која сам имао у рукама. По једно је сигурно, а наиме да су на Cetinu рађени снимци дагеротипом. Када се зна Његошева радозналост немогуће је вјеровати, да се и он сам није тим интересантним проналазком занимао, али ни за то немам директних доказа. Мислим да се подаци о снимању на Cetinu могу наћи у Gađihовом писму Његошу од 27 фебруара (11 марта) 1846 године. У томе писму Gađih шаље Његошу разне поштом податке, наводи и 17 фиорина и 8 хелера које је дао »Цорин што је цигаре чинио«. Одмах затим Gađih наводи и овај издатак: »Платио сам конат апотекару Ант. Драбац за Brownro-Jodio и Jodio metalico познате Вам за дагеротипа фиор. 5 и 7 хс.«⁴⁵⁾

Задње године свог живота Његош ће изградити познате алатне медале са ликом Милоша Обилића, а те исте године пребао је да постоје израда Његошевог алатног новца. По његовој рани и изненадна смрт омеља је остварење тога плана.

⁴⁰⁾ Cetinski arhiv.

⁴¹⁾ Ibidem.

⁴²⁾ Ibidem.

⁴³⁾ Ibidem.

⁴⁴⁾ Ibidem.

⁴⁵⁾ Ibidem.

Његошеба „Биљарда“

Првих година своје владе млади Његош је становао у јошаву Цетињског манастира, где је пронео највећу пријему за свога претходника митрополита Петра I и прије досеља на митрополитску столицу. Касније је саградио себи нови двор, који је временом добио назив »Биљарда«, по биљару који је Његош направио и на коме је у томе новом двору играо често и радо играо. Нападао ми, да за пријему Његошево није био у употреби назив »Биљарда« за циљу зграду, већ само за салу у којој је био намештен биљар, па ја ћу у току овога излагања, да не би било неспоразума,¹⁾ употребљавати назива изрази »Биљарда« за нови Његошев двор и за пријему у коме он још није био одомаћен.

Главни питање које бих желео да rijeшим овом приликом јесте вријеме подизања тога новог двора. Јер у најпој научнијој литератури о томе питању има толико разних података, да се године његова зидања крећу између 1831 и 1847 године! Ни питање скидања оловног крова са овога новог Његошевог двора није у нашој науци пречишћено, па ћу и то питање моћи rijeшити, јер сам о томе нашао у Државном архиву па Цетињу оригинална документа.

Дво поколико навода о зидању тога Његошевог двора од лица, која су најбоље могла дати тачно вријеме подизања зграде, јер су краће или дужи вријеме провели на Цетињу за пријему Његошево. Тако, на примјер, Вук Врховић, који је дуго био са Његошем и који му је 1836 године препишао текст »Слободаца«,²⁾ у своме дјелу о животу и раду Петра II каже, да Његош знаоше друго године (своје владу) за себе и чиновнике издати једну доста дугачку књигу, дадено од манастирске апотеке 40 корака...³⁾ а то би значило 1831 или најкасније 1832 године. Милорад Медаконич провео је више година на Цетињу за пријему Његошево и краља Данила. Први пут је дошао на Цетиње

¹⁾ Савременшци Његошеви дошу Манастир »стари двор«, а Биљарду »нови двор«, док је каснији посетител Цетиња за Биљарду употребљавао изрази »стари двор«, а »нови двор« дошу зграду у којој је био двор краља и краља Николе (у тој згради је данас Народни музеј).

²⁾ Вукова преписка књига VI, Београд 1912, стр. 498.

³⁾ Чланци и прилози о српској књижевности прве половине XIX века. Нови Сад 1914, стр. 147.

1844 г.) и у дјелу своја дјела говори о зидању Његошевог новог двора. Прво дјело изашло је из штампе 1860 год. и Медаконич у њему пише: »Још 1841 год. саградио је владика (Раде) велики дом на Цетињу са 14 приједана или соба...⁴⁾ Осам година касније падаје друго дјело, у коме испрвава неке грешке руског научника Викентја Маданова, па такође и грешку када пише, да је нови владелица дворца (касније називаи Биљарда) подигао краљ Данила, Медаконич и овом приликом пише, да је тај дворца подигао Његош 1841 год.⁵⁾ У својој монографији о Његошу Медаконич прича о Његошевом путу у Русију 1836—1837 године, па наставља: »Посетивши се владика са пуном руком на Русеје у Црну Гору, бјеше задовољан и почео се старати за бољитак својеје Црногораца... Он сагради велики дом на Цетињу за себе, сенаторе и за секретара... У овом новом дому бјеше 25 одјељења...⁶⁾ Медаконич пише и једну монографију о Цетињу. У којој Медаконич пише о: »Владика Раде, кад је добио повика из Русије, саградио је дугачку кућу на Цетињу, омет бану манастира, у којој бјеше 20 соба и биљар, коју зваху онда нова кућа, а дошјеје биљарда...⁷⁾ Као што се види, из ових Медаконичевих дјела није могуће поуздано примити не само годину зидања Његошевог двора, већ ни број одјељења у згради (14, 25 и 20).

Пифиор Лучић живио је на Цетињу од 1862 до 1867 године,⁸⁾ па је за то вријеме приликом своје долазке о пројави Црне Горе и Цетиња. У тим својим биљешкама Лучић каже, да до 1847 год. није било ни једне куће на Цетињу, осим манастира, у којему су бјелије црногорске владике. А те године владика Петар II сврати себи коник одвојео од манастира у растојању неколико корака...⁹⁾

Јавров, Ровински и Томановић у познатим монографијама о Његошу немају никаквих детаља о зидању Његошевог двора. Јавров каже, да је Његош за смјештај Сената и за себе подигао на Цетињу већу кућу, у народу називану »биљарда«, у којој је била и владичина биљешка, а у којој је живио и Његошев секретар,¹⁰⁾ док Ровински¹¹⁾ и Томановић¹²⁾ само цитирају познати нам текст о томе питању па Медаконичеве монографије о Његошу.

¹⁾ Милорад Медаконич: Живот и обичаи Црногорца, Нови Сад - 1860, стр. III.

²⁾ Ibidem, 163.

³⁾ Милорад Медаконич: Црна Гора и нека објасњавња о њој, Нови Сад 1868, стр. 32.

⁴⁾ Милорад Медаконич: П. П. Његош последњи владика владика црногорски, Нови Сад 1882, стр. 80.

⁵⁾ Милорад Медаконич: Цетиње црногорска престоница, Нови Сад 1894, стр. 11.

⁶⁾ Годишњак Српске краљевске академије VIII, Београд 1895, 146—149.

⁷⁾ Гласник Српског уеног друштва књ. XI, Београд 1874, стр. 23 и Књижевни радови књ. III, 25.

⁸⁾ П. А. Лавров: Петр II Петровић Његош, Владика Чернигорский и его литературная деятельность, Москва 1887, 99—100.

⁹⁾ П. А. Ровински: Петр II (Петр II Петровић Његош, Владика Чернигорский (1830—1851), С.-Петербург 1889, 84.

¹⁰⁾ П. А. Томановић: Петар други Петровић Његош као владика Цетиње 1896, 81—2.

Новици пише ослињају се већим дијелом на Дучића. Тако др Владан Ђорђевић помиње Дучићеве текзе да је **Биљарда** подио кућа 1847 године и да је она прва кућа на Петњицу, сем манастира,¹⁴⁾ а то исто каже и професор Петар Шобајић у једном кратком опису Петњица.¹⁵⁾ Душан Вуксан је једном приликом узгредно напоменуо, да «до 1837 и није било друге куће на Петњицу осим Манастира»¹⁶⁾, а у својом посебном чланку о **Биљарди** пише: «Вратили се из Русије с другог пута 1837 год. Владика Раде подиже за себе нови двор који ће додиче добити име **Биљарда**...»¹⁷⁾

Познате су ми четири монографије о Петњицу. У њима имамо такође разне и неодређене податке о зидању **Биљарде**. Говински у својој раду о историјском развоју Петњица наводи само то, да је овај нови двор «грађен Владиком Петром II и мало доцнији при Кијазу Даничу».¹⁸⁾ Што је казао Медаковић у својој монографији о Петњицу већ смо видјели. Почетком овога вијека објавио је један водич по Петњицу на француском језику Милан Павловић. Павловић наводи само то, да су се 1838 године, приликом посјете саксонског краља, на Петњицу напавале поред манастира само двије зграде; данас зване **Биљарда** и једна кућица у којој је био Сенат.¹⁹⁾ Другогодишњи етнски професор Јазо Поповић мисли, да је **Биљарда** подигнута тек после 1842 године.²⁰⁾ У једном краћем прегледу развика Петњица, објављеном 1931 године, понавља се о **Биљарди** само оно, што је о њој казао 1901 године Милан Павловић.²¹⁾

Нећу се дуже задржавати навођењем овако неодређених података о зидању **Биљарде**, јер је и оно доста за доказ, да се по старој историјској литератури није било лако одлучити за прихватање ма које одређене године за подизање Његошевог двора, касије названог **Биљарда**. То ме је и приморало да се мало дуже позабавим овим питањем и мислим, да ћу моћи на исто позитивно одговорити.

По моме мишљењу. Његош се за зидање свога двора ријешао још док је био на путу или брзо после повратка са свога другог пута у Русију. Он се са тога пута повратио на Петњицу средином августа 1837 године.²²⁾ а у вјерен сам, да је одлуку за брзо зидање те пове-

зграду за своју резиденцију, за сједиште Сената и за важније госте који долазе на Петњицу доноси највише под утицајем познатог Караџићева дјела о Црној Гори и Црногорцима, тај је изашао на њемачком језику у Штутгарту почетком 1837 године.²³⁾ Нијесам могао утврдити је ли то Караџићево дјело изашло из штампе до 6/18 фебруара (1837), када је Његош отпутовао из Беча за Русију,²⁴⁾ али је сигурно да до тада није Његошу била позната садржина Вукове књиге. Јер иначе не би Караџић да пријеме Његошевог бављења у Бечу стално био у његовом друштву, на често код њега чак и на спавању.²⁵⁾ Приликом повратка из Петрограда Његош је могао у Бечу добити Вукову књигу. Јер један примјерак своје књиге Вук шаље Фрушину још 17 маја.²⁶⁾ а Његош се повратио у Беч 24 јуна (6 јула) 1837 године. У Бечу се задржао свега десетак дана, а 11/23 августа већ је био на Петњицу.²⁷⁾ До 19 септембра/1 октобра не само да је Његош знао садржину Караџићеве књиге, већ се до тога дана знао чак и у Бечу, да је Његош незадовољан Вуковим дјелом. Тога дана, наиме, Јан Колар пише Караџићу једно писмо из Беча, које завршава овим ријечима: «Чујем да Владика пије врло задовољан с Вашом Црном Гором, али то не треба да вас смета, да истину пишете».²⁸⁾ Караџић је већ дана дана касије молио аустриског кнеза Орешковића, који је живио у Котору, да извиди због чега је Његош на њега љут, па Орешковић 13/25 октобра о томе пише Његошу и чак му у прилогу шаље Караџићево писмо.²⁹⁾ Његош, нагледа, овом приликом није директно Орешковићу казао што га пече из Караџићеве књиге,³⁰⁾ али 8/20 новембра Орешковић пише Караџићу из Котора доста опширно писмо, у коме се налазе и ови редови: «Био сам данас с нашим Владиком: једном у Стањевућу, а други пут у манастиру под Манном: колико сам могао разумјети, једина ствар која му у вашој књизи није била по вољи јест ваше описане Сенаторске куће, у којој намете да на једна епата сенатори, а на друга магарада улазе...»³¹⁾ Орешковић

¹⁴⁾ Др Владан Ђорђевић: Црна Гора и Аустрија 1814—1894. Београд 1924, 49.

¹⁵⁾ Сг. Станојевић: Енциклопедија српско-хрватско-словеначка, Загреб 1929, књ. IV, стр. 894 (с. в. Петњице).

¹⁶⁾ Петњицки часопис **Записи** књ. XV, стр. 324, нап. 1.

¹⁷⁾ **Записи** XXV, 13.

¹⁸⁾ Грлица календар пријорски са шематизмом за г. 1889 (Петњице) стр. 67.

¹⁹⁾ Milan J. Pavlovich: Guide de Cottigné, Marseille 1901, p. 10.

²⁰⁾ Петњице и Црна Гора, приредница Професорског друштва, Београд 1927, 31.

²¹⁾ Истурозани зиваници Алманах-шматизам Детске Виношине, година прва, Сарајево 1931, 244.

²²⁾ Чупићева **Годишњица** књ. XXXIII, Београд 1914, 290 и **Писма Петра Петровића Његоша** у редакцији Душана Вуксана, Београд 1940, књ. I, стр. 245—246.

²³⁾ Ђуб. Стојановић: Живот и рад Вука Стев. Караџића, Београд 1924, 446. — Караџић је био на Петњицу од почетка септембра до краја октобра 1834 и у другој половини маја 1835 (Ibidem, 425).

²⁴⁾ Чупићева **Годишњица** XXXIII, 282.

²⁵⁾ Њ. 275—6 и Српски књижевни гласник од 1 новембра 1910, 677.

²⁶⁾ Вукова преписка VI, 261.

²⁷⁾ **Годишњица** Николе Чупића књ. XXXIII, стр. 289—290.

²⁸⁾ Вукова преписка V, 513 и **Записи** XXV, 72.

²⁹⁾ **Записи** XIV, 322.

³⁰⁾ Њ. 326.

³¹⁾ У српском преводу Караџићев опис из 1837 године гласи: «На 50 «орачаји од прилике од манастира налази се једна дугуљаста камена зграда на један под покривена сламом, то је сенатска кућа, и обично се зове кратко «Сенат». У њу се улази на двоја врата. Једна врата воде у одјељење у коме се затвара рогата стока и магарини. Кад се уђе на друга врата налази се на двоја друга. Кад се отворе десна улази се у простор у коме је више постеља напуњених сламом; ту спавају сенатори; о зидовима њих је дуге пушке. Лијева врата воде у одјељење у коме је поред зида једна «камена клупа; на средини на поду види се једно мјесто које представља огњи-

даље пише Караџићу, како га је Његош увиђао да исто као и раније Вука >дуби и поштује< и много га је поздрављао, али одмах изи тога Орешкових додаје: >У Црној Гори много се ради и поштује; на Цетинском пољу делаће се на пролеће кућа за сенаторе и једна за школу, и сад се већ камене за то припреља.<³² Очигледно је, дакле, да је ово обавештење Караџићу о зидању нове куће за сенаторе писано с његовим описом старе сенаторске куће, а свакако је у вези и с Вуковим памјером да своје дело о Црној Гори и Црногорцима изда на српском језику, о чему је био издао и оглас још у априлу 1837 године.³³ По тога је одустао, вјероватно и тога ради, >да се не замери Владици и Црногорцима — каже Љуба Стојановић.<³⁴

О припремању материјала за зидање новог двора ја сам нашао један податак и у Архиву на Цетинју. Он се налази у Његошевом писму од 18. јануара 1838 године, које шаље руском конзулу у Дубровнику Јеремији Гагичу. Његош се жали Гагичу, што још није примио руску помоћ за друго четворомјесечје 1837 године, а издао јој се и крајем 1836 године. >Будући да је требало чиновницима одштатима дати жаловање одма(х) први(х) дана новог љета, а нисам га имао откуд дати, јер новцима које сам од Г-на Подполковника Озерецког-скога за прву третину исплатио сам Сенаторима и Гвардији жаловање, које им је одштатовао за преме одштатуња, а нешто се потрошило — продужује Његош — и за материјал који се набављао за здањиа, која сам уједно с Г-н подполковником нашао за необходимо нужно постројити.<³⁵

Из наведених података сигурно се може закључити, да је првих лијетних пролећних дана 1838 године почело зидање Његошевог двора, али тачан датум нијесам могао установити.

ште, и на коме се ложи вага; око њега се држе сједиште. Ту један слуга готови јело за сенаторе, и ту се грију кад је хладно пријеме... (Вук Караџић: Црна Гора и Бока Которска, превод Љуб. Стојановића, Београд 1922, стр. 57). — Д-р Бианцолети оставио је детаљан опис те старе сенатске зграде из 1838 године. Он о њој пише: >Народни послони расправљају се и решавају у једном удушеном за то здању, које се зове сенат и које се налази неколико корачаја удаљено од стана високопресвештеног. То је једна стара грађевина дугуљастог облика, са зидовима без крова (сухомера), прозори мали и на великој висини, без торњева пода; кров је био од танких каменних плоча, које су стављене међу уријетко и без сваког реда намјештенијема гредицама (кључевима) од грана и граница од дрвећа; бојали су се да не буде претежак, јер кад би био имао заклапан могао се је срушити. Унутрашњост је била сва заклапана, а од неке висине било је раздијелена на три одељења кољем заплетенијем прубом (плотом). У првом одељењу од улаза на lijeво били су кревети, састављени уједно, чини ми се шест, од простог дрвета, који су по прилици служили за ноћнице сенаторима који су до-

³² Вукова прелисна VII, 480 (курзив је мој овде и у цијелој чланку) и Љуб. Стојановић: Житот и рад Вука Стев. Караџића, 449.

³³ Љуб. Стојановић: Житот и рад Вука Стев. Караџића, 449.

³⁴ Ibidem.

³⁵ Цетински архив. — У једном извјештају которског среског начелника од 23 новембра 1837 године стоји, да је руски цар дао Његошу за врлеме боравка у Петрограду 40.000 фирина >за подизање нових зграда< (прото Љубо Влашић: Петровић Петар II Његош, Београд 1937, стр. 43).

Може се поуздано утврдити и то, да је овај нови двор, касније назван **Биларда**, био под кровом већ у мају исте. 1838, године. Да је зграда тада била подигнута постоје два сигурна доказа, који су за јавуку били познати још 1841 године, јер су те године објављена оба дјела из којих се то могло утврдити, те није био потребно толико нагађања о зидању **Биларде** код наших наших историчара и еписторичара.

Прво дело јесте руског рударског инжењера Јегора Петровића Ковалевог. Он је дошао у Црну Гору у мају 1838 године. О његовом доласку на Цетинје извјештава Његош 26 маја (1838) руског викаријелара Несељска (Петроград), посланика Татишчева (Беч) и консула Гагича (Дубровник) и свима каже, да је Ковалевић дошао на Цетинје >ових дана.<³⁶ Да се бављење Ковалевог односи на 1838 годину то се види и из његовог дјела,³⁷ ма да је оно штампано у Петрограду тек 1841 год. Прва глава његовога дјелика о бављењу у Црној Гори носи наслов >Презаказ на Котора на Цетинје< и датирана је 16/28 маја (1838 године), те је очигледно да је он тога дана већ био на Цетинју. Описујући Цетинје и начин управе у Црној Гори Ковалевић каже и ово: >Среједи Црне Горе навикли су да испирају своју оштроумност над свирепашном зградом, у којој је раније био смјештен Сенат и пад непосмешношћу многих сенатора... Сенат је сада пренесен у прелијепу грађевину, саграђену од садашњег владике на чуђење цијеле Црне Горе.<³⁸

Исте године и истог мјесеца Цетинје је посетио саксонски краљ Фридрих Август. Краљ, са пратиоцима био је на Цетинју 31 маја и 1 јуна 1838 године по новом календару, то јест 19 и 20 маја по старом календару. Д-р Бартоломеј Бианцолети, члан краљеве пратице, детаљно је описао ову посету и, дјело о томе објавио на италијанском језику

називи из даљине. Одељење које шледеје, по средини, служило је као сала у којој су се држали сједиште сенатске. По средини овога одељења приземни, била је гониза пелена, по чему се називало, да се је тамо одојила престо; олозог над истим пелетом висиле су верице од гвожђа, утврбене за једну попречну греду, на савку огњишта у намјештенијех кухињама, по чему се могло судити, да је то иначе служило за готовије вјеле. Наоколо било је 12 камена, међу којима један постољоб стављан на мало узвишено мјесто, до бочку једне стопе и по; сва је та камена неистовија и једнако, одмо није све високо толико, толико овај прип. Сваки од сенатора узимао, мјесто на једном од ових камена и, сједиш наоколо огњишта, с чубишима у устима, расправљају послове од вине важности. Овојено узвишено мјесто нариво је та одређено до пресвештенога или за онога ко га заступа, као пресвештеник. Треће одељење по свој прилици било је за стражу или слуге, зашто је било глешне, запустјетости и нике од другејих" (Кинићев лисг, Година II, Цетинје 1902, свеска IV, стр. 87—88 и Календар Гравица за 1889 годину, стр. 69; превод је Павла Војничког).

³⁶ Д. Вуксан: >Писма Петра Петровића Његоша, 310—313 и Споменик Српске краљевске академије LXXXI, Београд 1935, стр. 4.

³⁷ >Четири мјесца у Црној Гори Е. Ковалевог, С. Петербург 1841, стр. 132.

³⁸ Ibid., 9—10.

1841. године,³⁹) дакле исте године, које је и Ковалевики објавио своје дјело на руском језику. Руси научник Павле Ровински, који је написао једно капитално дјело о Црној Гори у шест књига и једну одличну монографију о Његошу, имао је у рукама то врло ријетко Биазолетово дјело и превео је један одломак из описа краљеве посјете Цетињу. Ровински је описао и двије слике које је Биазолето објавио за своје дјело. То су слика Његошева и слика ондашње Цетиња. Нијесам могао годинама доћи до Биазолетовог дјела, те сам се морао наслуђити подацима које износи Ровински, а на њих се може утврдити да је нови Његошев двор тада био озаидан, јер се на слици Цетиња, по опису Ровинскога, виде: Манастир, кула звана **Табља**, зграда каспије названа **Биљарда** и још свега двије куће.⁴⁰)

Из дјела Ковалевога и Биазолета може се, дакле, закључити, да је нови Његошев двор, зван **Биљарда**, у мају мјесецу 1838. године већ био под кровом.^{40а})

Постоје и архивски подаци о томе, да је нови Његошев двор био подигнут 1838. године. Они се налазе у писменим руског потпуковника Јакова Николајевича Озерецкогског владни Раду. Озерецки је био на Цетињу до 17/29 октобра 1837. године⁴¹) и он се за вријеме свога бављења, као што смо видјели из Његошевог писма Гагињу од 18. јануара 1838. године, савјетовао са Његошем, гдје је на Цетињу најпознатије подицати нове неопходне потребе зграде. Његош, међутим, свој нови двор није озаидан на мјесту гдје су заједнички били одредили, о чему је Озерецки био обавијештен, оцадају од Његоша или по Његошевом напалу, јер 11/23 марта 1839. године Озерецки пише Његошу из Печа и пише: „Из заједничким сам чин, да се **успјешно подићу нову кућу близу Манастира** и потпуно сам свјесан, да је то мјесто било од раније заједно изабраног наспрам Манастира, јер је у Вас веома потребно штедјети земљу.“⁴²) 1/13 августа исте год. Озерецки поново пише Његошу. Он му каже, да је код њега био Његошев учитељ, финансијског једини Јом и да му је „прилично мило“ о Црној Гори, о кућама које сте Ви подигли, о почетном путу до Рибке, Црној Гори, о моме

побратиму, о Вашем животу птд.⁴³) Из овога писма се види, да је Његош подигао убрзо и још неку зграду на Цетињу, сем нове зграде „блџау Манастира“, касније **Биљарде**. Ја мислим да је ондје ријеч о великој згради за сједштај из Русије добијаног и купованог жита и кукуруза, јер 23. фебруара 1839. г. Његош је писао опширно о томе Гагињу, па му пише и то, да је на Цетињу **озаидан ово године магацин за жито**.⁴⁴)

У разним палим и страним дјелима има доста цртежа и фотографија Његошеве **Биљарде**, а у најновије вријеме дао је један детаљан опис Дунав Вуксан. Ја описе те зграде нећу понављати, али је потребно напоменути, да је она дуга 72,40, а широка 7. 50 м., док су два краја зграде имала још по једну просторију и била су широка по 13,15 м. Зграда има приземље и један спрат, односно два спрата по неким описима. Њено пространо двориште било је ограђено високим зидом, а на четири угла биле су високе и тврде куле.⁴⁵) За ондашње Цетиње околна зграда била је доиста огромна грађевина, а веома брзо подизање (од почетка прољећа до средине августа 1838. год.) морало је стајати Цетињанима стварино брзо и веома. Ту брзину подизања једино и сам Ковалевики на уму, који каже да је ту предивно нову зграду Његош подигао **на чуђење све Црне Горе („на удивљење исеи Чернориги“)**. По моме увијерењу, и решење о подизању ове зграде и брзина њеног подизања везани су за поменути Вукан опис старе сенатске зграде. Јер је културног и објективно Његоша јавно и лично позвао Караџићев конституција, да у Његошевом Сенату има једна врата сенатори, а на друга магарач улазас, па је убрзао грађење нове зграде за Сенат, како би Караџић у обећаном српском преводу или другом немачком издању из свога дјела о Црној Гори изабацио или измијенио раније наведени опис. Тај Вукан опис старе сенатске зграде јутније и друге Петровићеве чак и много касније. У томе се нарочито истинао Ђорђе Петровић, који се због тога носиле више година није хтио са Караџићем у Трсту чак ни пољубити. Када га је Караџић запитао, зашто се и он није не пољубио, као се свима пријатељима, Ђорђе му је јутито одговорио: „Ето вато, што за опога владичина магарца не би нико знава“, а сад у здравље твоје апа сва Европа. Зар немаше што љепше и паметније“ писати, него његова магарца? . . . « Ђорђе је том приликом и направио Караџићу, да ће му омијати и ону здраву пону, ако поћуе тобе у Црну Гору. То је Караџић добро памтио и знао, јер то га је једна ствар да од њега знаде на Готора па Цетиње чак и 1852. године, по ипак је Караџић при кретању доао ради сусрешти знаму Данилу: „Ваша Сјелатост! Ја идем до Вашу рибет“.⁴⁶) Та јутња била је позната и кроз Вукан, јер 22. марта 1853.

³⁹) Relazione del viaggio fatto nella primavera dell'anno 1838 dalla Maestà del Re Federico Augusto di Sassonia nell' Istria, Dalmazia e Montenegro del Dottore Bartolomeo Biasoletto, membro di più società accademiche, Trieste 1841. Дјело је преведено на њемачки и издато у Дрездену 1842. године. — Данајс је немогуће доћи до тих дјела, па сам се морао служити одломцима, који су преведени на српски језик.

⁴⁰) Часопис **Књижевни лист**, Година II (Цетиње 1902), свеска IV стр. 85.

^{40а}) Код неких писаца случајно је наведена 1838. година коју година подизања новог Његошевог двора, касније зване „Биљарде“, јер за тај податак немају никаквог доказа, али се наведена литература не односи на ову грађевину (упор. на пр. А. Петровић: Из Црне Горе и Херцеговине, Нови Сад 1891. 74, гдје пише да се Његош повратио из Русије 1838. године и „ове године стаде на Цетињу градити велику зграду...“, а Његош се повратио из Русије још 11/23 августа 1837. године).

⁴¹) Чуђићева **Годишница XXXIII**, 293 и Д. Вуксан: Писма Петра Петровића Његоша, 261.

⁴²) Цетињски архив и **Споменик Српске кр. академије LXXXI**, 12.

⁴³) Цетињски архив и **Споменик LXXXI**, 13.

⁴⁴) Цетињски архив и Д. Вуксан: Писма Петра Петровића, 386.

⁴⁵) **Занис** XXV, 15—16.

⁴⁶) М. Медакон: П. П. Његош... 127 (напомена). Познато је, да ни Ковалевики није био задовољан са Караџићевом књигом о Црној Гори (**Вуканово прелиско VI**, 464 и **Лубе**, Стојановић: **Живот и рад Вука Стев. Караџића**, 449).

године пише из Котора пол Вук Поповић Караџићу о приликама у Црној Гори, па се у Поповићевом писму налази и ово: »Ја сам чуо да вас нешто 'Борђе мзи, а то због некаквог описаница нашег, у коме сте описали стари двор на Цетињу и рекли, да у соби до сенатора магарице стоје.«⁴⁷⁾

Немогуће ми је тачно утврдити, када су били потпуно довршени унутрашњи радови у новом Његошем дворцу, нити када се Његош преселио из Манастира у нову зграду, каснију »Биларду«. Да нови Његошев двор није био потпуно довршен и насликан у мају 1838 године може се закључити по томе, што је саксонски краљ са својом пратњом станао у Манастиру приликом доласка на Цетиње.⁴⁸⁾ Идуће (1838) године Његоша су посетили два Немца и два Енглеца и сви су оставили описе тих својих посјета. Да је немачки прјеник Хајнрих Штиглиц посетити Цетиње и Његоша 1839 године познато ми је само из литературе,^{48a)} али до његовога дјела нијесам успио доћи. Имао сам у рукама само неколико цитата из Штиглицовог дјела, па и овај опис Његошеве собе: »Онда Владичина (соба за становање) прави прије утисак једног укусно намјештеног војничког шатора, него сједишта једног духовног кнеза. Зиде укресе савишном читаву историју оружја, белим турским напјен, старији али пошлји. Остали намјештај, од удобног дивана и укусног писаћег стола па до елегантне столице, све је од реч: по најновијем укусу израђено.«^{48b)} Овај нови собни намјештај био је, изједва доведен из Трста,^{48c)} а са њиме је, по моме мишљењу, могао бити наваљен и познати Његошев библијар, о коме ће касније бити ријечи. Ако је тачан навод једног каснијег посетитеља Цетиња, да је Штиглиц био Његошев гост у Манастиру^{48d)} и овај се опис односи на манастирске просторије, онда је помешти нови и укусни намјештај могао бити наваљен за нови Његошев двор, у који се Његош још није

био преселио, или је, непосредно са поштом намјештајем за нови двор, наваљен нови намјештај и за манастирске просторије. Овај опис ипак није сувишан, јер се по њему може судити и о намјештају новог Његошевог двора, за који нијесам могао наћи много података. Неће бити сувишно напоменути и то, да је немачки прјеник Штиглиц пратио по Црној Гори неки Грк Теодор, који је неколико мјесеци прије Штиглицовог доласка био запосаен на Цетињу као »архитект«. Ово ме је дубино изијестито др Јулијан Дурковић, који је Штиглицово дјело о Црној Гори и његову имао кратко кријеме у рукама, те је овај Грк Теодор свакако имао удјела у зидању Његошеве »Биларде«.

Неоспорно је, међутим, чињеница, да је Његош од средине мјесеца августа 1839 године већ стално живио у своме новом дворцу, каснију »Биларду«. За ово имамо савишну поуздану податке две године отаџбине путника, који су у то кријеме посетили Цетиње и били Његошеви гости. То су Edward Mitford и Henry Layard, који су заједно путовали по Црној Гори и много касније посебно издали своје биљешке и мемоаре о томе путу.

Mitford је водно тачне биљешке по данима, из којих налази, да су помешти путници 25 августа (1839) ујутру кренули из Котора и »доцкап по подне« стигли на Цетиње, а 27 августа »рапо у зору« пошли су са Цетиња, па су преко Рајеке Црнојевића продајили за Скадар. Он биљешке, наравно, датуме по новом календару, те је њихов боравак на Цетињу био од 13 до 15 августа по старом календару. Описујући Цетиње, Mitford такође даје са њиме кратком одстојању од Манастира налази »Поглаварева кућа, дуга четвороруголна грађевина на два спрата«, у којој су се пријавили Његошу, који их је дубино примио. Послије краћег разговора с Његошем дата им је једна »обична, али веома удобна соба« за спавање. Убразо су добили »врло добар ртчаке«, који им је спремио Његошев кувар, Италијанин, а послужили су и »паричито добрим вином«. Његошев секретар Милаковић увече је био код њих, да види, по Његошевој наредби, је ли им што потребно, а када су ујутру устали и пошли до Његоша, нашли су га у »његовој библиотеци«.⁴⁹⁾

Layard такође јасно каже, да су за пријеме посјете Његошу живјели у данашњој **Биларди**. Јер у својој опису Цетиња даје и ове податке: »Владичин двор бијаше једна велика једноспратна зграда без икаквих архитектурских претензија, просто обојена бијелом бојом. Вазду двора

⁴⁷⁾ Вукова преписка VII, стр. 165.

⁴⁸⁾ Глас Црногорца Број 4 из 1897 године. — Др. Бианцолети има неколико важних података о намјештају у Његошевим собама у Манастиру. Он пише да је у Манастиру био 5 соба са по два прозора и 1 соба са једним прозором, која је служила као претсобје. Из тога претсобја узлазило се у Његошеву библиотеку, "која је доста богата — каже Бианцолети —, с књигама највише узвезанијем, па различитијем језицима, то јест: српском, руском, француском, грчком итд. Друга до ове изгледаше као соба од примана, јер у њој бијаше једино канапе са округлим столом, предањ, укусне модерне радње. О зиду изнад канапета висаху велико огледало у оквиру позлаћеном, према коме на супротном зиду бијаше сат, такоер у позлаћеном оквиру, који елики пут отхривајући завршаваше слазобрањем музичкијем козацима. (О друге два зида висаше по једна сабља богато окована. У овој истој соби бијаше још писаног сто, фино израђен. Трећа соба бијаше спаваћа са укуспијем креветом, напјеније радње." (Глас Црногорца број 4 из 1897 године, стр. 1).

^{48a)} Српски књижевни гласник од 1 децембра 1925 г. Нова серија књ. XVI, број 7 (Његошева спомена), стр. 303—4.

^{48b)} Gustav Rasch: Vom schwarzen Berg, Dresden (1875), S. 73 и Записи XIV, 156 (за цитате из дјела Gustav Rasch служио сам се већ преведеним текстом у Записима).

^{48c)} Српски књижевни гласник од 1 децембра 1925, стр. 507.

^{48d)} G. Rasch: Op. cit. 73 и Записи XIV, 156.

⁴⁹⁾ Записи XX, 89—90. — Што Mitfordов опис Цетиња, у коме он погрешно зове Цетињски манастир Светог Василија мјесто Светог Богородице, тачан: "Оно мјесто — пошто га не смјем назвати градом, чак ни селом — носи име Цетина. Једине зграде у њему јест Манастир Светог Василија. Један Рукав близу цносиротних зграда са његом ардеом зворнор; на кратком одстојању, с десне стране, налази се Поглаварева кућа, дуга четвороруголна грађевина на два спрата, друга једна пој сањина и једна италија са неколико кулица паскренх по малој дознаји; то је све што савишам престоницу Црне Горе" (Записи XX, 89).

139

закуркеле, а ручак, са изобилном козбином шампања, био је тако богат, да су гости »почели очајавати хоће ли бити крај«. ^{54b)}

Ја нијесам могао наћи ниједан детаљнији и важнији податак из Његошевог времена о унутрашњим уређењима дворца. Но морам напоменути једно, да сам од свих савремених описа Његошевог Цетиња имао у рукама само једно оригинално дело (руског инжењера Ковалевског), а из свих других дела имао сам само дрелмичине наводе или превод појединих одломака, те могу претпоставити, да би се у оригиналима поменутих дела нашао и који драгоцјени податак о уређењу појединих просторија новог Његошевог двора. Може се ипак једно закључити, да су Његошеве собе биле укусно и доста лијепо уређене, јер више од двадесет година после Његошеве смрти њемачки писац Густав Раш забележио је о Његошевој **Билијарди** и ово: »Све су одаје високе и величјате, а различите су величине. Од њиховог рангијер сјаја и уређења, пошто су прецизаване, другојачије разноврсне и према другим дјелимама предрешене, није ништа друго остало осим **ту и тамо позлаћених од штука украса на плафону, неколико тапцираних зидова и уметности на** господаре Црне Горе...«⁵⁵⁾ Говорећи мало даље о Његошевој смрти, Густав Раш каже да је за вријеме свога бављења на Цетињу стапанао у салу, у којој је Његош умро 1851 године, па додаје и то, да та сала **и данас стоји унашњена позлатама на плафону**.«⁵⁶⁾

Сигурно је, да је Његош свој нови двор потпуно потпуно или бар дјелимично новим намјештајем. Сликало је са тим намјештајем набањан и билијар, јер да га је Његош имао у мају 1838 године у манастиру, тешко да то не би нагласно д-р Блазодет, који је имао бистро око и који је и мање важне ствари забележио за вријеме свога кратког бављења на Цетињу. Тешко је вјеровати и то, да би га Његош држао у манастирским одјељенима. Но сигурно је само то, да је билијар био у новом двору, каснијој **Билијарди**, већ у августу 1839 године, јер смо видјели, да је од 13/25 до 15/27 августа те године Његош често играо билијара са епископским путником Лејардом за вријеме његовог кратког бављења на Цетињу. Очигледно је, да је Његош и раније играо билијара, јер да је својом приликом био почетник, Лејард би то свакако нагласио. Ја знам само за један податак о ранијем Његошевом игрању билијара. То је било још крајем јануара 1837 год. и то у Бечу, када је Његош био на путу за Русију. ^{56a)}

^{54b)} Српски књижевни гласник књига XXVI, свеска од 1 јуна 1911 године, стр. 867—869. Из докумената Цетињског архива види се, да је она посјета била 18 и 19 маја по старом календару 1844 године (Његошев »Исход-лашки журнал«, књига за 1839—1847 годину. Број 38 од 19 маја 1844 године, којим Његош извјештава о тој посјети руског конзула Јеремију Гагина; уоп. и Чупићева Годишница XII, XXXI, стр. 1900, те у поводу, објављеном у Српском књижевном гласнику (књига XXVI, стр. 766), погрешно стоји, да је та посјета била 1843 године.

⁵⁵⁾ G. Rasch: Op. cit. 60—61 и Записи XIV, 150.

⁵⁶⁾ Ibidem, 78 и Записи XIV, 158.

^{56a)} Чупићева Годишница XXXIII, 279.

Свој билијар Његош је намјестио у главној и великој сали новог двора, у којој ће се реализирати скоро цео драмски живот Његошеве Црне Горе. По томе билијару, онда често званом »бизарда«, налазио се прво **своја сала** у којој је он био — »бизарда«, а временом ће по тој **својој сали** зграда новог Његошевог двора добити назив »Бизарда«. Имам у својим нецима неколико података о тој сали, па мислим да неће бити сувишно и њих навести, поред оних већ наведених од епископских путника Милфорда и Лејарда. По времену прв оне би био од руског научника Паманла Ивановића Срељевског, који је посјетио Цетиње 1841 године. Ја нијесам могао доћи до његовог дјела, а у једном изводу из његовог путногника може се закључити само то, да је у познатој бизардској сали Срељевски видео и епископа ондашњег руског цара Николаја I, Павловића, Кордоборског и познатог епископског цетињског Вадимија. ⁵⁷⁾ Милфорд Медковић дошао је на Цетиње 1844 год. И он има један оне бизардске сале, који пише: »Посјета соба, у којој је био билијар, била је намјештена за судницу и за друштвени збор Црногорца. У њојкој било је неколико кауница, неколико столица и двије трпезе. На једној је ручица, а на другој би писмо владина. На зидовима висило је оружје, а око једног огледала намјештене су биле тунге увијене цијеви и савезице пуцања. Оне су — пушке са Савојевине, кад су се Црногорци јуначки борили са Арбанасима...«⁵⁸⁾

Мјесецем септембра 1844 године посјетио је Његоша на Цетињу епископски путник и путник Џон Гарднер Вилингтон. Код Његоша је био у његовом новом двору, који Вилингтон описује: »Све одаје налазе у један дугачки ходник, на чијем највишем крају имаше Владина своје собе. Највишијем од свих дјела је соба за билијар, која је истовремено служила и као соба за аудијенције, и као трпезарија и као обична соба за пријем гостију... Зидови собе за билијар украшени су били финослицама и разним оружјем. Владина је позва да игра билијар, или би радио посматрати кад се игра. Негде од његових перјанка или његових абутиката обједолази би из често својом умјетношћу...«^{58a)} Матија Бан дошао је на Београд државним поштом три пута на Цетиње. Кад је први пут дошао, 1848 г., Његош га је примио у познатој бизардској сали, а допријато та је Његошев секретар Милаковић. »Познано сви епископи једним ходником, коме на два вјажу се врата и пред нама шест перјанка лијепо одјевених — више Бан. Један од њих отвори врата. Када на њих ступих видих доста просторну дворану са бизаром у средини и зидовима свуд напокопо начичканим свакојаким бираним оружјем. Ово билијар стајаху на полама сенатори и многе црногорске старешине у своје богато одијелу. Пред тим величанственим, живописним приказом ја стадох један час као укочан, па узех очима тражити

⁵⁷⁾ Просвјетни гласник за август 1913 г. (Београд), стр. 735.

⁵⁸⁾ Медковић: Живот и обичаји Црногорца, 163; уоп. и Медковић: Крво Цетиње: црногорска престоница, 6—7.

^{58a)} G. Rasch: Op. cit. 69—70 и Записи XIV, 154 (код Раша стоји, да је Вилингтон посјетио Цетиње 1840, а из друге литературе види се, да је то било 1844 г.).

по оној множини људи владини, кога нијесам познавао, а нико ме к њему није приводио. И управо кад сам се хтио обратити Милаковићу да га замолим да ту љубав, опазим на горњем углу биларда писка и слијеза Циногогора у народном одијелу, гдје се на мене оксметну, па поштују пашиједе, одвојивши се од осталих. Одмах се домислих, да је то владика: хитно му приступиши и, пољубивши га у руку, изручим му поздрав. Он одговори на сваку такву веома смирљено и рјешито. Жубор усхићена трептало је по дворани, али на један његов знак сви се уклонише. Остало само сами. Понуди ме да сједем, па се и он ухвати у једну огромну пасошачу црном кожом превучену...⁶⁵⁾ За пријеме Бановог првог бјелашца на Цетињу Његош га је знао и па један сједиш. Бан и тај сједиш оплеује, па сво опет Банов текст, јер су оплис ових сједишника код Његоша ријетки у нашој литератури. »По ветери одох на сједао — почиње Бан свој опис. То се држало у дворани биларда. Владика је сједио у својој наслоњачи, а сенатора и војводе наоколо. Он ме свима претстави, а неке од њих мени, па ми до себе понуди столицу. Дуго се и несело разговарало, свашта причало, па се и шалило, а напосок се једна отпјекала уз гуске. Владика је волио сад једино сад другога задринкати, те би сва дружина прела у смјех, али и други нијесу му остајали дружи. То је све ишло тако општроумно, брао, наравно, а уједно и тако утаљено. да сам се не мало дивно...⁶⁶⁾ Бан је био код Његоша и на ручку. Опет је и ручак био у билијарској сали. »Сто је био постављен у дворани билијарској, па столу сребрно посуђе само за два лица, а ручак са мало, али веома укуспих јела, паквашених добрим приморским вином, па на завршетку и шампањским« — каже Бан. За пријеме ручка говорили су само о кљивеним питањима, а пошто је Његош наредио да им се донесу цигарете и кафа, момак је спремио сто, те су сада Његош и Бан остали сами и настанали позитично-разговори.⁶⁷⁾ Када је четве године Бан поново дошао до Његоша, овај га је такође примио »у билијарској сали«.⁶⁸⁾ Гдје га је примио и 1850 године.⁶⁹⁾ Цетиње је посетио 1850 године и Њемак Кох (J. G. Kohl). Он је, наравно, био и код Његоша, а ту посету детаљно је описао. На једног кратког извода Коховог дјела налази, да је Кох код Његоша видео и слике руских царева Петра Великог и Николе. I, а то Кох бјелашки парочито тога ради, што је примјетно да уопште нема ниједне слике суеједног аустријског цара!⁷⁰⁾ По из овога извода не може се ипак поуздано утврдити, да ли су ове слике руских царева биле у билијарској сали или у Његошевој соби за рад.

Потребно је нагласити, да нијде у прегледној литератури у дјелима Његошевих савременика ниједном пише, да се за дијелу зграду позове Његошеви дворци употребљавали назив »Биларда«, већ се тај назив

еријепо само за салу у којој је био билард, јер су и за пријеме Петровић и касније Црногорци билард звали »Билард« или »Биларда«. Тако, па пр. Матија Баи у опису свога дојаша на Цетиње из 1849 године зове Његошев двор само »Владичин замак«.⁶⁵⁾ а ниједнапут вије употребљивао назив »Биларда«, иако је описао три значајна дојаша до Његоша 1848, 1849 и 1850 год. а четврту пријатну посету испред Његошеве смрти 1851 године.⁶⁶⁾ Генерал Стратимировић био је на Цетињу Његошев гост 1850 године, а други пут је био на Цетињу 1853 године, Оба пута живио је у данашњој »Биларди«, али он ипак Његошев двор, а касније двор књаза Данила, у својим мемоарима редовно зове само »замаке«.⁶⁷⁾ Вук Караџић у другом издању свога **Српског рјечника** на 1852 године код ријечи **Биларда** пише, да се тако зове у Црној Гори »свега гдје стоји билијар«. Димитрије Милаковић био је секретар Његошевог дворца ниједно пријеме Његошевог књаза, па ни он ову зграду не зове »Биларда«, већ, као што смо видјели, каже, да ни он првобитног држања архива пренесена из манастира »у нови двор, што је исти владика на Цетињу начинио«, а дјело у коме то пише штампано је пет година постоје Његошеве смрти. Милорад Матаковић био је више година на Цетињу за вријеме Његошево и за пријеме књаза Данила, а мемографију о Његошу написао је 1881 године. Он тад ни тада не зове Његошеви двор »Биларда«, већ тај назив употребљава само за познату билијарску салу у Његошевом двору. Ево још једно Матаковићево ријечи: »У овом повом дому бјеше 25 одељења, од којих имаше владика за себе само три: **билијару**, не се судило и заједничко, тад се није могао у поху и ту имаше пристуца свата Циногогора; до **билијарде** имаше једну собу, у којој му бјеше библиотекa, а у трећој малој са једнијем прозором спаваху владика«.⁶⁸⁾

Овом приликом ћу јавиети и неколико података о историском Његошевом биларду. По причању војводе Вока Петровића, који је имао шест година приликом Његошеве смрти, Његошев билард тад је био био на месту онда познате цетињске »Лондани, данашњем »Гранд хотелу«. Када је »Лондана« набијала нови билард, изиша да је Његошев билард тад на постој неком подгоринском хотелу или кафани. То се може претпоставити на основи једног документа, који се и до данас сачувао у Архиву на Цетињу. То је писмо бригадира Михаила Вучинића од 1 септембра 1881 године оцаданшњем министру унутрашњих

⁶⁵⁾ Записи XX, 340.

⁶⁶⁾ Записи XX, 336—348.

⁶⁷⁾ Д-р Владан Ђорђевић: Црна Гора и Аустрија 1814—1894, Београд 1924, стр. 53 и 91.

⁶⁸⁾ Матаковић: П. П. Његош... 80 (курена је моја). — Матаковић другом приликом овако описује билијарску салу: »У владике бјеше у средини велике собе билард, а на јужној страни између два прозора бјеше једна трезба на метар дугачка, а ширине 30 центиметара, па кад је царица, у позне, — онда би с тогу заложилу нешто, а кад је био одва — у 3 сати по позне — онда се та трезба измакије од зида, па посједамо...« (Цетиње црногорска престоница, 6—7).

⁶⁹⁾ Записи XX, 336—337.

⁷⁰⁾ Ibidem, 338—339.

⁷¹⁾ Ibidem, 339—340.

⁷²⁾ Ibidem, 340.

⁷³⁾ Ibidem, 346.

⁷⁴⁾ Књижевни лист Година II (Цетиње 1902), Св. IX и X, стр. 222.

дјела војводи Машу Врбичи. Вучинић је писмо написао на Цетињу и о томе гласи: »Потем се овдашња Локанда снабђела са новом билардом, а у нашој Подгорици Вама је најбоље познато колико би нам занимала и ова стара билијарда, зато најучиније Вас молим у име тамошњег грађанства, да бисте имали доброту поклонити нам ову стару билијарду«. На полећини овога писма написан је датум и ова кратка његова садржина: »Михаило Нишкин, Подгорица. Пиште стару биларду у Локанде да се поклони Подгорици«.»⁶⁹ Овај документ објавио је Душан Вуксан још 1936 године и том приликом је замолно читаоце **Записа** да га обавијесте, у колико им је позната даља судбина поменутог билијара из цетињске »Локанде«.⁷⁰ Вуксанова молба није била узалудна, јер је као одговор на исту дошло једно обавијештење о Његошевом билијару. Милија Павићевић писмено је, наиме, извјестио Вуксана, да је приликом свога службеног путовања у Никшићу још 1905 године видео Његошев билијар у кафани Васа Златара-Настаћа. Билијар је још био добро очуван и имао је три једнаке штеке, док се четврта издвајала »висином, дебелином и лијепошћом изнад и за њу рекосе, да је њом играо Владика« — пише Павићевић.⁷¹ Ни Душан Вуксан, ни ондашњи директор Државног музеја на Цетињу професор Мирко Меденица нијесу могли ништа урадити, да тачно сазнају даљу судбину Његошевог билијара, а камоли да га пренесу у Државни музеј. Тек последице ослобођења сазнао сам од припадника јача, да је Његошев билијар из Никшића био пренесен под Дурмитор у нови државни туристички хотел, гдје је изгорео, заједно са хотелом, за вријеме Народноослободилачке борбе. Што овај историјски Његошев билијар није благовремено пренесен из никшићке кафане на Цетиње у Државни музеј, већ под Дурмитор у туристички хотел, нимало није похвално за ондашње културно-просвјетне раднике у Никшићу. Јер се та грешка више никада не може поправити.

Оставимо сав, да на крају говорим о крову повога Његошевог двора, коме је овај чланак посвећен. И о томе питању има неслагања у нашој науци. Тако се често у историској литератури наводи, да су, због недостатка муниције у борбама крајем 1852 и почетком 1853 године, Пригорици презли слова познате Његошеве штампарије,⁷² али има и дјела у којима пише, да је том приликом презиен и оловни кров Његошеве »Биларде«. Тако је један примјер, управник цетињске штампарије »Обод« (Митар Лазовић) поводом стогодишњице Његошеве штампарије написао пригодан чланак и у њему пише, да је књаз Данило приликом Омер-пашина напада на Црну Гору наредио, те се »у оскудини муниције сва слова Владичине штампарије и други оловни материјал, као и кров Владичине резиденције **БИЛАРДЕ**, који је такође био олован,

презије у пушчану зрна«.⁷³ Душан Вуксан је ипсовено један свој чланак Његошевој »Биларди«, па у чланку каже и ово: »Биларда је била покривена оловом. Један дио крова још је Владика Раде претворио у пушчану зрна, остатак употребљено је књаз Данило у исте сврхе«.⁷⁴

До прије десетак година ја сам мислио, да је допета недостатак муниције крајем 1852 год. могао приморати књаза Данила, да и оловни кров Његошевог двора претвори у пушчану зрна. То ме је уједињавало и један карактеристичан факат, који наводи поимени руски пикињер Ковалевски. Он је, наиме, био у Црној Гори и у вријеме напада Омер-пашина на Црну Гору, па пишући о тадашњим приликама у Црној Гори и о нападу Пригорица на град Жабаљак у новембру 1852 године, наводи и овај детаљ: »Дознавши да су Пригорици у Жабаљаку потрошили све олово и да су распалили један топ да његовим металима пуне друге, Пастроновић, по занимању рибари као сви становници Приморја, дигну све олово, којим обично завршавају мреже, и понесу га као помоћ у Жабаљак«.⁷⁵ Но прије десетак година наведено је из једног издајског фотографа (Кела Марубина) ондашњи директор Државног музеја на Цетињу Меденица фотографију старог Цетиња, на којој се јасно види, да је на Његошевом двору (»Биларди«) оловни кров, а само на крајњем дијелу, који је дозидо књаз Данило, види се кров од тигала (цирјепола). По фотографији се може закључити, да је из времена око 1870 године, то саву тога ради тражио и податке о скидању оловнога крова са Његошеве »Биларде« у Државном архиву. Њих сам допета и нашао у фасцикули из 1874 године (документа т.в.). **Војене управе.** То је нова државна институција, установљена тек 23 априла те, 1874. године. Јер је на Ђурђевдан 1874 године књаз Никола извршио реформу, по којој је Сенату оставио само судску власт, а за друге државне послове установио је засебне управе: војну, финансијску, просвјетну, за унутрашње послове и књажевску канцеларију за спољне послове.⁷⁶ На чело нове Војне управе књаз је поставио војводу Илију Пламеница, који ће отада до 1879 год. бити пригорици **управитељ војни**, а од реформе 1879 све до 1905 године **министар војни**.

Један од првих важнијих послова војводе Илије био је скидање оловнога крова са Његошеве »Биларде«. Први документ о томе питању јесте од 8 јуна 1874 године. Он је цео писан руком војводе Пламеница, упућен је командирју Андрији Јоничевићу и дословно гласи: »Г. Командире, Послао смо попа Видака у Црницу да купи 19 хиљада тигала. Исти поп Видак тигае је купио, то јест за стару Биларду, а и (јерона) (с) (и) (јерона) Господар Књаза река(о) је да се даде наре(х)ба да и(х) доведе вапорић и то што (и)рије, зато ја нама пишем да ви дате наредбу, да вапорић доди даје и тигла да доведе, зато ако би мога(о) и по два пут на даи довест то би и вапорићу боље било и држави. Јер вода брже добро«.

⁶⁹ Цетињски архив.

⁷⁰ Записи XV, 189.

⁷¹ Записи XVI, 60—61.

⁷² Гласник Српског Ученог Друштва књ. XI, Београд 1874, 74—75; Меденић: П. П. Његош..., 71—72; Борбе Поштом: Историја Црне Горе, Београд 1896, 175 итд.

⁷³ Душан Вуксан: Преглед штампе у Црној Гори 1834—1934, Цетиње 1934, 166.

⁷⁴ Записи XXV, 17.

⁷⁵ Записи XIV, 86.

⁷⁶ Записи VIII, 30.

Четири дана касније потписан је и уговор о преписивању **Биларде** између војводе Пламенца и двојице радника, свакако стручњака из Боке или Црногорског Приморја. Јер су се латиницом потписали. Сачувани су оригинал и копир уговора. И у тексту уговора има празнословљења, као и у наведеном акту, а има и неколике ситне разлике између кондата и оригинала, па сам празнословљења у оригиналу допунуи у малим, а рјечиј које се налазе само у концепту додао сам у угластим заградама. Текст сам истовремено транскрибовао, јер је писан старим правописом, и доносим га у цјелости:

»Цетиње 10. Јунија 1874.

КОНТРАТ

Ко(ј)и се данасњијем даном чини између Г. Војводе Пламенца и Менета Милошића и Јована Паулетин(а):

1. Обвезује се Менето и Јован да скину озово и циглу са старе Биларде и да је спуште у адију.

2. Да одбију птице (од гред) и да их спуште, наћи да се не би која сломила.

3. Да припију риме и ка(ит)нице (на Биларди) у најбољи ред и ако би требало ко(ј)и кључ да се промијени имају га промијенити.

4. Имају се риме и ка(ит)нице истима радницима на кућу додати.

5. За ово би погодба тал(ијера) 70. — седамдесет.

6. Погоди се Г. Војвода с Менегом за покријевање куће [Биларде] с тиглама и то:

7. Обвезује се исти Менето, да ће покрити кућу као шпедал: прве тигле у клок са све четири стране, пак грамање по прху да има ставити.

8. Да Менегу даду тигле на кућу.

9. Менето се обвезује да ће кућу добро покрити и да ће бити у потпуном реду, т. ј. да ћеће точити, и за све што би рђаво било биће он одговоран.

10. Обвезују се они, да ћеће никакав рад предметн домаће њу не сврше.

11. За покријевање би погодба тал(ијера) 50. — педесет.

За више увјерење овога контрата ми се двојица подписујемо да ћемо све у добром реду извршити како контраат гласи.

Domenico Milossich

Giovani Pauletich (+77)

Скидање озовног крова било је врло брзо, јер се на једне ручице китје Војне управе види, да је већ 12 јуна (1874) исплаћено некемо

⁷⁵⁾ Државни архив на Цетињу, акта Војне управе за 1874 год.

Андрија Новаковић 12 фиорина у злату што је »прећара(о) на кола озово«
са Биларде у Маду лабораторију, т. ј. у алајуе.⁷⁸⁾

Војвода Илија Пламенца је крај своје министарске службе везао за Негошеву **Биларду**. Он је, наиме, 1903 године подигао нову зграду за подручје му Министарство војно, па је није имао ни где друго на Цетињу оградити, сем на простору историског Негошевог двора! Да подигне ту зграду срушио је једну од познатих кула **Биларде** (била је према данашњој Штампарији »Ободе«), а зграду Министарства војног је стварно »прилијепио«⁷⁹⁾ уз »Биларду«, како тачно каже Душан Вуксан.⁷⁹⁾ Освећење те нове зграде извршено је 5 децембра 1903 год. на најсвечанији начин и чак је књаз Никола најавио војводи Пламенцу »признање на узомежном труду око подизања овог здања«, а при крају те повинарске вјести није чак и то, да ће ова нова зграда Министарства војног служити »и као украс наше престонице«.⁸⁰⁾ Ја, међутим, мислим, да је подизање ове зграде на штету историске **Биларде** било много прије за осуду, него похвалу, а увјерен сам, да војвода Пламенца није несвијесно везао и почетак и крај своје министарске службе за рушење Негошеве **Биларде**, већ да ова рушења морају имати неке везе са Негошевом »Кулом Ђурићинице«. Да, пак, нова зграда Министарства војног није могла служити »као украс«⁸¹⁾ Цетиња у то се није тешко увјерити онима, који имају могућност да виде гдје је и како иста подигнута.

Послије овога Пламенчевог рушења прве историске куле и једног дијела оградe, Негошева **Биларда** је убрзо изгубила и остале куле и високу оgradu. О томе се код Вуксана налазе ови подаци: »Пред јубилеј Краља Николе (1910 год.), да би се отворно видио од Двора до Манастира, срушени су обје јужне куле, а тако и зидови, који су их везивали. Коначно у исто пријеме срушена је и потоња кула (према »Владном Дому«), да би се од њеног материјала направила гимназијска дрварница«.⁸¹⁾

Ја сам још јула мјесца 1939 године написао једну кратку **Биларду** о потреби реставрације историске Негошеве **Биларде**,⁸²⁾ а и данас сам тога мишљења. Ако се томе питању није могла поклонити довољна пажња приликом прославе стогодишњице Горског вијенца, онда је свакако нужнo то урадити бар до стогодишњице Негошеве смрти.

⁷⁸⁾ Државни архив на Цетињу, повељан, »Протокол расходах ситијех рачуна за војену (sic!) поч. 23. Априла 1874«, лист 30. Тек. бр. 135. — Менето је познато само једно кварице изгледа Негошеве **Биларде** прије овога главног Пламенчевог. То је дозивање уз **Биларду** посебне зграде, од краја **Биларде** до куле која је била пред Министаром. Када је та зграда доминантн нијесам могао тачно утврдити. »Ова зграда ушла је у кулу, па је том приликом одвањена готово половина куле. Ово је прва рана на Биларди!« — каже Душан Вуксан (Записи XXV, 15).

⁷⁹⁾ Записи XXV, 16.

⁸⁰⁾ Глас Црногорца од 6 децембра 1903 г., стр. 4.

⁸¹⁾ Записи XXV, 16.

⁸²⁾ Записи XXII, 64.

Архивски подаци о лицима „Горског вијенца“

На предлог Иницијативног одбора за данашње оснивање Историског друштва*) средно сам један дио својих билажења о лицима **Горског вијенца**, које сам попремено прикупио углавном из досада објављене архивске грађе. На жалост, о томе питању у Државној архиви на Петњу нема скоро никаквих података, али се томе не треба чудити, јер је манастир на Петњу, у коме су се они за неколико стотине година једино и могли чувати, неколико пута рушен и паљен. Доста је и велико чудо, како се ништа и могло сачувати у таквим приликама од старих докумената о славној и тешкој борби Пригораца за своју слободу. Ту тешкоћу је и сам Његош добро осјетио, па је тражио грађу за своје дјело „Лазар и Шћепан Мали“ у Млетачком архиву, а у предговору тога дјела каже и ово: „Документата слабо се код нас налази, јербо по недостатку хартије често пута и листови светијех књига за фишке су се употребљавали...“

У Његошево пријеме свикао је био на Петњу и по Црној Гори кнез архивских података о питању које нас интересује по данас. Јер је баш у то доба и почела права тропина са старим рукописима и књигама.¹⁾

Подаци, пак, за лица **Горског вијенца** углавном су до данас одређени на богатости Млетачког и дјелимично Дубровачког архива, а то доказује, да се ништа темељно и сигурно о прошлости Црне Горе и

*) Ово предавање одржао сам на оснивачкој скупштини Историског друштва Народне Републике Црне Горе, одржаној 10. октобра 1947. године (због прилично дугог претходног дневног реда, главе о „Свободи провидуре“ и о Вуку Мандушићу само сам дјелимично прочитао). Ма да текст предавања нијесам био спремно за штампу, на молбу Уредништва Историског друштва уступило сам га за његов први број часописа, додавши прочитаном тексту само употребљене изворе и литературу.

1) Младалакошће податке о томе видјети у Вуковићу *Преписци* (књиге VI и VII — писма Вука Врчевића и Вука Поповића), као и у дјелу Стојаковић *Смисао историје српског народа у средњем веку* (Извори и историографија), књ. I, Београд 1947. изворног стране 218—257. Вук Врчевић, на примјек објављен у једном писму Вуку Караџићу, да ће ускоро послати своје људе у манастир Манастир на Петњу, да се скупају, на податке овог: „Има их два конско-овчара, а то на срећу Божију, већ Бог зна хоћу ли извадити трошак, а ова два конско-овчара су и манастирски калуђери“.

„уједињених јој крајева не може урадити без систематског проучавања огромне архивске грађе, која се чува у старим архивима у Котору, Дубровнику, Задру, Млетцима и Бечу, па затим у разним руским и турским архивима.“

Ја данас ипак не могу навести чак ни све податке које сам прикупио о овоме питању, јер би то прешло оквир овако кратког предавања, већ ћу изнијети само један дио тога материјала.

О владци Данилу, главном лику **Горског вијенца**, већу говорити, јер то није потребно. Јошам само подићи један филат, који је утврђен на основи оригиналних докумената Млетачког архива и објављен још 1929. године, наиме да је Млетачка Република тропала владу Данила 1717. године и касније и сваки час жељено је очекивала вијест о смрти његовој. Јер је владика Данило, нарочито по своме повратку на Русеј, отворено почео да води борбу противу католичким пропатамде не само кроз Бокву Которску, већ и кроз Далмацију.^{1a)} Црквене књиге, које је добио 1715 у Русеји по одлуци цара Петра Великог, шаље владика Данило разним православним манастирима као, и прије по је отпустио на Русеј. Тако је нашао у Москви нгумена и јеромонаха манастира Комоговита из Хрватске и 14. септембра 1715. године даје им за тај манастир дванаест **минеја**, а да принесу у светуљу нашу обитељ на службу вомој монастиру и васем светим, и за душевни спомен родитељах своих раба Божја Стјенана и монахије Ане.^{1b)}

Објављујући податке о тропаву митрополита Данила, Јован Томић објавио да ће о знацимама рату његовом објавити у својој монографији о овој личности, по досад необјављеним и неупотребљеним архивским подацима.^{1c)}

Јован Томић је умро још 1932. год. и, колико је мени познато, ову објаву монографију о владци Данилу није успио да објави. Мислим да би тај драгоцен архивски материјал, ако се срећним случајем сачувао у знаменитој манастирској библиотеци Томића, требало пронаћи и што прије откупити за Архив Народног музеја на Петњу, па тога ради и изнесох ове чињенице, јер се најважније Његошево и истовремено југословенско књижевно дјело, **Горски вијенац**, не може темељно проучити док се не проучи епоха владике Данила.

Иза овога увода о владци Данилу ја ћу одмах прећи на једно од главних лица **Горског вијенца**, на војводу Драшка Поповића, на кога каже сардар Гадова: „Ми се досад ништа не сјећамо / најбољег нашега војводе...“^{1d)}

Млетачки извадрени провидур у Котору, Зено, послао је 31. маја 1684. године највишњај Сенату о пристању иностраних пригорских племена на Републику, те су му објавили њихови главари да ће „упасти у

^{1a)} Глас Српске краљевске академије СХХХIII, Београд 1929, стр. 49—50.

^{1b)} Дуб. Стојаковић: Стари српски записи и натписи. Ср. Карловиц 1925, књ. V, стр. 26, број 7441.

^{1c)} Глас СХХХIII, стр. 49, нап. 2.

^{1d)} Горски вијенац, стихови 1382—3.

турке крајеве, Зено је приложио тој својој денеши рачун о издатој помоћи у праху и олову пригорским главарима, међу којима се налази и **Драшко из Озринића**, који је примио 10 фунти праха и 10 фунти олова.^{1,2} Идуће, 1685 год., за пријеме познатог б'оја на Врпјевац и заузимања Цетиња од стране скадарских ишце, поједица пригорске села била су неутрална, нека су била уз Мачиће, а нека директно уз Турке. Памећу осталих, са скадарским ланом били су, каже се у извјештају, и Озринићи, али се нарочито додаје ово: »наузвешти **Драшка Попова** и брата му и још нешто мало других.«² 8 септембра 1693 године потписан је између млетачког претставника у Котору и пригорских главара уговор, по коме се Пригорцима одобрило да могу слободно куповати се у Котору, па се на томе уговору налази као потписник и **Драшко Попов из Озринића**.^{2a} У списку пригорских прака, приложеном денеши главнио длажматинског провидура Сенату од 15 октобра 1707 године, које извјештава да су познати у Котор пригорски главари ради придобијања пута за Млетачку Републику, налази се и **кнез Драшко из Озринића**, који је том приликом добио на поклон од млетачког претставника у Котору 2 цекина и 3 лакта чоке (свите).³ 2 новембра 1711 године руски изасланик куповник Михаил Милорадовић и пригорски главари обећавају Дубровничкој Републици да ће са њом живјети у миру и пријатељству и може је за одобрење, да могу на њеној територији купити потребни им прах и олово. На овоме писму налази се и печат на коме пише: »спасица **Драшко Поповић от Озринића**«. ^{2a} 12 јула 1712 год. Михаил Милорадовић и пригорски главари молели су и главног провидура Длажмације за помоћ у праху и олову, јер су без тога били остали, па се међу нечистица пригорских главара налази и нешто **спасиже Драшка, војводе озринићкога**.⁴ У једном списку млетачких повјерљивих особа на пригорској територији од 4 септембра 1718 године налази се такође један **кнез Драшко Попов**, који је примио мјесечно 15 лира у готову и 42 фунте двоцека.⁵ У овоме задњем списку није означено из кога је племена овај Драшко Попов, али је по тој прилици ово такође Његошев војвода Драшко Поповић, кроз чија нам је уста Његош до опако.

кличну сину Млетачке Републике и неке пендрце и мучећ, ма да Јован Томић мисли, да ово може бити неки други Драшко Поповић.⁶

Његошевог **Вукота Мрваљевића** такође налазимо у савременим архивским документима, па из тих докумената дознајемо чак и то, да је Вукота био **војвода**, ма да га Његош зове само **Вукота Мрваљевић**. 2 новембра 1711 године Милорадовић и пригорски главари радије поменутих писмом налажују Дубровнику, да ће се са Републиком алијати у добрим односима, па налажују: »Јада ми имамо потребу за оловом праха и за остало, а за наше царе, и зато нас ефикасно молимо, а намамо да можете пуштати по вапшеним селима и варошима да се продају, како сте и досе чинили вада док смо ми узели наше оруђе према Турцину. Чак потписане на руском куповника Милорадовића јесте **«војвода Вукота Мрваљевић»**.⁷ Када се 12 јула 1712 године Милорадовић за пригорским главарима објавио и главном млетачком провидуру да помоћ у праху и олову, онда је на томе писму потписник **војвода Вукота Мрваљевић**.⁸ Вукота Мрваљевић се налази и у списку пригорских главара од 16 јула 1715 године, у коме су наведени главари који од Млетачке Републике примају плату. Ту је Мрваљевић наведен као главни претставник општине Велестова и млетачки му извјештај овом приликом даје титулу **кнез**.⁹

Вук Милуновића неми у до данас објављеним савременим архивским документима прије 1715 године. Јован Томић тумачи, да је то зато ради, што су и Вук и син му Милош били чади у најважнијој бојничкој стуби млетачкој. По већ у списковима пригорских главара из 1715 г. налази се и **Вук Милуновић**. Млетачка Република нама је плаћала мјесечно по 5 дуката и 40 фунти двоцека (бисерина).¹⁰ У једном 1717 године изашлио Листу са Пригорцима познато је да овице Баја главном длажматинском провидуру Момчићу, Међу овим Пригорцима био и **Вук Милуновић** и одговорио су се својом храбрости и он и млади му син Јово. То се види из - списка од 31 октобра 1717 године, у коме је објављено, да је **Вук Милуновић** отио једну турку млатину и због тога награђен златном медаљом, а млатину је добио и син му Јово. Има још један списак из 1718 године у коме се помиње један старији син Милош, а тај списак нам је нарочито важан, јер у њему за Милоша каже, да је био **срдара Милуновића**, те одатле видимо и то, да је Вук Милуновић био срдар.¹⁰

¹) Да је Кнез Драшко Попов на документу од 4 септембра 1718 године био из Озринића, па, према томе, и Његошев војвода Драшко, мислим да се може утврдити ако се уговор за пригорских главара које наводи сам Томић у дјелу **Црне Горе за морског рата** (стр. 252 и 362) и у дјелу **Питање Царева Лаза** (стр. 30, нап. 4) са подлима млетачких у дјелу II Montenegro da relazioni dei provveditori veneti 1687-1735, Roma 1896 (п. 107. документи од 16. III. 1693 г.) и у дјелу Ва. Ђорђевић **Одлукају Црне Горе...** (стр. 9).

²) Ђорђевић: Одлукају Црне Горе..., 32.

³) Глас XCVI, 180 и **Питање Царева Лаза**, 22.

⁴) Томић: Питање Царева Лаза, 22.

⁵) Ђ., 22—23.

¹) Јован Н. Томић: О пригорском устанку у почетку морског рата (1684 и 1685, Нови Сад 1903, стр. 10—11. — Његошев Драшко прича о дуждини обећањима, па каже и ово: »Ево среће за све Пригорце! Дабудућу повест доша праха, / да се имају чим бити с Турцима« (Горски вијеници, стр. 1657—1660).

²) Ibidem стр. 37.

³) Јован Томић: Црна Гора за морског рата (1684—1690) Београд 1907 стр. 252 и 362.

⁴) Јован Томић: Питање Царева Лаза, Београд 1933, стр. 20—21.

⁵) Д-р Владимир Ђорђевић: Одлукају Црне Горе са Дубровником од Карловачког до Пожаревачког мира — Глас Српске краљевске академије CLXXXV, Београд 1941, стр. 32.

⁶) Глас XCVI, стр. 180. — Титулом "спасижа" означаван је, по Томићу, највиши положај међу пригорским главарима све до 1717 године, а тада је збрисана и замењена прво титулом срдара, а потом 1717 гувернадура (Питање Царева Лаза, 21).

⁷) Томић: Питање Царева Лаза, 21—22.

Јован Томић, који је детаљно проучио пријеме владине Данила по документима Матфејеве архиве, није нашао никакве повезаности са Вуком Раслапчевићу нити са Ђурашковићима Јанку и Богдану, и као да догађаје до заједничког, да тих лица није било крајем XVII и почетком XVIII в.^(10a) По само шест година постоје Томићеве расправе о ђоду на Цареву Јаку пронађен је у Архиву у Задру и објављен један за нас драгоцјен документ. То је тужба пантровских судија од 11 децембра 1701 године на суједина црногорца племена, у којој се помиње разне казње на Црногорце. У тужби се помиње и имена главара који су на челу оних црногорских пограничних племена, а међу њима су и Вук Раслапчевић и Богдан Ђурашковић, дакле оба лица из Петошета Горског вијенца. По томе документу изазли још и то, да је Вук Раслапчевић био из Црмине, из Дупица.⁽¹¹⁾ а до сада су о њему писали црногорски историчари да је из Дражевице (Томашеца Нахија)⁽¹²⁾, па из Цокана⁽¹³⁾ а напоменути и из Бјелица.⁽¹⁴⁾

О њему Раду, брату владине Данила, сачувао је Симе Милутиновић у својој Историји Црне Горе факсимил оригиналног писма владине Данила од 27 фебруара 1713 године, дакле владине адресира Раду Степчеву у Његуше, а помиње је да је владина Данила био син Степчев (Степчев, Пшепчев).⁽¹⁵⁾ То је оно карактеристично писмо, у коме владина Данила жетачком претставнику у Котору скоро изазивачки каже: «... а ја сам Москот; Москов, Москов... а чи ја тага и сва земља...»⁽¹⁶⁾

Његошев сердар Вукота јесте Озринић са Чева, што се јасно види из текста Горског вијенца.⁽¹⁷⁾ У једном највјештају изванредног цетињског провидура од 22 марта 1693 године, којим предлаже Сенату што би требало уградити у Цетињ Гору, помиње се као један од пријата цетињске Одринића Вукота Вунашинце.⁽¹⁸⁾ У септембра исте године помиње се у Котору стогодишњица цетињских црногорских и вјештачких претставника, а између је било раније ријечи, а по коме се одобрала Његушица, Бјелицама, Одринићима, Ђурашковићима и Крајићима, да могу у Котору изградити то по парохомом поштету, па је међу пријатама био и Вучета (Вукота) Вунашковић као претставник Озринића.⁽¹⁹⁾ 21 новембра 1709 године пријима је канцеларија Дубровачке Републике једно писмо, у коме се објављивава

да су се Грбљани договорили са Вукотом Вунашковићем*) из Озринића и са још два ъегушка главара, да улазну на дубровачку територију и узврате «кога му дрото властелина» дубровачкога и одвезу у Црну Гору. То су спремали тога ради, што су Грбљани били «неома кљиви на Дубровчане», а поред тога на то су их наговарали и мјетачки људи из Котора. Јер су Мјетачки такође били кљиви на Дубровчане ради њиховога пријатељства са Турцима.^(20a) 23 јуна 1713 године шаље изванредни провидур Сенату из Светога Стефана један највјештај о пријатама у сујединим крајевима, па каже и то, да су нека црногорска племена ради смјерња пограничних неседа изабрала за старешину Вуна Вунашковица из Озринића.^(20b)

Томаш Мартиновић је један од «пет братах, пет Мартиновићах», који су почели борбу приликом истраге потурџаца. Најстарији од њих је војвода Батрић, а имена «нема Његов» помиње у једном Српско Бадиње вече.^(20a) када владина Данило позива војводу Батрића на договор са Батрићем, па Батрић зове Марја и Милоша, и Томаша и брата Ивана.^(20b) У беојој Ђурској библиотеци налази се један Апостол са минијатурама, писан 1682 године за цетињског митрополита Руђана, па поме је овај апостол: «Сију њиђу приложи нмз Томаш от Чезна Гору храку рондаства пресветје Богородице на Цетиње. Даде за њу 10 цетињах».^(20a) Маја 1688 године пише свједарски нап на Цетиње једно писмо даје поштом оном ријечима. От мене честитог Сулејман паши пишем на Цетиње Вл(а)д(и)ни и Томашу и осталијема око вас...^(20b) Цетиње тада није било насељено и главар на Цетињу за владину дошта је могао бити само из најближег бајичког насеља, те је онај Томаш сигурно и Његовот Томић Мартиновић. Но ако би за првога писма Томаша или овога Томаша могло бити суње, вјерујем да не може бити сумње за њега у једном трећем документу. То је највјештаје Јанка Јонџића из Машина цетињског манастиру. Документ је без датума, али на њему стоји да је писан за пријеме митрополита Висариона, а онај цетињски митрополит био је па тој стацији од 1682 до средине 1692 године.^(20a) На овоме највјештају налазе се имена свједока, а међу њима су и нмз Батрић от Цетиња и брат му Томаш^(20b) дакле, оба лица Његовог Горског вијенца.* У исто сам у рукама још један објављени документ из априла

*) У архивским документима, као и у нашим народним pjesmама, често се од његовога имена изводи презиме. Тако, на примјер, и Његовот скоро редовно пише у pjesmама објављеним у Српском огледалу («На сокола Станковића Кења...» Кења Станкова Јанковића итд.).

(10a) Ђурић: Одношаји Црне Горе..., 9-10.

(10b) H. Montenegro da relazione dei provviditori veneti (1687-1735) Roma 1898, стр. 125.

(11a) Огледало србско, Београд 1845, pjesма III.

(11b) Ibidem.

(12a) Споменик III, стр. 200.

(12b) H. Montenegro..., p. 32, а факсимил на стр. 29.

(13a) Иларион Руђари: Montenegro. Прилози историји Црне Горе. Земун 1899 (друго издање), стр. 70.

(13b) Старије Југословенске академије кн. XIX, Загреб 1887, стр. 257.

(14) Батрић је сигурно послије истраге потурџаца могао добити титулу војвода.

(10a) Ib., 24.

(11) Ј. В. Иларион Руђари: Прилози историји Црне Горе, стр. 153-154.

(12) Цетињски часопис Провјетла, Год. II, Св. VII (1891), стр. 351-352.

(13) Глас Црногорца број 26 из 1894 г. (до овога броја Глас Црногорца није био могао доћи).

(14) Цетињски часопис Луча, Година I, Св. II (фебруар 1895), стр. 105.

(15) С. Милутиновић: Историја Црне Горе..., Београд 1885, стр. 99.

(16) Споменик Српске краљевске академије XXV, Београд 1895, стр. 2.

(17) С. Милутиновић: Историја Црне Горе, између стр. 44 и 45, и Споменик XVII (Београд 1892), стр. 125 (има лексикалну грешку).

(18) Горски вијенца, из стика 320 и ст. 1341-1360.

(19) Томић: Црна Гора за мојејског рата, 360.

(20) Ib., 252 и 362.

мјесца 1689 године. То је опет ијемом снадарскога Сулејман паше, удружено на Цетиње и митрополиту и Томашу... да у манастир дођаху ријечи и о Батрићу.²⁰⁶⁾

Томаш Мартиновић, у име Мартиновића, баш и прича окупљеним главарима зашто су закаснили на скуп. Он то причање почиње познатим стиховима: **Није свађе међу госте било, / но ни Турци мени уграбише.**...^{206ж)} Ја нећу замарати напољење даљих Његошевих стихова. Јер су свијма познати, али ћу навести један архивски податак, у коме се, по моме увјерењу, сачувао директан траг те турске отмице, коју је Његош, сасвим разумљиво, могао намјерно мало препричати. Тај се документ чува у Дубровачком архиву, а из њега се утврђује овај факат: »Требињски мусалими беху 18 августа (1712 године) уграбили жепу Бошка Мартиновића. Да је поврати он је са 7—8 робаца био пошао за њима. На граници пеки од тих људи застало, не смејући да пређу, али се двојица одлучише да иду даље...«²⁰⁷⁾

Када сардар Вукота правда Озриниће што није још раније дошао на скуп, он почиње своје излагање овим ријечима: **»Хитали смо, да пријед дођемо, / ма нинано не могамо брине; / но Пециреп и стари Балета санили двест, тридест друга, па у Дугу с четом западнули. Доцнели наравн од Нинићлах, / поколи се на другом са Турцима...«²⁰⁸⁾ Из пашин народних ијесма позната су била браћа Пецирепи.²⁰⁹⁾ У једној народној pjesми из Црне Горе налазе се и ова два стиха: **»Да посјетем Рада и Богдана / Оба брата Пециреп Лазара...«²¹⁰⁾ О харамбашама Раду Пецирепу, који је оперисао на подручју око Рудина, сачувано је доста података у Дубровачком архиву.²¹¹⁾ а о Лазару Пецирепу ијемом у Цетињском архиву интересантан документ из 1757 године, који дјелимично наводи: **»Саваа Ђ(о)гу, На (1757). Да се али како се стаде Томо Милин и Лазар Пециреп и Вукосав Шепанов у Доброту... И пађе се Лазар дужан Мат(у) Трипову декина 4 и гроша 2, а Тому Милину дек(и)на 4 о(и) добити што га је доплаћа. И неопаше гјероват Матиа Триповић Лазара, по се Томо за њега (потписа)...« Из даљег се текста види, да је Лазар био непсиен, јер је на документ метнуо својом руком крст, а биљковику о дугу писао је Нико (Шјетаола).²¹²⁾ свакако из Доброског Села код Цетиња.******

Из надија хади-Али Медовић и Скендер-ага Медовић свакако није још познато лица. То ме увјерава текст такозване **»Књиге да Медовићу из Цетињског ирисовуља** од 12 новембра 1748 године, чији почетак гласи:

»Да се зна како би кућа Медојевића населена на баштину дрковну, коју баштину приложи господин Иван Приојевић и би дата Медојевићу зашто је био ковар манастирски, и последи остаде њих беди ч посљедијема до времена деба пладике Данила 1704 године, а у то се скуп Церна Гора на збор на Цетиње и видјеше Црногорци како је Медовић притиснуо баштину дрковну и нисамо се близу манастира: кућу му разурини, а њих отаде изгнатише...«²¹³⁾

Његош није напамет унио у своје главно дјело ни лица ван територије Црне Горе, већ је свакако о њима тражио податке у разним научним дјелима свога времена. Тако, на примјер, сардар Радоша пита војводу Драшка, како се зове мјетачки дужд, а Драшко му одговара: **»Валијеро, и већ не знам како...«²¹⁴⁾ Његош у поднаслову свога Горског вијенца, и дошта Сидвестро Валијер и био је дужд од 1694 год. до смрти 5 јула 1700 године.²¹⁵⁾ Мало даље војвода Драшко прича Вуку Мићуновићу и главарима, да у Млетцима немају другога страха **»до од збирах и до од шипунах...«** наставља: **»Грбичић се мени кунујаше / да су једном жирили шипујни облагали једнога принципа / пред сенатом и свијем народом / да су му главу откинули / баш на стубе његова палца...«²¹⁶⁾ Те стихове је могао написати само одличан познавалац млетачке историје. Јер се они односе на млетачког дужда из средине XIV вијека **Марина Фалијери**. У једној опширној историји налаже се биографије свих млетачких дужда, на из ње видимо и то, да су 17 априла 1355 године Марину Фалијери очунали у Туздовом двору знаци дуждевекога достојанства и отјесачи му је глава, која се **»отгрљала ирварећи степенице...«²¹⁷⁾ Војвода Драшко прича и о томе, да га је кроз Млетке стално пратио син Зана Грбичић,²¹⁸⁾ а Јован Антоњо Билица, или како га зову српски извори Зано Грбичић, био је од 1688 до 1692 године на савјету на Цетињу са једним малим одредом млетачких војника, да би помогао Црногорцима у борби против снадарског паше. О Грбичићу има толико података у нашој научној литератури,²¹⁹⁾ да није потребно наводити детаље о његовом бављењу на Цетињу и природној вези између његовога сина и војводе Драшка Поповића.******

Но треба да се мало дуже задржимо око Његошеви **»Совра провидура«,** а њоме каже **Вук Мићуновић: »Видите ли овде у**

²⁰⁶⁾ Летопис Матиче српске књига 167. Нови Сад 1891, стр. 7—8. -- И данас се зове Медовића брада до Манастира на Цетињу, а ту је било и старо турско гробље.

^{206ж)} Горски вијенац, стр. 447—498.

^{207ж)} Ђоровић: Одношаји Црне Горе... 77.

²⁰⁸⁾ Горски вијенац, стр. 327 и даље.

²⁰⁹⁾ Вук Караџић: Српске народне pjesме књ. IV (Београд 1942), pjesма 7, стр. 32—42.

^{210ж)} Ђорђевић М. Драговић-Ђуричић: Црногорске јуначке pjesме, књига 1 Цетиње 1910, стр. 13.

^{211ж)} Ђоровић: Одношаји Црне Горе... 108.

^{212ж)} Цетињски архив, Број 4/1757; упор. Записи књ. XIX, стр. 163—14.

²¹³⁾ **»Да се зна како би кућа Медојевића населена на баштину дрковну, коју баштину приложи господин Иван Приојевић и би дата Медојевићу зашто је био ковар манастирски, и последи остаде њих беди ч посљедијема до времена деба пладике Данила 1704 године, а у то се скуп Церна Гора на збор на Цетиње и видјеше Црногорци како је Медовић притиснуо баштину дрковну и нисамо се близу манастира: кућу му разурини, а њих отаде изгнатише...«**

²¹⁴⁾ Његош није напамет унио у своје главно дјело ни лица ван територије Црне Горе, већ је свакако о њима тражио податке у разним научним дјелима свога времена. Тако, на примјер, сардар Радоша пита војводу Драшка, како се зове мјетачки дужд, а Драшко му одговара: **»Валијеро, и већ не знам како...«**

²¹⁵⁾ Његош у поднаслову свога Горског вијенца, и дошта Сидвестро Валијер и био је дужд од 1694 год. до смрти 5 јула 1700 године.

²¹⁶⁾ Мало даље војвода Драшко прича Вуку Мићуновићу и главарима, да у Млетцима немају другога страха **»до од збирах и до од шипунах...«** наставља: **»Грбичић се мени кунујаше / да су једном жирили шипујни облагали једнога принципа / пред сенатом и свијем народом / да су му главу откинули / баш на стубе његова палца...«**

²¹⁷⁾ Те стихове је могао написати само одличан познавалац млетачке историје. Јер се они односе на млетачког дужда из средине XIV вијека **Марина Фалијери**. У једној опширној историји налаже се биографије свих млетачких дужда, на из ње видимо и то, да су 17 априла 1355 године Марину Фалијери очунали у Туздовом двору знаци дуждевекога достојанства и отјесачи му је глава, која се **»отгрљала ирварећи степенице...«**

²¹⁸⁾ Војвода Драшко прича и о томе, да га је кроз Млетке стално пратио син Зана Грбичић,²¹⁹⁾ а Јован Антоњо Билица, или како га зову српски извори Зано Грбичић, био је од 1688 до 1692 године на савјету на Цетињу са једним малим одредом млетачких војника, да би помогао Црногорцима у борби против снадарског паше. О Грбичићу има толико података у нашој научној литератури,²¹⁹⁾ да није потребно наводити детаље о његовом бављењу на Цетињу и природној вези између његовога сина и војводе Драшка Поповића.

Котору? баш овога Совру провидура? и осталу госпуду млетачну? / Вели су ти конош или јаје, / него оваа или груга сира...²³⁾

Када је књижевник Стјепан Митров Љубиша уз издање **Горскога вијенца** из 1868 године дао свој коментар, он је за Његошев совру провидура дао ово објашњење: »Soranzo providnik bokokotorski.«²⁴⁾ (би је, дакле, мислио, да је Његош погрешно навео провидурано име **Совра** мјесто **Соранцо**! Но Љубиши се не треба чудити за такав коментар овога стиха, кад је он Његошев стих из **Посвете** »аа! хероје па Пожарске диотинке и племиће«, овако протумачио: »Пожарскацка пахџа у Србији«, међуш, нарочито, у духу тога свога тумачења, презиме Пожарскога малим словом!

Др Милан Решетар је издао **Горски вијенац** са својим коментаром 1890 године у Загребу и он је том приликом дао ово тумачење уз поменути Његошев стих: »**Совру провидура**: за дужда S. Valier-a^{25a)} није било у Котору провидура који би се тако звао. Па и ако се узе да је оно **Совра** итампарска или итампарска погрешка погрешка **Ловра**, у то доба није било у Котору провидура под тим именом: а ако узмемо, како Љубиши мисли, да је **Совра** скраћено од **Soranzo**, иадака се је опет преварио, јер су најближи которски провидури из те куће (Захарија Марков) год. 1612 и (Никола Маријевић) год. 1764...²⁶⁾ Двије године касније изашао је у Београду **Горски вијенац** са својим коментаром Милана Решетара. Сада др Решетар уз стих 1676 даје другачије објашњење и каже: »између млетачких чиновника био је у Котору каткад и соврапровидур (тј. *sovraproviditore*): иадака је по свој прилици то име видно у којој старој листини па тријешком узео да је оно **совра** провидурано лично име, те тако створио **Совру провидура**«. У седмом издању са својим коментаром, објављеном 1920 године, др Решетар је оставио исти текст тумачења као и у издању из 1892 године, само је ријеч **совра** замијенио ријечју **повеле**: »По у осмом издању па 1923 године Решетар више не приписује Његошу, да је он од титуле **совра** измислио лично име, већ каже: »... у тој тадашњој титули Вук Мићуновић је узео да је оно **совра** провидурано лично име, те створио **Совру провидура**«. Др Решетар је тако тумачење оставио и у десетом издању **Горског вијенца**, објављеном у Београду 1940. и то је и званично Решетарово тумачење, јер је он током овога рата умро у Флоренцији, гдје је, као пензионисани професор, и живио.

Од 1940 године до данас изашло је неколико издања **Горскога вијенца**, која имају па корицама имена новихcommentатора, али су то, углавном, само Решетарова тумачења. Један од њих, Божидар Коначкић,

дајући свој коментар-поменутоме Његошом стиху, каже: »... Наим народ је од тога начинио личност, **Совру провидура**...²⁷⁾ Други, Трифун Ђукић, тврди, да је од италијанског звања **соврапровидиторе** Вук Мићуновић »сковао име...²⁸⁾ У Јубитарном овогодишњем четинеком издању остало је Решетарово тумачење, а у сарајевском издању коментар Належић се држи старог Решетаровог тумачења, које је овај још 1892 године напустио, и каже: »У то доба у Котору није био ни један провидур, како су се звали млетачки чиновници који су управљали Котором, под тим именом... Приређивач македонског превода Конески такође мисли као и Решетар, иако да је Вук Мићуновић од чиновничке титуле створио **Совру провидура**, док приређивач словеначког текста каже, да је од титуле »жудство (народ) направлио име **Совру провидур**«.

Намјерно сам навео сва ова нагађања, у правоме смислу те ријечи, да се из њих види, како је неопходно потребно познавање бар објављених историјских извора, да да се и најмања ствар може озбиљно и научно оставити. Да су commentатори **Горскога вијенца** то знали, они не би ни Вука Мићуновића, а камоли Његоша, биједили, да није знао је ли **совра** провидур титула или лично име. Још 1878 године, дакле прије свих commentара **Горског вијенца** (он Љубишином, објавио је Симе Љубић већи број старих наших листина, међу којима их је неколико и црногорских. Те листине су писане српским језиком крајем XVII вијека, дакле баш у вријеме за које је, по Његошу, звао **Горски вијенац**, а Љубић је изио у рукама оригинале свих листина. У једној Црпичани извјештавају Петра Дуода, да је екадарски нама ушао у Црпичу, те »хара и пали«²⁹⁾ сјечење ниноградс, па села која још није савладао моле Дуода за хитну помоћ. Ево како почиње ово писмо Црпичана: »Од нас неволних еврамаха и свјех Црпичанах пресвијетлому госпудину совра провидуру Пајеру Доду в(еле) х(раго) п(о)здравлење)... Друго писмо шаљу »госпуду и в(еле) у почетку писма: »Пресвијетлому и узвишеному госпудину совра провидуру из Котора и Рабаније в(еле) драго п(о)здравлење... те мене в(о)воде (Лова) и сви пригатаје и разурепије Сотонић... Треће писмо је од Буковичана и у њему пишу: »Пресвијетлому и узвишеному госпудину совра провидуру од Котора и Рабаније в(еле) х(раго) п(о)здравлење... те мене Николе Бокава и свјех сиромашах Буковичан... Старешине Гауха Дола такође шаљу једно писмо »госпудину шохвру провидуру од Котора и Рабаније«, а »кнезови и старешине и вас поштовани збор црногорски« 4 маја 1694 г. шаљу извјештај о смрти петлишког владике Висариона »Пресвијетлому и преузвишеному госпудину шохвру провидуру од Котора и Рабаније и Новог Лазина Марцели...²⁹⁾

²³⁾ **Горски вијенац**, издање из 1847 године, стр. 65, а каснија издања стихови 1675—1679.

²⁴⁾ **Горски вијенац**, прво издање латиницом Матице дасматинске у Задру 1868 године, стр. 85. Љубиша је погрешно избројио стихове, те у његовом коментару стих »Баш онога (ие!) Совру провидура« има број 1675, а што **Горски вијенац** има му 2821 стих, мјесто 2819 стихова.

^{25a)} Уз стих 1630 »(Валијеро, и већ не знам како) Решетар је навео, да је од 1694 до 1700 г. био млетачки дужда **Силвестро Валиер**.

²⁶⁾ **Горски вијенац**, Загреб 1890, стр. 170, коментар уз стих 1676.

²⁷⁾ **Горски вијенац**, Београд 1892, стр. 89.

²⁸⁾ **Горски вијенац**, Београд 1940 (издање »Јуче«), стр. 116.

²⁹⁾ **Горски вијенац** са коментаром Трифуна Ђукића, Београд 1944, стр. 168.

³⁰⁾ *Starine Jugoslovenske akademije knjiga X*, Zagreb 1878, стр. 22—25. Писма пијесе датирана, али се види да су сва писана у исто вријеме, а Петар Дуодо био је извјештај которски провидур или »совра провидур« од 1689 до 1691 године (*Il Montenegro...* 42—75; *Rad Jugoslovenske akademije knj. 54*, стр. 78; Томин: Црна Гора за морејског рата, 128—183 и 321—330).

Јануара мјесеца 1693 год. кучки глашари шаљу Једно опшноручноме у коме излажу млетачком претставнику у Котору услове, под којима су вољни да се подложе Републици и да се боре противу Турака. То «иоје писмо» почињу овим ријечима: »Пресвијетли и преузвишени господин софранпровидур...»²⁹⁰ Ово су јасни докази, да је крајем XVIII в. сваки криготорски главар и једва писмени свештеник знао, па свакако и Вук Милутиновић, да которском провидуру није лично име »Совра!» То је, паравино, могао знати и Његов средњом XIX вијека. И да није ништа читао. Његов је од свакога старијег Црногораца или Босеља могао знати оно, што су они Вуку Караџићу причали приликом његовога пута кроз Црну Гору и Бок у 1834—1835 године, наме да је за пријеме млетачке управе у Бок Которској »био највише поглавца **сопра провидур** (providitore straordinario), који је сједио у Котору, а у Новоме и у Будви били су провидури...»³⁰ Што је у припис извазку **Горскога вијенца** прва ријеч титуле **сопра провидур** штампана великим словом, ја мислим да то нема никакво значење и да никакво то није могло дати повод за раније наведена нагађања.

Свакако би требало специјално проучити питање о једноме лицу које је Његов увио у **Горски вијенац**, а за које му се пребацује да га је »поцрногорчином» Мислим и. **Вука Мандушића**. О Вуку Мандушићу једо сада мало писано и сви се научници не слажу у томе, да је био само један историски Вук Мандушић, о коме је Јован Томић 1933 године дао ове податке: »Вук Мандушић је Далматинац, из Петрова Пола. Отуда је прешао к Млечанима фебруара 1648 год. с преселеницима у Шибеник. Тамо је био каветан над ускопима организованним у одред и с њима је упадао у турске крајеве, предводио пове бегунице и доводио робље. Брзо је стекао глас врло храброг предводника и био чувен и међу својима и код Млечина. Погибнуо је млад 30 јуна 1648 год. на пољу Зечеву...»³¹ Пауле, 1934. године објавио је Бошко Десница неколико архивских докумената о Мандушићу, из којих излази да је Мандушић погинуо 31 јуна, а не 30 јуна, како наводи Томић. Десница свој чланак почиње овим ријечима: »Владика Раде учинио је нама, далматинским Морјанцама, једну несправду: отео нам је Вука Мандушића и поцрногорчио га. Он је, несумњиво, напашао на то име у народној pjesми и, очаран његовом пуноћом и звонком љепотом, узео га отуда и њим кретио оно микеланђелски силно одлично мушкосту у свом **Вијенцу**. Владичино критичко помирљиво је заличајући припадност далматинског Влаха и неваљо га за то, средину и догађаје који су врло часни, али који нијесу његови. Осјећање регионалног поноса намеће нам дужност, да ту личност реинципирамо за крај којему она припада». Ту су објављени детаљни

архивски подаци о погибљи Мандушића, ма да се у дословно наведеним документима само један пут каже »а харембаном Вучепом Мандушићем», док се иначе сваки пут наводи само његово презиме.³²

О Вуку Мандушићу, у којико је мени познато, до сада су у нашој науци биле само двије критичке напомене, о томе, да је он био из Црне Горе. Прва је од ј. одличног познаваоца историје Црне Горе Руца Павла Ровинског, који је с прекидима био у Црној Гори 25 година. Он у своје **Дјелу Црногорија** о Мандушићу има само овај податак: »Тако говоре, да је Вук Мандушић из Београда познатога година хаџукомом у Котарима (у Далмацији); а други, најпроти, тврде, да је то био његов једино имељак...»^{32а} Наш научник д-р Јован Ердељановић у своје опшноручне **Дјелу Стара Црна Гора** нема никаквих података о Мандушићу, ма да у Регистру поред имена Вукозом пише »савременни, изајско Данила», а у тексту само набрија и име Вука Мандушића, када каже: »Све личности, које народно предање и народни песма истичу као знатне учеснике у том боју (на Цареву Лазу) ... заиста су били савременици владике Данила. О томе смо се поуздано уверили својим личним испитивањима по старој Црној Гори...»^{32б} Владимир Маџурашић у своје **Дјелу Приноси за хрватски правно-повјестни рјечник** (на рјечим **Мандушић** каже: »Вук Мандушић није био Црногорац, већ из Котара задарских», а када је извао **Dodatke uz Prinosе** пише следеће: »**Мандушић**; спомиње се јунак тога презимена и у Качића 329 (Шибеничанин, XVII вијека), а тако и у **Горском вијенцу** или јунак Црногорац Вук Мандушић».

Ја нијесам био задовољан овим кратким констатацијама, па сам томе питању посетио неколико пута. Мислим да је добро казао д-р Фердо Шишић: »Дашто, оцрпне и савјесне хипотезе такође су корисна научна помагала...»^{32в}

Његов доноси има у **Горском вијенцу** једно од главних лица под именом Вук Мандушић. Ево неколико доказа, који иду у најгорем случају у прилог Његовом бар толико, да није његово **Дјело** »поцрногорчавање» Вука Мандушића.

Симо Милутиновић је још 1833 године објавио прву свеску своје **Пјеваније**, дакле четрнаест година прије **Горског вијенца**, на се у тада објављеној pjesми »**Освета Клепае**, забилеженој од једнога Црногорца (Велестовца), пашае и стихови: »А Мурџа Вука од Клобука / За собога Мандушића Вука». Скоро таква два стиха понављају се и у pjesми »**Ченгиш Синаи-Бег**».³³ Те песме, 1833. издао је Вук Караџић четврту

²⁹⁰ Споменик књ. XI, стр. 96.

²⁹¹ Вук Караџић: **Ковчежић за историју, језик и обичаје Срба** сва три закона. Беч 1849. стр. 37. и **Црна Гора и Бок Которска**, Београд 1922. стр. 10. — Његов је 1847 г. написао и своје **Дјело** »**Јунак Цар Штепан Малт**», па у предговору тога **Дјела** говори о архивским извјештајима Пасквала Цитовића, »изванредног провидур которскога».

³¹ Томић: **Питање Цареву Лаза**, 25.

³² **Магазин Сјверне Далмације**, Сплит 1934. стр. 25 и даље.

^{32а} П. Ровинскиј: **Црногорија в њ ея прошломъ и настоящемъ**, томъ II, часѣ 2, Санктпетербургъ 1901, стр. 83.

^{32б} Д-р Јован Ердељановић: **Стара Црна Гора**, Београд 1926. стр. 787 и 753.

^{32в} Dr. Ferdo Šišić: **Priručnik izvora hrvatske historije**, Dio I, čest I, Zagreb 1914, стр. 34.

³³ **Пјеванија црногорска и херцеговачка**, ... част прва, Будим 1833, стр. 73 и 77.

књигу народних pjesama. Ова књига садржи двије pjesме, које су за нас ове нарочито важне. Прва pjesма јесте »Два Куртића и Бољачи Анае«, а друга »Шевоић Осман«. ^{33a)} У првој pjesми се pjesа о Вуку Мандушићу као которском сардару и савременнику Цвијана Шарфа, Вида Жеранине и Илије Смиљанића, дакле о лицима из прве половине XVIII вијека; у другој су, пак, главни јунаци Пригорици: Жикица Дамјановић, Буле Гардашевић и Вук Мандушић, а једва се спомиње у околини Никшића (помињу се: вода Кусида, мост кусидски, Коштац-Гоштац планина, Омутин, Трубјеља, никшићке овце). На ово књигу Вукових pjesама био је први прегледатик из Црне Горе Негош и не могу никакo преровати, да до 1845 год., када је издао **Српско огледало**, и до 1847, када је издао **Горски вијенац**, није прочитао ову збирку народних pjesама. Али је прочитао ову збирку народних pjesама и видио, да је један Вук Мандушић которски сардар, онда свакако тога Вука Мандушића не би унио у **Огледало српско** као савременника владике Данила и учесника у боју на Цареву Лазу, а још мање би у напоменама у **Српско огледало** написао: »Владина вјога Вук Мандушић потпуно је против војске Захарића«, то јест 1714 године. Увјерен сам да такву грешку не би учинио ни неки pjesник најприсјељеније интенције, а нарочито Негош.

Но и из података које наводи Вук о овим pjesама мислим да се може закључити, да се оне неће односити на једно исто лице. Вук, наиме, изрично каже, да је прву pjesму записао 1830 године у Крагујевцу од савјешца Гаје Балића, који је био родом из Хрватске (из Личке регименте). ³⁴⁾ док је другу pjesму забиљежио од онога ога 1815 године у Карловцима, а њу је Вуков отац Стефан »упамтио од свога оца Јосима и брата Томе, који су не само мноштво песама знали и радо ји певали и казивали, него и песме **спевали**«. ³⁵⁾ Познато је, да је Вуков дјед Јосим живио у Дробњаку и одакле се преселио у Србију средином XVIII вијека. ³⁶⁾ те је према томе био савременик владике Данила, па мислим да донета хрватски селак-савјешац Гаја Балић и пригорици селак Јосим Караџић нијесу певали о једном истоме Вуку Мандушићу.

После је толико савремених архивских података о личности Негошева **Горског вијенца** ја сам стекао увјерење, да је у Црној Гори крајем XVII и почетком XVIII вијека могао бити један именован и презимењак которског Вука Мандушића. На ово мишљење наводи ме, поред архивских података о другим лицима из **Горског вијенца** и већ наведених вијештаца, нарочито Захарије Стефановић Орфелин. Орфелин је, као што је познато, рођен 1726 године, а 1772 године објавио је у Млецима два опширна тома о животу руског дјера Петра Великог, Орфелин је у

томе дјелу писао доста опширно о досада руског изасланика Милорадовића у Црну Гору 1711 године, а први је у своме дјелу објавио и дословне текстове познатих грамата Петра Великог Црногорцима од 3 марта 1711 и од 9 Јула 1715 године, којима су се оригинали чували у Петинском манастиру, одакле их је тек 1835 године објавио Сима Милутиновић у својој **Историји Црне Горе**. ³⁷⁾ Поред врло интересних детаља о томе, како је дошло до досада Михаила Милорадовића у Црну Гору и о његовом дочеку на Петину, ³⁸⁾ Орфелин пише и о борбама Црногораца противу Турака 1712 године, па каже дословно и ово: »Како скоро пренесена била је Чернују гору вједомост о приближењу Туркова, то љеколикије користи самих виборних Черногогорца, под предводитељством Војводи Мандушића и Рогана, наступив немихљено, атаковали Турецкују Амантардију у мјесту називајемога Острог, которују они и на тојову разбили. Међу тјем виступили и протчија Черногорскаја корпуси, которије пријали Серакјера с таким учтивим мужеством, што он једва мог бјегством спастија, а протчије, кои не биди порубљени, разбежаија с великим посјешенијем«. ^{38a)}

Орфелин се од средине 1764 године бавио у Млецима и био је уредник и коректор српских књига у Стојановић штампарији Димитрија Теодосија. ³⁹⁾ те је сигурно морао познати **Корабљицу** Андрије Качића Качића Миошића, која је била штампана у Млецима 1760 године. Качић за Мандушића пише у своме дјелу **Корабљица** и ово: »Вук Мандушић, ситни јунак, не само од длажатиња пиван и узвишен, дали још и од Латина у његовим књигама пофален«. ⁴⁰⁾ те свакако Орфелин не би 1772 године могао нишати о **Качићевом Вуку Мандушићу** као прослављеном црногорском војводи. Мислим да се овоме Орфелиновом податку мора поклонити најмање, нарочито када знамо да је он тада дошао и до првих текстова поменутих грамата Петра Великог Црногорцима. Сам Орфелин изрично каже, да су му за изнесене податке о црногорским и других Србима, которије је сеј Историји мјесто нијели, испомошћивали разнија, с тјех времен в серских земаља находјачијаца писма и записи и извјештаја

³³⁾ Житје и славнија дѣла Государа Императора Петра Великаго... Часть II, въ Венециі 1772, стр. 23—25 и 86—88; С. Милутиновић: Историја Црне Горе..., Београд 1835, стр. 46—49 и 65—67.

³⁴⁾ Житје и славнија дѣла Государа Императора Петра Великаго..., II, 78 и даље.

^{35a)} Ib. 85. — Данашињим књижевним језиком Орфелинов текст гласи: Чим је дошао у Црну Гору вијест о приближавању Турака, то су неки одредли нахрабривијих Црногораца, под предвођењем војвода Мандушића и Рогана, наступивши брзо, напали турску авангарду у мјесту званом Острог, коју су до ногу потукли. У међувремену су пристигли и остали црногорски одреди, који су дочекали серакјера с таквом храброшћу, да се једва могао бјегством спасти, а остали, који нијесу били посјечени, разбежали су се великом брзином.

³⁶⁾ Ст. Станојевић: Народна енциклопедија српско-хрватско-славјанска, књ. III, стр. 226 а. в. Орфелин Захарије и Глас Српске краљевске академије CXXXIII. 60.

³⁷⁾ *Rievnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* Jugoslavenske akademije. Dio VI s. v. Mandušić (одатле сам морао узети текст, јер до Качићеве **Корабљнице** нијесам могао доћи).

^{33a)} Вук Караџић: Народне српске pjesме, књига IV, Беч 1833, стр. 233—41 и 294—301.

³⁴⁾ Ibidem, стр. XX—XXI.

³⁵⁾ Ib., стр. XXVIII.

³⁶⁾ Љубо. Стојановић: Живот и рад Вука Стеф. Караџића, Београд 1924, стр. I.

савремених **Магда** или **Манда** могао се наћи **Вук Мандушић** или **Вук Мандушић**. Што је у другом крају и другом циљу био један његов њемак и презимеца. Ја знам да је није постојао такав и Његошевом „попријорачању“ да имати ове Вука-Вуче Мандушића. Наша намена да је није њемак и презимеца у разним крајевима и разним временима наше прошлости. Тако се, на примјер, до почетка 1941. године знало да три лица са именом и презименом Његошевог ликовца Ива Севашића,⁴⁸ а тада је из Дубровачког архива објављен документ и о још једном Иви Севашићу, дубровачком поданику, који се нашао у борби против Турака баш у вријеме владике Данила, те је 1718 год. изведен пред суд због напада на Турке у једној ушчицеј трабакули.⁴⁹ Из Београдског архива објављен је документ, датиран у Сенту 1 марта 1551. године, у коме се као ујак под капетаном Павлом Ленковићем наводи **Миош Мићуновић**,⁵⁰ а из докумената Манастирног архива (1718. године) познат нам је **Миош Мићуновић**, син Његошевог Вука Мићуновића.⁵¹ У поменутом списку севаших ујака од 1 марта 1551. године има и име Вукмариновића, Вукмарића, Вукмариновића, Милића, Хераковића итд.,⁵² све познатих црногорских презимена, а постојећи Хераковићи налази се у списку крајинских капетана и војвода, датираном у Новом Граду 3 јуна 1575. године,⁵³ што, наравно, не значи да су то иста лица са њиховим именацима и презименима из Црне Горе.

*

Његош, наравно, није могао сваки детаљ узети из времена владике Данила, ма да је, као што видјемо, узео много више по што би то било појединац изгледало и по што је потребно да једно младежи дјело. Ја сам стекао увиђање, да је Његош завршио „**Горског вијенца**“ узео на свога времена, па ћу бити слободан да и о томе изложим своје мишљење.

Отварајући Јаши прата (мавастирске кућнице), над ово Вук Мандушић, памратио се и црви му брци пади на изложбене тук, сефидар прѣдјер носи у руке и сједега код огња сат прва, ... — почиње Његош опис тог сцене. Када је Мандушић „прата“ заводи Данила лако је тежа борба и са плачем му појавио свој „прата“ сефидар — и замолио га, да му нађе мајстора који би му могао „пушку прековати“, онда му владика Данило одговори: „... Мртву главу не даје из гроба / ни прекова бистра сефидара ... / па латим чуцати и даје Мандушићу на одаје своје један добар сефидара.“⁵⁴

⁴⁸ Павле Поповић: Преглед српске књижевности, II издање, Београд 1913, 8. 54 стр. 88—89. Приложи за књижевност, Език, историју и фолклор књ. VIII (1928) стр. 1—11; Прилози... књ. X (1930), са. II стр. 245—246 (Манастирно дјело **Наша народна епика** и **Rad** 206 нијасам имао у рукама).

⁴⁹ Ђорговић: Одношаји Црне Горе..., 108.

⁵⁰ *Starine* XXXV (1916), 300.

⁵¹ Томић: Путање Царев Лаза, 22—23.

⁵² *Starine* XXXV, 296—301.

⁵³ *Ibidem*, 303—307.

⁵⁴ **Горски вијени**, иза стиха 2732 дог чраја.

9 септембра 1840. године био је славни бој код Салковине (близу Жабљака), у коме је око 220 Црногораца скоро цео дан водило очајну борбу са неких 6—7.000. иограничених турских војника. У томе боју погинуо је и прослављени јунак Вук Ђековић, из села Грама, О боју је испјевао Његош једну пјесму у **Српском огледалу**,⁵⁵ а у писму руском конзулу Гагичу пише 20 септембра те године о овоме боју доста опширно, па каже и ово: „Овај је бој тако жестоко био, да су се и рукама хватали за пушке једни другима и неке турске пушке донесене су ми ошале искривљене, око којих су се чунали, а наши пијесу своје ниједне непријатељима пуштали. Сви мали старци, па и то вите и сами Турци прилажу, да у овима крајевима још никад мања шака људи против толико велике силе није се тако храбро као сада подијела. И доста овај догађај остаће огледалом правдоности у летописима црногорских крајева, као што ће и летописима рускима остати узором храбрости и самоотреженија поступак штаб-капитана **Лино** противу Черкеза.“⁵⁶ Његош у писму, које шаље Гагичу једанаест дана после битке, каже да „наши пијесу своје ниједне (пушке) непријатељима пуштали“, али када је сјењао пјесму **Удар на Салковину**, коју је објавио у **Српском огледалу**, онда је ту пјесму завршио овим стиховима које говори Бојина Саловић (Џековић) хотеком главару Хун: Јузефу: „А што бити, право ћу ти казат / Што сте нама квара учинили: / Једнога сте убили сокола, / Баш сокола Ђековића Вука, / И још друге шесторо момчади / И десетак раком обрвали, / А мићара узели нијесте, / До ли пушке Милош-барјактара.“

Одлучење Његошево за ову славну борбу могло би бити још јасније да се знају детаљи храбрости руског штаб-капитана **Лина**, али ја, поред свих трагања, о томе нијесам могао до сада наћи никакав податак.

О овој борби имамо вијести и код Милорада Милоковића, који је први пут дошао у Црну Гору неуне четири године наа турског напада на Салковину.⁵⁷ Медковић, између осталог, пише следеће: „Жестоким отпоромачеије Црногораца (у Теширевој кућници) још једном раздари Турке, те насрну сјењачки на кућнице и примакну се до самеје авидна китје, па су голџица рукама кано помазани батали за прашне црногорске пушкар. Арбанаси су дошавио велико јунаштво, али заточени Црногорци осјећтаме образ. Арбанаси траху за граље од турских, мислећи да им изатрну са сјењем пушке из руку — а Црногорци опет не даваху. Ту се толико патрало са снагом звијерски око пушкар, да су се пушкарне цијеви изкривиле, а једна је цијева на пола сломадена — била, од које однесу половину Арбанаси, а друга остале у рукама Црногораца... Изломљене и изкривљене пушке донесу па Цетиње —

⁵⁵ Пјесме LVIII — Удар на Салковину.

⁵⁶ Цетињски архив — Његошев „Исходјачни журнал“ за 1839—1847 годину, № 48 од 20 септембра 1840, и **Писма Петра Петровића Његоша** у редакцији Душана Вуксана, књига прва, Београд 1940, стр. 457—8 (самоотвержење — самоотрежјевање, самоодрицање).

⁵⁷ В. М. Г. Медковић: Житот и обичаји Црногораца, Нови Сад 1860, стр. III.

поставља мало даље Медаковић. — које владика прими као спомен сиромашније горске јунака, а њима даде нове пушке и обдари их као отац своје синове. Изломљене пушке нареди владика да се објесе у билијарди за узор јуначке врлине сваком ко тамо долази, а нарочито браћи Пригорцима.⁵⁸⁾ Описујући свакодневни Његошев живот и његове разговоре с народним главарима у Билијарди, Медаковић додаје да у >Билијарди бјеше једно огледало на зиду, а околу њега оне изломљене пушке на Салковини.⁵⁹⁾ Једна од тада преломљених пушака налазила се и почетком овога вијека у Војном арсеналу на Цетињу,⁶⁰⁾ а ја сам увјерен да се једна од тада некрињених пушака и данас налази у Оружници Народног музеја на Цетињу, на једној табли која је била у Двору краља Николе и прије Првога свијетскога рата.

Његошев новац

У марту мјесецу 1851 године Његош је био у Напуљу. Иако тешко болестан, он је ипак освајао својим изнредним и интересантним причањима о Црној Гори и њеној тежњи али самостојној прошлости оне који су са њим дошли у додир. У Напуљу је чак стекао доста познаника, а Љуба Ненадовић каже, да су га знатица и богатија лица у Напуљу често молала, >да им дође на њихове гозбе и вечерње забаве. Он се обично извињавао својом болешћу, али је ипак извјесне позиве морао примити. Тако је једну вече Његош провео у пољском дворцу напуљског ботаника Ротшилда, пише Ненадовић, а до тада истог ботаника Ненадовић је ишао два пута >по владичином послу.¹⁾ Ненадовић не каже име овога Ротшилда, али се из разних енциклопедија може видјети, да је то био барон Карло Ротшилд, који је рођен у Франкфурту 1788, а умро у Напуљу 10 марта 1855 године. Он је био шеф трговачке куће Ротшилд у Напуљу, све од његовог оснивања 1820 године до своје смрти.²⁾ Са Његошем је код Ротшилда био и Ненадовић, кога су сви у Напуљу држали за Његошевог секретара. Описујући ту посјету Ротшилду, Ненадовић пише и ово: >Друштво је било мало и одлично. Сјело се и ходало и по собама и по банити... Све су били путници из свију крајева света. Владика се није могло прићи: Једнако су га окружавале најлепше даме и моделе да им прича о Црној Гори, о четама, о ратовању Пригороца. Владика је био добре воље; говорио је неспрестано. Ја, који га сваки дан слушах, дивно сам се тада његовом говору, његовим причама и језгроитим досеткама... Његош је тако одушевно, своје слушаоце, да су сви који су га те вечери слушали жељели да посјете Црну Гору, сем домаћина. На банара Ротшилда та посета и језгроити Његошева прича није утицала. То изазивао сам Ненадовић овим ријечима: >Ротшилд није много слушао описивања Црне Горе. Он нема ни мало познанице у соби. Кад је владика најлепше ствари причао, он ме упита: >Кују ли се новци на Цетињу?< И мало после упита и владика: >Зашто не кујете новце у

⁵⁸⁾ В. М. Г. Медаковић: П. П. Његош посљедњи владичић владика пригорски, Нови Сад 1882, стр. 91—93.

⁵⁹⁾ Ив., 177 — О боју на Салковини видјети детаљније податке у дјелу Слике из прошлости Цеклина од Андрије Јовићевића и Михаила Стругара Загреб 1902, стр. 197—207.

⁶⁰⁾ Слике из прошлости Цеклина, 203.

¹⁾ Љубомир Ненадовић: Писма из Италије (II свеска Целокупних дела), Београд 1894 (друго издање), стр. 29.

²⁾ Meyers Grosses Konversations-Lexikon, Sechste Auflage, Leipzig und Wien 1909, Band XVII, S. 183 (s. v. Rothschild) u. Grand dictionnaire universel par Pierre Larousse, Paris 7, tome XIII, p. 1418 (s. v. Rothschild).

Првој Горњој? А владика му одговори: »Кад би се могло од камена ковати. Ја бих их одавно почео ковати...«³⁾

Његош је знао да нема злата, а знао је и то да се новац не може од камена ковати, али је ипак одмах прихватио Ротшилдав предлог. Омеља је само тешка болест и брза смрт, да овај свој план оствари. То се види из његових биографских података. Називе у мјесцу мају 1851 г. напустио је Италију и отпутовао за Беч. У Бечу је био тако болестан, да се, због потребне му мирноће и тишине, испред куће у којој је становао »морало неколико кола сламе растрести, да се не чује да кола пролазе, а када су му љекари наредили да се пресели из Беча у Хининг код Шенбруна, »нијесу му допустили да се вози у колима, него је превезен у носилац.«⁴⁾ У таквим приликама, нарално, није могао мислити на ковање новца, а још мање је могао мислити од повратка на Петинје до смрти, тј. од августа до 19 октобра 1851 године.

По чудно је и скоро нејвероватно, да се од Његошевог плана за ковање златног новца није знало све до 1896 године. П те године се за то тек случајно и узгредно сазнало, јер др Лазо Томановић у својој монографији о Његошу даје иза текста овај »Додатак«:

»Када је овај посљедњи табак већ био сложен и претопљен, нашао се у биларди скриница са натписом: **A bordo brig. »Uredan«. Sig-r Marko Gorcevič Londra** — и у скриници калуз од челика, па ком је с једне стране у лавор(во)м вијенцу изрезан натпис: **Златни Перун, 2 талира**, а изнад натписа на стиснутој руке стријепа у два пранца »вијенца: на другој страни натпис: **Цона Гора 1851**, а око натписа вијца се савлапа. Радња је врло фина...«⁵⁾ Надаљући даље мишљење, да година на калузу новца свједочи о томе, да је Његош »зацело мисао о ковању свог новца бавио се у Нанулу, гдје је оћинио са лордовима енглескијем и са Ројтшилдом«. Томановић наставља: »Гдје је овај калуз израђен не знамо, али знамо да је Марко Гопчевић био банкар у Лондону. Околност, што је овим путем калуз био послан а не преко поште, тумачи нам јасно, у којој је Петар II држао ову мисао, те о њој икад није тражило писменијем документима. Ствар је усмено била уговорена у Нанулу, а калуз је послан преко пријатељске руке. У каквој је тајности владика ову драгоцјену забљеску се види, што о томе ништа није знао ни Љубо Ненадовић, који је у Нанулу сваки дан био с владиком, нити је о томе то што знао на Петинју, јер нема ни усменог предања, које одиста г. Медановић ишаце забиљжени.«⁶⁾

Томановић, дакле, само на основи адресе на скриници са калузом новца закључује, да је план о изради новца уговорен »усмено« у Нанулу, па затим да скриница са калузом није послата у Лондон »преко поште«, већ »преко пријатељске руке«. Ја бих прије рачунао, да скриница са

калузом уопште није шилања у Лондон, већ је само била припремљена за експедицију и тако остала. Дамас се о томе може само нагађати, али када се од 1851 до 1896 године није ништа знало о Његошевом новцу, а када се опет од 1896 до почетка 1916 године није о томе новцу ништа више сазнало сем оно што је узгредно објавио Томановић 1896 године, онда се не треба чудити што се данас о тако калупу питању мора само — нагађати! Прије но изнесем та своја нагађања, морам скренути пажњу на два податка. У својим **Писмама из Италије** Љубо Ненадовић је у априлу 1851 године забиљжео и ово: »Владика је ишао у Ватикан гдје се новци кују. Ја нисам тамо ишао. Пратио га је један овдашњи вртач, који му је нацртао Облића медаљу. Владика у ковници жељи да издирчи нове медаље.«⁷⁾ У једном допису из Нанула из немога мјесеца и године (априла 1851) налази се детаљан опис те Његошеве медаље, па ипоне и ово: »Тако овде трудом његовим дао је, да се начини једна велика медаља за спомен боја косовскога... Медаља је у форми велика и биће параћена врло депо, јер ће је радити Наполитански најсветији челикорезац, и пошто буде готова послаће се Берлинској академији на процену.«⁸⁾

Поуздано се може тврдити, да је један од ових челикорезаца израдио, по Његошевој замисли, и нацрт за Његошев новац, а гдје му је израђен калуз за Облића медаљу, свакако му је израђен и калуз за новац. По моме мишљењу, Његош је тај калуз за новац спремио и тамилио да га пошаље лондонском банкар Гопчевићу ради споразума и склапања уговора о издању златнога Његошевог новца. Тешко болестан увјерно се, да тако замисаиан посао не може брзо и успјешно свршити, па је одустао од шилања калуза Гопчевићу и доио га је са собом на Петинје. Те се тако та скриница са калузом и Гопчевићевом адресом нашаа на Петинју 1896 године. Ја, дакле, не вјерујем, да је скриница са калузом уопште шилања Гопчевићу у Лондон, како мисли Томановић. Јер би у томе случају било необјашњиво, како се та скриница са Гопчевићевом адресом нашаа на Петинју 1896 године!?

Обицико се могло казати и нагађати о Његошевом новцу до мјесеца маја 1947 године. У мјесцу мају те године писцу ових редака, саопштили је Петински пензионер Стево Ј. Јоничић, да има отиске у прином поску Његошевога новца. Морам признати да сам тешко повјерљиво у тако срећну случајност, па сам Јоничића замолио да ми донесе те отиске на преглед. Чим сам их видло увјерно сам се, да потпуно одговарају опису који је објавио др Лазо Томановић 1896 године, те сам замолио Јоничића да ми каже, како је дошао до тих отисака. Он је био узбуђан те је то урадио, па сам одмах предложио Управи Народног музеја за Петинју да оне отиске откупи, што је она и урадила, дајући пензионеру Јоничићу, за његов пристапак, једну врло скромну награду, те су данас они отисци у посједу Народног музеја на Петинју.

³⁾ Љ. Ненадовић: Писма из Италије, 29-31.

⁴⁾ Љубомир Ненадовић: О Црногорцима (Писма са Петинје 1878 године), Београд 1929, стр. 141.

⁵⁾ Др Лазо Томановић: Петар II Петровић Његош као владалац, Петинје 1896. **Додатак** иза стране 222.

⁶⁾ Љубомир Ненадовић: Писма из Италије, свеска 12, стр. 53.

⁷⁾ Наведено у Чупићевој **Годишњици** XIX, 201-202.

Лоничић је био љубазан, те је писмено дао изјаву о томе, како је дошао до ових отисака, а истовремено је омогућио, нарочито по сјећању Његошеву пресу за израду новца. Природно је, да то сјећање посматрајемо скоро четридесет година не може бити савршено поуздано и прецизно, те се то мора имати у виду приликом навођења Лоничићевих података. Ево, углавном, Лоничићева изјава.

1909 године Лоничић је као виши државни чиновник (указом од 31 јануара 1909 године постављен је за секретара Министарства финансија и грађевина — »Глас Црногораца« број 6 из 1909 г.) био одређен за члана једне комисије, која је имала да среди стару црногорску државну архиву, а истовремено је имала да комисијски прихвати клинше разних црногорских марака, јер су се, како ми је усмено објавио, били појавили фалсификати неких издања црногорских поштанских марака. И списи и клинше марака били су, по Лоничићевој изјави, у једној мраморној просторији Манастира на Цетињу, те су списи пренесени у архиву Министарства финансија. Клинше за марке били су у једноме сандуку, а до сандука био је и »један апарат, каду, што дражемо за справу за израду марака« — пише Лоничић. Клинше и овај »апарат« пренесени су у трезоре Главне државне касине. »Док су радници, под контролом комисије, ништили марке (клинше) ударом чекића, ја сам се интересовао реченим апаратом — наставља Лоничић. Истину јући ја увидио сам, да нема везе са клиншама марака. Он је имао постоље гвоздено, од прилике дебљине 10—15 см, дужине 1 м, а ширине пола метра. На овом постољу био је клинше један гвоздени облик (дирек, стуб) од прилике 1,20 у висине, а дебљине 10 см. Од краја постоља унутра овај дирек био је удаљен до 20 см. У правцу поста, на другом крају, био је више технички изградб, које су давале покрет једном другом, височијем и мање савијеном гвозденим диреку, који је носио на врху једну гвоздену кану од прилике 10 см дужине, толико ширине и 3 см дебљине. При овом кану (стубу) стајале су двије гвоздене бронзе (буџе), које су приликом покрета и пада овог коца са каном на други колац давале израду предмета ен односног клинша. Клинше на врху дирека био је мало испупчен, да се издубљена слова нијесу могла прочитати, (а) тако исто постојао је други (клинше) у кали. Да бих ово ријешно ја сам се послужило приликом носком, отионо га и санио отисак са оба два клинша. ... У својој изјави Лоничић није навео дан у коме је узео отиске са кануа Његошевог новца, али на нарчету бијелог јаког папира, на коме су ови отисци, пише:

»Радн усмене с оригинала клинша:

Цетиње, 9/IV. 1909. г.

Ст. Ј. Лоничић

Ја у овај чапак објављујем фотографске снимке ових отисака, па нема потребе да задржавам читаоце њиховим описима, јер су они тачно дати у Томиновићевом наводу. Морам додати само то, да је клинше за новац имао у пречнику 15 мм, те је приложени фотографски снимак отисака прилично повећан.

Нећу наводити опис отисака ни из Лоничићеве изјаве, јер се он подудара са Томиновићевим описом. Из даље Лоничићеве изјаве важи

је још то, да је овом приликом (то јест 1909 године) апарат који нам је он описао »поштеђен од поштитења«, када се из његових отисака риједило да клинше нијесу од марака, па претпоставља, да је цијела ова Његошева преса за израду новца могла нестати тек за вријеме Првога свјетског рата, када су Аустријанци употребили »највеће топове, као и од прилике знона, за вријеме ратне сврхе.«⁸⁾

Не користе ништа једна осуда свих културно-просвјетних и научних црногорских радника, који се од Томиновићевог описва Његошевог новца 1896 године до уласка аустријских трупа у Цетиње почетком 1916 године нијесу заинтересовали поменутом »експримицом« са Његошевим поштом, јер та осуда данас не може ништа користити. Посади уласка аустријских трупа на Цетиње то је већ било касно, јер су Аустријанци донета током окупације Црне Горе у Првом свјетском рату покупили по Црној Гори за ратне потребе не само црквица знона, већ добрим дијелом и ружнице са врата од канцеларија и приватних кућа. Они су одијели са Цетиња и неколике десетине чувених историјских топова из разних црногорских борби противу Турака па све до топа којим је опален први метак почетком Балканског рата, 26 септембра 1912 године. Ту су били и познати топови из Његошевог времена, са класичним натписима које је Љуби Ненадовић сачувао од заборавља.⁹⁾ Аустријанци не само да су нијесу стидјели као прослављени »културтрегер« од тога царског уништавања историјских и музејских црногорских топова, по су чак пашли за потребно и да објаве у својим новинама прецизан фотографски снимак; одношења тих топова испред Манастира на Цетињу,¹⁰⁾ па је сигурно да су одијели ради преписања и Његошеву пресу за новац, ако је она била сачувана до 1917 године.

Нијесу ми познати нумизматички прописи, али бих ипак хтио да на крају овога прилога о Његошевом новцу напоменем следеће: не би било сувишно приликом стогодишњице Његошевог новца и Његошеве смрти (1951 године) израдити некакоје стотине Његошевих златних перуна да пате и словенске научне институте и музеје, јер би се тим најбоље и најсигурније објавила стогодишњица првог црногорског новца.

⁸⁾ Лоничићева изјава сада се чува у архиви Народног музеја на Цетињу (збирковница Музеја број 485 од 27 маја 1947 г.).

⁹⁾ Љубомир Ненадовић: О Црногорцима, 65—66.

¹⁰⁾ »Hustrovanje Cetinjske novine« број 21 од 29 априла 1917 године, стр. 2.

мир и типична i здравље. Више од толику дана касније Његош је такође био болестан. То се види из једног његовог писма од 2 октобра 1832 године. Тота дана он је одговорно дилматинском епископу Јосифу Рајачићу на његово писмо од 27 септембра, којим овај моли Његоша да састанак Његош одговара Рајачићу са Цетинја и нарочито жали што се са њим не може састати и користити се његовим »благима саветима«. Јер »нешто народња дјела, а нешто и слабо сада моје здравље томе граници полажу« — каже Његош.⁷⁾

Паузе (1833) године Његоша су већ покушали да отрују у Котору. О томе су сачувани важни архивски подаци. Из њих се види, да је Његош после повратка из Русије већ крајем новембра 1833 године био у Котору, гдје је отио у познату српској кући Лумбардића, Завидна на усјеље младога владике у Русију, Аустрија гледа да му узме и живот. Јер су, изгледа, аустријски агенти већ тада покушали да га у Котору отрују, те је »тешко болестан... пошао на Котора за Црну Гору«, а и последице домика у Црну Гору такође је »дуго времена побољшавао«.⁸⁾

Отада до средине 1838 године нијесам нашао никаквих података о Његошевој болести. У то вријеме, међутим, Његош је био болестан од неге. Он о томе пише аустријском окружном капетану у Котору Гаврилу Ивачићу 3 јуна поменуто године. »Од њекога времена побољшавамо — почиње Његош своје писмо —, па бојећи се каполиц(х) ржави(х) посљедствима, чест имамо обратити се и Вама с молбом, да бисте ми учинили љубов и послали овомо Вамага окружнога доктора, разумије се ако му његова дјела дозволе и ако сонзанога доћи, да се с њиме саповетујемо о оној ствари«. Његош је жељно да лекар што прије дође, па је чак послао и свога коња за њега. Јер се надао, како каже у писму, да ће му Ивачић молбу испунити и да ће лекар доћи. »Кад ће се он (тј. лекар) от туду изгинути то ланци од Вас и од њега, а ја би(х) рат, ако је могуће, и с(ј)утра« — пише Његош Ивачићу.⁹⁾ Ивачић је одмах Његошу шапсао у сусрет. Јер три дана касније (6 јуна) Његош шапсештава Ивачића, да му ништа одређено не може казати када може доћи на најпосредну и црмичицу границу, јер по савету послатог му лекара не смије ниц »за које пријезде никуд далеко«. Но Његош обећава Ивачићу, да ће га изиђетишати када ће и гдје доћи на црногорско-аустријску границу тек се стање мога здравља мало поврати.¹⁰⁾ С(ј)утрадан (7 јуна) Његош поново моли Ивачића, да му ранијег лекара опет пошаље на Цетинје. Његош моли Ивачића да лекара пошаље »у прву суботу«, а прва субота иза 7 јуна била је 11 јуна. У томе писму

Његош пароди и име лекарево: то је био доктор Гођи. Из писма се види, да је сам лекар шапсао Његошу, како је потребно да он дође на Цетинје ради пројере, да ли се побољшава стање Његошевог здравља.¹¹⁾

На даљих Његошевих писима се види, да му је ускоро било боље. Јер је већ 11 јуна плазано на црногорско-аустријску границу ради разграничења.¹²⁾ 20 августа такође се морао добро осјећати. Јер пише Ивачићу да ће 23 августа саћи у Доброту (Бокс Которска), ради састанка с њим и допорова око разграничења.¹³⁾ Которски лекар Гођи ипак је морао чеће плазати на Цетинје од почетка јуна до 22 августа. Јер тога дана Његош пише Ивачићу: »Признатељност заставља ме, при(и)јети Вам моју благодарност за Вашу доброту, коју сте имали по мојој молби послати ми неколико пута Г-на Д-ра Гођи. Он, старачуји се усудио око мене са својим медицинским знањем и искусном, помагао ми је добро поправљењу здравља«. Његош даље пише, да је д-р Гођи, на Његошеву жељу, »нисао од краста« неколико црногорске дјелце, на нити је да то нити за Његошево лијечење хтно пријети ипакву награду, те Његош моли Ивачића да овога вриједног лекара препоручи дилматинском гувернеру грофу Лилинбергу за »овај његов ненаграђени труд«.¹⁴⁾

Почетком јуна 1844 године опет је Његош требао лекарску помоћ. То се види из његовог писма од 5 јуна поменуто године. Његош пише окружном комесару у Котору Дојину, да нађе »четворо овдашње дјелце, да се пишу од краста«, на латин наставља: »Ја се надам што скорије овамо Доктору, за којег Вама предријетило (унапријед — Р. Д.) приносим моју срдечну благодарност«.¹⁵⁾ Лекар је снајак претелеа Његоша и дао му потребне савете, јер 27 августа (по новом календару?) исте године Његош пише которском поглавару: »Желећи сад у ово пријеме познати се купањем, нашао сам ради тога згодно мјесто у Прчању, на зато и најјоран сам сутра одаведе поћи тамо.« О тој Његошевој најмери одмах је извјестио поглавар дилматинског гувернера и јавио, да ће Његош остати у Прчању читав септембар... а најјо је за свој стал аграду звану »Бизмалака.« Његош је доиста, дошао у Котор 28 августа и одмах му је нађена једна барка, са којом је провезан у Прчањ. О томе је поглавар извјестио дилматинског гувернера и јавио, да ће Његош остати у Прчању читав септембар. Бизмалака није било тогдо, усудио се (Његош) у кућу Филипа Луковича. Владика се у главном занима учеснем илнана, купа се чак два пута дневно, кад пријеме дозволи...« Но пријеме није било погодно за купање.

⁷⁾ Душан Вуксан Писма Петра Петровића Његоша, Београд 1940, књ. I, стр. 78.

⁸⁾ Грото Љубо Вланић: Петровић Петар II Његош, Београд 1937, 12; уп. Поповић у: Писменица У (1927), 79 и Д-р Петар Колектић: Његошев Глас каменштака у јадранском пријелу Петра Сентића — Споменик Српске краљевске академије XCVI, Београд 1941, 11.

⁹⁾ Њетињски архив, објавио Д. Вуксан: Споменница Петра II Петровића Његоша, Цетинје 1926, 88 и Писма Петра Петровића Његоша, 314-315).

¹⁰⁾ Њетињски архив (уп. Споменница..., 91 и Писма..., 319).

¹¹⁾ Њетињски архив (уп. Споменница..., 91 и Писма..., 319-320). Код Вуксана је (Писма..., 319-320) штампарска грешка (»9-VI« и »9 јулија«). Јер је писмо од 7 јуна.

¹²⁾ Њетињски архив и Писма..., 327.

¹³⁾ Њетињски архив (уп. Споменница..., 110 и Писма..., 330). На ова мјеста код Вуксана штампарска грешка »у први вторник 14. авг. (4. сеп.)«, а треба »у први вторник 23. авг./4. сеп.«

¹⁴⁾ Њетињски архив (уп. Споменница..., 110-111 и Писма..., 350-351). О д-ру Гођи уп. Залис XIX, 95-96.

¹⁵⁾ Њетињски архив.

те се Његош задржао у Причу свега десетак дана. За Цетинје је отпустио 7. септембра. О томе највјештава которски поглавар даљматинског гуверниера 6. септембра и каже му: Пошто је захлађено ради киша, које су пале ових дана, ради чега није могуће Владичи да продају купање, ријешено се да напусти Причањ и да сутра крене пут Цетинја.^{15a)}

Идуће године Његош је раније пошао у Бок у ради купања. То је било у мјесецу јулу. Његош је дошао у Котор 11/23 јула 1845 године. а 15/27 јула прешао је у Пераст. Ту је стапанао у кући Ђорђа Ђурановића. Ђурановић је био »један од највјештаких овдашњих православних грађана«, пише которски поглавар даљматинском гувернеру, а сам је понудио Његошу своју кућу. Са Његошем је био секретар му Димитрије Милаковић и неколико људи као послуга. И которски поглавар и претједник општине у Перасту највјештају су своје претпостављене, да се Његош мисли задржати ради купања 20 дана. Но он је остао свега 10 дана и у Котору и у Перасту. Јер 22 јула/3 августа највјештава которски поглавар даљматинског гуверниера: »Владика црногорски посети боравка од 10 дана у Перасту, где се два пута дневно купао, вратно се сипови пут Његушах за Цетинје.«¹⁶⁾ Сам Његош пише о овоме своје мјешчану барону Шалеру у Задар 24 јула, на му, намећу осталог, каже и ово: »Ја сам сада био једну нећељу дана у Бок, те сам чинио баше морске ради побољшања мога здравља.«^{16a)} Које су познате цетинјске кише и цетинјска влага, а поред тога ко зна и данас влажне просторије Манастира на Цетинју, могао би закључити, да је Његошева болест у пози из 1838 године, а вјероватно и даље, због које је »чинио баше морске«, могао бити **реуматизам**. Од те болести много је патио и његов стриц и претходник митрополит Петар I, који за вријеме његове своје дуге владе није имао у манастирским просторијама ниједне пећин (»фурне«), већ се гријао једино на огњишту.¹⁷⁾ Његош је у коваку Манастира на Цетинју провео такође неколико године прије ступања на митрополитску столицу, па отада све до 1839 године, када се преселио у свој нови двор, касније звањ »Биларда«, те је врло лако могао добити реуматизам. Лијечу изустрадију за то питање немамо у једном приватном писму од 27 децембра 1832 године, дакле мало више од двије године посланије доласка Његошевог на управу Црне Горе. То је писмо претједника Његошевог Сената Ивана Вукотића руском канцелару Гагину. Вукотић Гагину пише, да су на Цетинју мразови вишо од 10 степени испод нуле и то читаву недјељу без промјене, те су хладне манастирске ћелије толико смрале, »да се једва и пера у рукама могу држати.«¹⁸⁾

То податке доноси и Милорад Медиковић. Он је био на Цетинју од 1844 до 1848 године. Описујући свакодневни Његошев живот, Медиковић каже: »Сваку вече један од момака таријаше му посте до кољена сједиљом ракијом.«¹⁹⁾

Свакодневне народне и државне бригае нијесу дозвољавале ни болесном Његошу да се одмори или одмори. Тако је преко лета 1846 године највјештавао да сађе у Бок Которску ради купања, али су му и тај план пореметили сусједни Турци, те је мјесто одмора и купања морао набањати праха и озова на Котора.²⁰⁾

Крајем 1846 и почетком 1847 године Његош је био ван Црне Горе. Тада је у Бечу штампао свој **Горски вијенац** и у Млетачком архиву преписивао разна документа за историју Црне Горе и о Шћепану Малом.

Током 1848 године имао је много брига и тешкоћа, јер су те револуционарне године била многа народна и државна питања на дневном реду. Матија Ван је те године долазио на Цетинје до Његоша и тачно каже, да се тада »била узурпала сва скоро Европа«, те је и Његош имао много муке. Када је у априлу мјесецу Ван дошао на Цетинје и саопштио Његошу циљ свога доласка, овај му је одговорио: »Добро рекосте да у таквом покрету за спасење српско не смије изостати црногорска пушка. Знате ли што сам био наумио радити да ми нијесте дошли? Спремаш се да скупиш четири хиљаде мојих Црногораца, на с њима да преганаш турско земљиште, упадиеш у Србију и примораш српску владу на дјелање. Али ево, Боку хвала, тога већ не треба. Ја пристајем безусловно на све што ми предложите. Држаћу Приморце у зашту да не развију заветуван св. Марка, а за даљу радњу чекаћу док ми не јавите да су сазрели догађаји.«²¹⁾ О Његошевим плановима и бригама током 1848 и 1849 године познато је доста података, које није потребно наводити,²²⁾ а они дају довољно доказа о томе, да је Матија Ван у праву када каже за цетинјске лутња и вјешто недовољство прекратиле му живот.²³⁾

Његош је доиста већ задњих мјесеци 1849 године »прокашљао«. О томе се ујораз знало и кроз Бок Которску, јер 3 децембра те године пише Вук Поповић на Котору Вуку Караџићу: »Владика је Црногорски нешто слаби, кашља га је спопао биће два мјесеца и веде да је много у живот спао. Которски леџник од ономади је горје (гј) на Цетинју — Р. Д., и моли га да сиђе доле, али он не хоће«. Мислели на политичке догађаје током 1848 и 1849 године, Поповић у писму изјављује: »Као наш пријатељ и свијесни човјек, доста се пједио и за наше неке вјетинске послове и борбове...«²⁴⁾ О његовој болести брало се дознало и даље, па се

^{15a)} Записи XIX, 311-312. — Д. Вуксан, који је објавио ова документа, не наводи по коме су календару њихови датуми, па то сигурно нијесам могао утврдити.

¹⁶⁾ Записи XIX, 373-374.

¹⁷⁾ Цетинјски архив.

¹⁸⁾ Д. Милаковић: Историја Црне Горе, Задар 1856, 315-316.

¹⁹⁾ Цетинјски архив.

²⁰⁾ Милорад Медиковић: П. П. Његош посљедњи владар јуни владика црногорски, Нови Сад 1882, 176.

²¹⁾ Вукота поетска VII, 39.

²²⁾ Записи XX, 336-337.

²³⁾ Вукота преписка VII, 64 и даље; Д. Вуксан: Споменница Петра II... 142-146 и 152-157; Записи XIX 329-335. Историјски записи I, 12-22, итд.

²⁴⁾ Записи XX, 342.

²⁵⁾ Вукота преписка VII, 83.

крајем јануара 1850 у Трсту чак било чудно и да је умро.²⁵) То тада није било тачно, али исто тако није било тачно ни Врчевићево писање Караџићу, да је Његош »са свијем оздравео.«²⁶) Истовремено када Врчевић Караџићу је писао и Вук Поповић о Његошевој болести. То је било у фебруару 1850 године. Поповић у своме писму од 26 фебруара каже Караџићу: »Владика је Црногорски са свијем оздравео. Оставио је пушење, а смирче табак, и не да већ никоме да пуши код њега.«²⁷)

• Врчевићева и Поповићева обавјештења о Његошевом здрављу нијесу била тачна, јер је он баш у то вријеме тражио погодан стан у Котору, ради лијечења код которског љекара д-ра Голђића. То се види из Голђићевог писма Његошу, које је датирано у Котору 3 марта, свакако по новом календару, а то је 19 фебруара по старом календару 1850 године. Из Голђићевог писма види се, да је оно одговор на Његошево писмо »од прекречке« и да је д-р Голђић и раније био обавјестио Његоша о теškoћама да му нађе погодан стан у Котору, па то и сада понавља. Д-р Голђић наглашава, да сада, због »великог повећања трупа у садашњем наредном стању, не може паћи у Котору за Његоша онакав стан какан би жељно, а попуњени стан госпођа Николић није апсолутно за Вас«. По много је погоднији, ма да није много велик, стан код Луке Пешиката. Д-р Голђић наводи ове предности тога стана: 1) прилично је близу стану д-ра Голђића. 2) има једну малу терасу, која је веома zgodна онда када Његош не може изаћи из куће и 3) Пешиканова сестра могла би »бити у стању да учини све што Вам буде потребно, рачунајући и јело« — каже Голђић. Он је дознао да и у Причу има једна празна кућа, али како му онама одмах службено кренути за Пераст, не може ништа сигурно казати Његошу за ту кућу. Но д-р Голђић би био најзадовољнији, када би се Његош одлучио да остане у Котору. »да бисте ми били што ближе и да бих био што смиренији да Вас уздужим у свему што би Вам требало«. Има још неколико имућинијих Которана који би жељели да Његош станује код њих, каже Голђић, али те станове љекар не препоручује Његошу. Јер је њему »потребан не само стан, него и једна породица, која ће Вам указивати у сва чему стању помоћ, а што Ви не бисте могли добити код ових личности.« Д-р Голђић признаје, да би Његош могао имати много боље удобности у стану поменутога Пешиката, али он ипак каже Његошу: »Ако бисте се, пак, Ви, Перастенцима, хтели задовољити мојим малим станом, ја Вам га нудим од свега срца и будите увјерени, да бих ја то уписао не само за част, него и за велико своје задовољство.« Ако се Његош ријеша да станује код д-ра Голђића, он обећава да ће се старати колико му год буде могуће, да Његош буде што задовољнији. Његош је у ово вријеме био много изнурен и болестан, што се може закључити по завршном паскусу Голђићевог писма. У томе паскусу Голђић препоручује Његошу, да крене за Котор преко Брајина, те да се један дан одмори у

Будви. Јер ако би за један дан ишао од Цетинја до Котора би се одвише уморио и тај пут би му »могао бити од шетне.«²⁸)

Његош је мало касије послушао сајвете свога старог љекара Голђића, те је већ 23 марта дошао у Котор. Он одмах сјутрадан, 24 марта, пише руском конзулу Гагичу о својој болести и нимало се не хвали својим здрављењем. Његош, узмећу осталога, пише Гагичу ово: »Ја сам јучор сашао у Котор, јербо љеома страдам од прех и промјена ми је ваздуха учинила поболшање, а и доктори ми обећају да ће ми поправити здравље. Мени је љеома тежотан овај слазак био, али невоља брзо не гледа« — жали се Његош Гагичу.²⁹)

О Његошевом доласку у Котор извјештено је одмах Вук Поповић Вука Караџића. Поповићево писмо нема датума, већ само на њему пише: »У Котору уочи Голђићеве«. Јуба Стојановић је то писмо погрешно датирао, јер оно не може бити од 24 марта 1851, већ од 24 марта 1850 године, пошто је Његош марта 1851 године прешао у Италију. Поповић је том приликом писао Караџићу о Његошевој болести ово: »Владик Црногорски онет се болест париратила, и синоћ је доле дошао да га лијечи један овђе ваљани љечник, кон није могао горје на знање његово поћи. С Његошу је кренуо по великој мећави, и једна је на пог сипао. Кад сам га видно преко града проћи, зачудио сам се његовоме умору и бледијемо лицу... Прошлу ноћ сладко је спавао... Какао ми је да га прев боле, али немајући кашал, рекао сам му, да се не плаши ништа... Чудо је замислих, и познао сам да му је уи много уморен. Сперху овога сговорио сам с љечником, и рекао ми је, колико је сјутра да ће му наредити, што мање може да чита, пише и да говори, и да не излази из куће пати да много вријата прима. Овога пута пије му нешто мило «бетат у Котору, и преко сјутра иде у Перашт стојати.«^{28а})

Ако је Вук Поповић био добио тачна обавјештења, онда је Његош прешао из Котора у Причу већ 26 марта. Сасвим је јеронитско, да Његош није могао остати у Котору тога ради, што је у граду било много заустријске војске, о којој знамо из поменутога писма д-ра Голђића од 3 марта. Причу је међутим у близини Котора и которски љекар могао је лако и често посјећивати Његоша у Причу, а поред тога у Причу је блаже поднебље, него ли издје унутра од Перина у Которском залеуку. — каже један добар познавалац Бокс Которске.²⁹)

О овоме погрешању Његошевог здравља писао је д-р Лазо Томановић, колико је мени познато, три пута. На једном мјесту пише оно: »С пролећа 1850... владица, који је био од Цетинијема свога ваада узор здравља, један дан играјући на билару стаде крв бацати! По сајвету љекарског сабе одма на Причу, у ваада му миду Боку, да се лијечи. Тај први

²⁵) Цетински архив (писмо је на италијанском језику).

²⁶) Цетински архив и Споменика Петра II, ... 146-147.

²⁷) Вукова преписка VII, 106. — О Његошевом лијечењу у Бокс у ово вријеме уп. и Записи XIX, 375-378.

²⁸) Ипол Саво Наклеиеновић: Бокс (Насеља српских земаља књ. IX), Београд 1913, 397.

²⁵) Вукова преписка IV, 510.

²⁶) Вукова преписка VI, 589.

²⁷) Вукова преписка VII, 85.

период болести морао је врло озбиљан бити, јер велики болесник ту напише и свој завјештај 20 маја, на кречу пут Италије, да тамо лежица тражи — каже Томановић.^{29a)} Од доласка у Причаљ до 12 маја Његоша је посетило три пута Вук Врчевић, на 12 маја пише Вуку Караџићу да Његошево здравље >иде Богу фала све на боље.³⁰⁾ Ова Врчевићева пијест сигурно није била тачна, јер не би Његош осам дана касније написао свој тестамент, да се донета добро осјећао и да је његово здравље шло >све на боље. Текст Његошевог тестаmenta до сада је објављен неколико пута, по мислим да неће бити сувишно да га и ја објавим у овоме чланку, тим прије што је до тих старих издања данас доста тешко доћи. Концепт тестаmenta, сав писан и поправљан Његошевом руком, сачувао је до данас у Цетињском архиву, те га је са тога текста објавио још 1926 године Душан Вуксан. Његош је свој тестамент писао старим правописом, а транскрибован његов текст гласи:

>Слава тебје показавшему нам свијет!

Хвала ти, Господи, јер си ме на бјерју једнога твојега свијета удостојио извести на зраках једнога твојега дивног сунца благоволито напоси. Хвала ти, Господи, јед си ме на земљи над милионима и душом и тијелом украсио — колико ме од мога ћетинства твоје неопотисамо нелицество толико у гимне божествене радости удивљенија и веселепоте твоје, толико сам биједну судбину људску са узаском разематрао и оплакивао — твоје је слово све на ништа сотворио, твоје је закону све покорио, човјек је смртан и мора умиријети.

Ја са надежом ступам к твојему светилнику Божествене, којег сам свијетлу једину направио једине бријета твојега су мој смртни мјерили — ја на твој позив смирену идем или под твоим ланом (крилом — Р. Д.) да вјечни сан боравим, или у хорове бесмртне да те вјечно сљиним.

Ако ми се сада догоди да умрем, овај начин посије себе остављам.

1. За наследилика мојега остављам Данила, Станковица сина а мојега сиповца, њему остављам владичество како је од старине узакоњено у Црну Гору. Истоме Данилу свеколико моје и движимо и недвижимо (покретно и непокретно — Р. Д.) што имам у Црну Гору остављам, а препоручујем мојему брату Перу, да Данила у свачему како својега сина наставља док се Данил учини спосебним народом управљати.

2. Новци кои су ми у једном банку у Петербургу, од коих су облигације у Министарству иностраних дјела, или остављам Народу Црногорском, то јест да су народне, а добит од њих да прима Владина кои био и за исту добит да ми купује праха да бране своју слободу, а глатке године да купује за исте новце жито и без праха и динара да га

дјели сиротини црногорској и брдекој, али нико никада да речене новце не може из банке узети, но вјечно да у њему остају, само добићу да се козују (користе — Р. Д.)

3. За новце кои су ми у Бечу — 50 хиљадах фиоринах у Бароша Сине, а толико узирво у Г-па Тирке — добит с ове сто хиљадах фиоринах остављам родитељима и дјецама сестрама, да исту добит уживају док су они четворо живи, а пошто ми се преставе и родитељи и објестре, онда перо остају за Народ Црногорски на исти начин како и он што су у Банку (у) Петербургу, зато молим Министерство мојега Покрови-теља, како бих се ја престајало да примим облигације од ових новцах у Бечу и да пренесе исте новце код ових у Петербургу, да не би погинуле једном Народу Црногорском.

4. 50 хиљадах форинтих од рачуна од жита, које су ми у мојега брата Петра, нека их мој брат Перо раздава народу и купи од народа на онај закон начин како сам ја уредио, а по смрти мојега брата нека се спремје у Петербурску Банку ће су и прочи (други, остали — Р. Д.) мој новци, пак се нека с њимом добићу поступа на исти начин како с добићу првијех, а у главу њишу да нико не смије таби, но нека вјечно у Банку стои да би се колико толико присекочило у нужду кукавоме, по у исто доба и витежкоме Народу Црногорском.

5. 40 хиљадах форинтих које су у каси владеној на Цетинје они се нека за нужде народње троше како виде мој наследилик и мој брат Перо.

Кошта од овога овђе уписаног пренапис био му при образ пред људима и јаростин се Суд Божи над њим извршио за ту грдну неправду коју би пред лицем леба и земље учинио. Овај се тестамент у оригиналу оставља у козулат руски у Дубровнику за вишу сигурност и тачност.

На Перчаљу 20 маја 1850.

Владика Црногорски
С. р. П. П. Његош.³¹⁾

Недељу дана касније Његош је већ био на путу за Италију, јер је 27 маја био у Дубровнику. То се види и из једног Његошевог и из једног Гагићевог писма. Његош, наиме, пише свој тестамент из Причаљ одмах после козулату Гагићу, већ га је са собом одио приликом одласка за Италију. Тек када је дошао до Дубровника послао је тестамент Гагићу, уз ово спородно писмо, датирано >У Пристап Дубровачки 27 маја 1850: >Ваше! Високоблагородије! Наволите припити овај мој тестамент. Већ му је сигурније, одкуд би вјерније не отоден изашао, било у козулат мојега Високог! Покровиштва и код Васе мојега Пријатеља. Ако се догоди да ја умрем, молим да копије од истога писмаче у Црну Гору и Вашему начелству, ако ли ја оздравим а Ви ћете ми га изволити

^{29a)} Д-р Лазо Томановић: Петар II Петровић Његош као владалац, Цетинје 1896-1899; у њим каснија Томановићев чланак (Летопис Матице српске за октобар 1925, 47 и д.) и цетињски лист *Зетски гласник* од 27 маја 1934) погрешна је хронологија Његошевог одласка на лијечење у Беч и Италију.

³⁰⁾ Вукова предписка VI, 593.

³¹⁾ Цетињски архив и Споменница Петра II..., 168-169. — Раније је објављен текст тестаmenta у листу Шумадинца за 1852 годину; код Лаврова (Петар II Петровић Његош, Москва, 1887, 199-201), Томановића (ор. cit., 210-211), итд.

послати кад га занштем овако запечатана.³²⁾ Сутрадан, 28 маја, Гагић је извјештно руско посланство у Бечу о Његошевој болести и путу. У своме писму Гагић каже, да је Његош дошао у Дубровник 27 маја »због свога изазвредно поремећеног здравља« (»изо причинѣ чрезвычайнао разстроенаго своего здоровья«: ту је остао око 6 сати, па је у 11 сати поћу продижио (бродом) за Трст, одакле мисли поћи у Италију, да би тамо, по лекарским саветима, употребљавао минералне воде и бање »ради поправке свога јако поремећеног здравља.«³³⁾

Колико је био забринут својим слабиим здрављем, Његош није извјештно руског козула Гагића ко ће га заступати за пријеме његовог лицећа и ни док је био у Боки Которској (у Котору и у Прињу), ниш приликом проласка поред Дубровника. Он ће то урадити тек својим писмом од 4 јуна, када је већ био у Трсту. Тога дана послао је Гагићу ово кратко писмо: »Пошавши из Црне Горе за Италију да се лечише, оставио сам на Петњу да моје мјесто заступа у народним дјелима мој брат Мило Петровић, президент Сената, к којему, у одсуству мојему, благоволите обратити се у свему што би имали к мени обратити се...«³⁴⁾

Ни двадесет дана није Његош провео у Италији, већ се морао пратити у Црну Гору. 24 јуна извјештно је Гагић руског посланика у Бечу о Његошевом повратку из Италије и претиштава да су италијански лекари нашли код Његоша »неизлечиву туберкулозу«, па су га саветовали да не употребљава никакве лекове, већ да се прати у своју земљу и уздржава се од разних јела и пића, па чак и од свих тежих умних послова, да по могућности продужи свој живот.³⁵⁾ О своме кратком бављењу у Италији и повратку у Црну Гору извјештно је Његош Гагића већ 26 јуна, па му каже: »Ево мене опет у Црној Гори. Не допустите ми лекари италијански и тријестански ни да бање чиним ни да воде пијем, а велика запра италијанска веома ме бјеше селабилна, тако да не могах готово на ноге стати. Ја пожелих за некоје пријеме повратити се у своје отечество: многи ме томе и саветоваше да се у родни климат повратим, да ако се штотог опоравим и док се пријеме мало олади, па снова да поћем у Италију. Ја узем савет од најбољих (х) лекара чим ћу се — то пријеме ја овде видати. Ја сам гади доста слаб, али се надам, ако Бог да, скороме побољшанију здравља.«³⁶⁾

О овоме Његошевом путу у Италију и повратку из Италије има у ондашњој српској штампи прилично података. Њих је давно објавио Јеремија Живаловић и потребно је важије навести. У једноме допису од 3 априла (1850) јављено је из Дубровника да је »на жалост опет пладска болестале«, али дописник додаје да Његошева болест »није тако опасна, како се из прва говорило«. Док је био у Котору лечио га је

д-р Петар Маринковић, »којога способност на далеко је чувена«. Када је кренуо из Котора за Италију испратило га је много народа, па један очевидца овако описује тај тужни испраћај: »Стекли се ту наш славни народ с каквом се тугом и жалости од многог свог господара растао и уз високе калусе кући враћао, ко сведомо био није, теби лако уобрази не може«. Из тих дописа видимо, да је Његош на путу за Италију стигао у Трст 31 маја, а у његовој пратњи били су: секретар му Димитрије Милаковић, сестрић му Степан Петровић-Цула и пољово Павлица Петровић. Из Трста је Његош отпутовао 1 јуна за Падову преко Метакта. Дописник из Трста сазнао је био из Падове, да је Његош болестан од »запуштене назебе«, што се види — додаје дописник — по »смању, криваши и реуматизму на десној страни прата«. На повратку из Падове Његош је већ 19 јуна кренуо из Трста за Котор једним аустријским војним бродом. По тим новинарским дописима изази, да је Његош око 25. (јуна) био у Задру, па наставио пут за Котор и Црну Гору, што је погрешно, јер се из раније наведеног Гагићевог писма од 24 јуна (6 јуна) види, да је Његош још 23-ег ујутру пошао из Котора за Петњу. У разним тадашњим новинарским дописима стоји, да је Његош доста био јако болестан и да је мала нада на његово оздрављење.³⁷⁾ То потврђује један допис са Петња од 13 јуна, у коме пише: »Наш господар Владика још једнако је слаб са здрављем, и све више и више губио надежду његовог живота...«³⁸⁾

О Његошевом здрављу много су се интересовали и његови лични пријатељи. Руски козул Гагић испитивао је о томе и Његошевог сестрића Степана Петровића, који је тада био у Дубровнику ради учења италијанског језика. Гагићево интересовање помине сам Његош у своме писму Гагићу од 21 јуна, које гласи: »Какова ми је мој сестрић Стефан, колико Вас и Вашу благородну фамилију интересира знати о мојему здрављу: то су чувствна србска, чувствна сабрата, чувствна искрености, којима су благородне душе задовољне и њима се питају (— хране Р. Д.). — Ја сам још доста слаб — наставља Његош —, али сам много бољи него онда када сам имао удовољетије у Вашему пошитоноу дому бити, и чини ми се да ми иде неколико на боље.«³⁹⁾ Његошеви здрављем су се интересовали и друга лица. Тако архимандрит Прилеј Поповић пише Његошу опширно из Котора 2 августа и прва реченица тога прилично раснатог писма јесте о Његошевом здрављу. Она је сигурно овако гласила: »Благодарим Богомугштаго, да Ваше (здравље) поправљати и перве силе добивати почели јесте...«⁴⁰⁾ У ово пријеме будући Његошев наследник Данило био је у Венецији (Мленима), па је и он тамо сазнао о погоршању Његошевог здравља. Тога ради он пише 6 августа из Метакта пригосорском агенту у Котору Стефану Бјеладиновићу и објављента га, да је о Његошевој болести

³²⁾ Цетински архив и Споменик Петра II..., 166-167.

³³⁾ Рошинский: Петръ II..., 177; Томазовић: Петар II..., 199.

³⁴⁾ Цетински архив.

³⁵⁾ Рошинский: Петръ II..., 177; Томазовић: Петар II..., 199.

³⁶⁾ Цетински архив.

³⁷⁾ Чупићева Годишница књ. XXIX, 182-183; уп. Годишница XIX, 161-162.

³⁸⁾ Чупићева Годишница XIX, 162.

³⁹⁾ Цетински архив.

⁴⁰⁾ Цетински архив.

сачувао на Ђејезанићиној писмо упућено Милановићу како је Његош «на два три дана према саби био», па представља: «Кад сам видео да је рђаво био кад је дошао за мене убојачко био, по препоруцијући се Вама и у писарелу да нам што јавите за њега како је и у каквом се животу сада налази». Његош је сигурно био послат Данила да мало види свијет, како се то обично каже, у Првој Гори, јер при крају псема Данила каже Ђејезанићу: «Ја се овде јошт затраћам, ма намјеравам брзо да Милом одић». ⁽⁴¹⁾

Тад дана Његош пише са Петња једно опширно и карактеристично писмо лекару Петру Маринковићу, који га је лијечио на кријешу истогорског бањана у Котору и на Причу, од 23 марта до 26 маја. Писмо је од 10/22 августа и пошто је није био рачуно за Његошеву болест и лијечење, допосим га скоро у цјелости:

»Ја нијесам јошт оздравео, али сам се добро опоравио. У мојој општини ја сам и о смрти помишљао, што ова мисао ни ја мало мени негодна није, по шта мише враке су ми дучевне дошле кроз тијело приликом, како сунчане враке кроз танке раздробљене облоге што лакши пролазе. Маја је миса међу немислима и трошцима својога дјела и ја сам смрт овако разумјео, или је духи, вјетри сам, који сам боравио међу рођака, или тако изумишљао на свијету у свијет и приликом, савршеном лику и вјетрима блаженства. Ја се сада нимало бојам нијесам, јер сам још адово душо није, и ја Бога не представљај као Петрови и Мухомеди II, по та представљај по Његовом Величанству за духа промислишљивост — примислишљивост својим тварима. Ја сам душу човеческу представљао за неки тајинствени фокус, која, како се разликују од тијела, сине хитром зрачком и запази бесмртни плам њихова вјечнога живота и блаженства на небесима. А наше јадно тијело што је? Угониће и поирапаће земаљскога гада. — Глубина од које се гади. — прашина са којом се вихором ругају и мрљају: њом бистре источнице водене муте, њом сјајне зраке сунчане затмјивају. И нештога чуда: колико ми ово ништавило дубино и колико нас интересује! Тијело је много ништавије по цјелом суд — дијавол изломљена стапка купе казани Чифути и поменути (сик!) трговци те и продају, а наше тијело без душе ништа није не служи.

Досади Вам, по то је крива доброта Ваше душе коју сте ми отворили. Хвалају сам својствена писма отворили сам се религиозно, по свак се зајавио Вашоме својет, драго и дивно се нијесам дражи, јер сам видео да на дубине познатства и благородне душе нијече. Неки су ме саветовали да ништа не мислим — како ће човек живјети а не мислити? Неки су ме саветовали да очи на женски пол не окрећем, а свјетак не може и са смртнога одра да очи не бацаи на криво створење. Неки су ме саветовали да фавор на својој мишци не носим; неки су ме саветовали да двоструку фавору на тијело и до уши обичем, на премо је купуно мараму око врата да метнем! Неки су ме саветовали

да лежим потрбунице, а неки опет да лежим на плећа, неки на лијево а неки на десно...» ⁽⁴²⁾

Његошево здравље се тада доста опоравило, јер Маринковићу каже да се «добро опоравио», а 25 августа пише Вуку Караџићу: »Ја сам са здрављем, Богу хвала, све на боље...» ⁽⁴³⁾

Рисавски свјетеник Вук Поповић, који је обајештавао Вука Караџића о свим приликама у Првој Гори, извјештао га је детаљно о Његошевој болести и лијечењу у Котору и на Причу, одласку у Италију и брзом повратку у Црну Гору. Поповићево писмо је од 23 септембра и сво његови важнији одломци:

»Ви сте у Ваша писма највише жељели чути за владислу Пригорског: како је. Он пошто је доле сшао, које у Котору које у Причу за три мјесеца лијечење се све једино је у тешкој муди био и доста би путах од Јада рекао: »Камо срећа да се нијесам с Петња никуд миао«. Главару црногорски видехи да се бори с нустом смрти заклинали су га да иде дома, придодјући: »Ја код туђина доира није« и свакако наше поћи, али му не даде рођак Ђорђе говорећи му: колико ради здравља, толико и ради образа да пође у Вање у Италију. Кад је с паролновом преноу велико је кување од Пригорскага било. На његове своје људи су се били шакама у главу, а жене расипале које и грееће обраде, па једногранице удри у плач као да га уконаше. И он иети на расанку плушито је неколике сузе, и поздравно их је: »С Богом остајте, и живите у миру.« У Падони тек је први лијек узео паве у мртвило, а Пониди Церовић помисли баш да умрије, подигне га и поиче: »Ожемо Господару за С(ветога) Петра, се умрије«, и одмах отоле кренуше, и кад је дошао у Тријест гувернатор Ниморен, да би прије и мирније дошао овде, дао му је војени гиздени паролов, на коме је за 34 сахата долетно у Котор. Кад је с пароловима на суво изашао, да сте га нијећи путем, како се са засушаним животом преничаје, зашта ћасте рећи да неће жив осванути. Иети његов прии лекар био га је прекретио. Сјутра дан рано пошлел су га на коња и одјашао је на Његуше код оца, и није већ хтио слушати приморске лекаре, ни од њих узматати смрдјавље лекарије, него се преда Богу и брату самоуку, који га с паравским домаћим лекаријама: медом и маслом, мјеском и скорупом вида и извиди, и данас хвала Богу ово га читана и адвала, добро једе и добро спави, по ноћу на ноге шета, и на коња јаше, и слободно као пријатељ честитајте му јуначко здравље! Јер сам видео и читао његово писмо, у коме се пријатељу хвали, да је проболно са свијет, и да су му рекли: нише да иде у свијет, ни да лежи на узнак, ни да гледа на младе денске очи, на ће бити ваада здрав...» ⁽⁴⁴⁾

⁽⁴¹⁾ Целокупна дјела Петра II Петровића Његоша у редакцији д-ра Данила Вуковића, II издање, Београд 1936. 817-818 и Томановић: Петар П..., 199—200.

⁽⁴²⁾ Вукова преписка VI, 370.

⁽⁴³⁾ Вукова преписка VII, 92-93. — Поповић свакако пише Караџићу о Његошевом здрављу и на основи података из Његошевог писма Маринковићу од 10/22 августа.

⁽⁴⁴⁾ А. Аленскиров: Материјал и ињоторија изследовања по историји Црногорца, Казань 1897, 127.

На наредбеном Пошвићеном писма Ја бих закључио, да је д-р Маринковић Пошвићу показао раније поменуто Његошево писмо од 10/22 августа, у коме је Његош са мало провије навео својом добром пријатељу Маринковићу шта су му све ранији лекари забрањивали да ради, јер је само из тога Његошевог писма могао Поповић сазнати за разне лекарске савете Његошу, па и за Његошеву духовиту напомену, да по савету неких лекара не смије чак ни очи окретати — »па жељски поглед! Као што сам навео, Поповић пише Караџићу и то, да Његош »није већ хтио слушати приморске лекаре, ни од њих узимати смирење лекарије, него се према Богу и брату сапоку...« У једној оцидентној новинарској вјести такође се помиње Његошево лијечење од некога самоука, кога је тога ради на Цетиње довео». 45)

У Цетињском архиву постоји доказа, да је доиста Његош, по повратку из Италије, помишљао у тежкој болести и па помоћ лекара-самоука. Наиме 9 септембра 1850 г. Његош је извјестио Матију Бана о побољшању свога здравља, а пристао је да употреби и један лијек од некога самоука, који му је препоручио Матија Бан. Но у Цетињском архиву се није сачувало ни то писмо Матије Бана ни Његошево писмо од 9 септембра, те о здрављених тих писма не могу бити ништа, сем оно што се види о њима из другог писма Матије Бана. То Баново писмо јесте од 25 септембра, а чувало се у негашњем Личном архиву краља Николе, који је код себе чувао све до краја 1915 године сва вјажнија документа старог црногорског архива. На овоме Бановом писму постоји напомена »Није за штампу«, која потиче свакако из времена краља Николе. Писмо је средином табакла распадо од влаге, јер је са осталим документима Личног архива краља Николе било заклопано на вријеме аустријске окупације Цетина током Првог свјетског рата, па сам тај распад дјо текста допунити и тако допунити транскрибовано писмо гласи:

«Свијетли Господару

Одговарајући на високопочтајено писмо Ваше Свјетлости од 9 септемврија имам чест јавити Вам, да је вјиест о побољшању Вашег здравља толико Књаза колико све наше главне Величане особито обрадовала; али опет оно што кажете, да још страдате много од груди доводи ји у брзгу. Пу, почем се Ви ријешите употребити овај лијек о којем сам Вам ја споменуо у преташњем мојем писму, надам се, паче држати готово за цијело, да ћете се скоро и од тога бола коначно ослободити. У чем се лијек састоји не знам Вам казати, али знам, јер сам у последњем мојем путовању кроз Дармацију собственим очима увијеро се, како исти спљно и пробитачно дјелује на разне болести (и) синајду међу грудима. Човек који пријавио тајду чини лијека још католички пош, мој поуздан пријатељ, који се неуморно занима лекарством, а билословитијем на особити начин. Један господин, којег ја грудна

болест била већ довела до такве јестике да су га сви лекари били оставили као нечеловичко, речећим се је лијечом у најдетајљније здравље повратио. Једна дјевојка која је преко мјере пљувала(ла) крив велики бол у грудима осјећала, почем се је с(ва)којаким лековима лијечила, овим је само могао о(з)дравити. Ја сам и њу и тога господина познао. Ист(и) ми је пош казао да је већ такови покушења нини(е) учинио, те се о непромашености својег лијека коначно увијеро.

Али ето муке. Он је мени, као од дјетинства пријатељу, све то повјерио са тврђим обећањем да ћу тајну одржати; јер небу(дну) припознати лекар, а пош, могли би доктори на њега скочити, тер га довести у велику неприлику, особито гдје је у Аустрији строго забрањено онима кои нису доктори докторију практицирати. Све оне што је до сада најчешће, видјо ји је нап на особитога пријатељства, али за добру напрату, али и при тому увијек је знао да ли је болестник такав човек па кога се може поуздати. При таквим) обојатојестинама промислио сам да би Ви немю послати Вашег човјека од моје стране, али он не само што би се на мене расердио, него би, за цијело, у колико га ја познам, одбио човјека Вашег; говорећи да он не зна за никакву лекарију.

Дакле, ту се другчије не може прокопсати*) него да се ја тамо на кратко време вратим, мало по мало на ствар приравим га и к лијечењу Ваше Свјетлости наведом. Без мене ништа се неће хрдити; а да ћу га ја за цијело привојити, ма па кои начин био, за то Вам добар стоим; дакле не сумњајте. Што се напрате тиче, из моје главе нећу ништа да изним; него Вас молим јавити ми јавити у првом Вашем писму коју му суму од Ваше стране могу обећати, а с њим ћу, то се нећ разумије, договорити, да ће примити уговорену напрату само у случају ако Вас о(з)драви, иначе ништа.

Да вам пак (мен)е тамо пусте на кратко време нужно је да ниште К(њазу) да сам Вам ја за сада од преке нужде, јер, молим (Вас), немојте у овај пар јавити о чему се ради, него ћемо св(с) од(к)рити почем оздравите. То Вас особито молим, пак (не) кажите ништа за тај лијек ни Вашим људма у Црној Гори. Или, ако кои већ зна, нека нико не разгласије. А пиш(у)ћи Књазу не заборавите препоручити, да мене главо(и) по(ша)љу, а не кога у мјесто моје, и да ме пошаљу без о(к)л)јева(ва), прије него наступи зима. Удостојте се Књажеско писмо у моје униги и са ре(ци)в)јесом послати.

Почем сам Вам (п)исао све што је требало, друго (ми) не остаје него молим (Вас), да не прихтите ово моје предложјење ладнокриво, него (да) покушате и у овој прилици срећу, која се честократ (човјеку) појави одакле се оп најмање нада. Ја, почем сам вид(и)о собственим очима слику онога лијека, имам највеће по(в)јер)ње да ћете истим оздравити и предвратитиљу радужем (се) у мједи да ћу Вас опет здрав и весела својему народ(у), будућности југославјанској и своим пријатељима

*) Чупићева Годишница XXIX, 183.

*) Успјетни. — Р. Д.

повраћена viditi. Само nemojte ни часа nоcати, јер болије(с)т све што је старија тим је тежа да се излечи.

(Свијетли Киџа, г. Илија*) и Кићанин наложише, да Вам доставим њихов почитатељни поздрав. Љуби Вам руку

У Београду 25. 7-прија 1850.

познати слуга

Матија Бан⁽⁴⁶⁾

Иаде Матије Бана нијеу се остварило и није видно Његоша >опет здрава и весела својему народу, будућности Југославијској и >својим пријатељима повраћена, већ је Његош мјесец дана последије пријема Баловог писма морао поново градити лијеца своје нарушеном здрављу. Свакако тога ради што се рђаво осјећао. Његош је кратко пријеме задржао на Цетињу крајем мјесца септембра 1850 године своје ризике госте: каснијег генерала Ђорђа Стратимировића, доктора Јулија Радичића, немачког књижевника Кола и немачког археолога Малдана.⁽⁴⁷⁾ Стратимировић је касније описао тај свој долазак на Цетине. Стапвао је у Његошевом двору, касније названом >Виларда, и често је био са Његошем. >Имао сам прилике да се диним његовом узвишеном духу, разуму и патриотским осећањима. Али се он већ онда осећао слабо. Убрзано растепе његовога тела — он беше шест стопа и шест палача шесок — беше створио диспозицију за пућну болест... Он се није нарао о своје стању и највише је жалио многе велике идеје, које није стигао да изврши не само за Српство, него и за човечанство. Ја сам му саветовао да најпре проведе једну зиму у Науљу, на ако не оздрави са свим, да дође у Беч да та леци одави специјалиста за болести груди и срца, Д-р Шкода. Он ми то обећа. Ја се вратио у Беч дубоко забринут због стања у коме беше мој пријатељ.⁽⁴⁸⁾

Тих дана баш се Његош спремао да сађе у Бок у Котореку, јер 14 октобра извештава поп Вук Поповић Караџића о Његошевом здрављу па каже, да ће Његош саћи у Котор >да зиму у граду проведе< чим нае први свијет на Цетињу, па му је и стан у Котору већ био спреман. Но ни 28 октобра није био Његош напустио Цетине, јер дога дана нише Поповић Караџићу да ће Његош саћи у Котор >до ког дан.<⁽⁴⁹⁾

Његош је доста почетком новембра саптао у Котор, а одмах је и Котор напустио, јер 6 новембра извештава Гагић руског посланства у Беч, да је >у Беч дошао. Његош на аустријском пароброду у Дубровник, и потога дана у вече продужио је преко Трста за Беч, где мисли да се саветује са тамошњим лекарима због свога слабога здравља.⁽⁵⁰⁾ Неколико дана задржао се Његош у Трсту, јер 12 новембра пише Гагићу на

Трста, да примиени новац на Русије (7.531.98 рубаља у сребру, односно 14. 313 флорина) пошаље на Цетине брату му Перу, претседнику Сената, јер ако би из Гагић задржао код себе на Његошево располажење, иако му је био рекао приликом проласка кроз Дубровник, могло би нестати на Цетину >нованах за плате народним чиновницима.< Истовремено је Његош молио Гагића, да иреко тријаншског трговца Бајовића пошаље Његошу, када дође, само интерес за нована које је уложио у Петроград, што је Његошу, нарочито, требало за трошкове око лијечења у Италији.⁽⁵¹⁾

Његош се у Бечу задржао до почетка мјесца децембра. Ту се, природно је, саветовао са стручним лекарима о своје лијечењу, али је истовремено извршио и једну значајну мисију, јер је успео да измири патријарха Рајачића са будизмским владиком Платоном и другим архијерејима, а изгледа да је највише тога ради и свраћао овом приликом у Беч, на је 3 децембра отпутовао из Беча за Науљу ради лијечења.⁽⁵²⁾ 6 децембра Његош је стигао у Трст, на је преко Млетака продужио за Јужну Италију. Из Млетака је отпутовао 19 децембра за Милано, а одатле 22 децембра за Беневу. Ноћу између 28 и 29 децембра (9 и 10 јануара 1851 г. по новом календару) стигао у Рим, а 5 (17) јануара 1851 године већ је стигао у Науљу.⁽⁵³⁾

Са тога пута Његош се јавио Вуку Караџићу једним опширним писмом из Млетака. Писмо је од 13/25 децембра 1850 године и Његош у њему детаљно описује свој лужењски стан у хотелу >Империаторе д' Аустрија<, па каже и ово > Можете ли вјеровати, да ме ова дивна квартијера тово на пола мање стоји неголи онај погани вигаљ у Бечу код >Римскога императора! Истипа је да је летос за ову исту квартиру неки духа италијански плаћао па даи сто франатах, али једно су дукле европелски, а друго без отачаста разабрани Срби< — >додаје болесни и лијеци, мислећи на своје невољабитне сународнике Његош. Из тога се писма види и то, да је Његош доста био јако болестан, јер ма да је тек био навршио 37 година живота и сигурно био добро обучен, ипак је у путу много претрпимо од хладноће. О томе сам Његош пише Караџићу ово: >Ево ме у Млетке! Боже мој, какав сам велику промјену у кратко пријеме оћутио и видно: оно јутро кад подем из Беча умало се до Љубљане не сврзале; после три-четири дана подем сухим из Тријеста пут Млетакх, преко Крањске и Горњег Фриула, да мећана очн извади — ни помагај кога ни хаљине, по дрхти те дрхти беспрестало.< Пошто се мало одморно од пута и угријао, Његош се и боље осјећао, па се при крају писма хвали Караџићу да је ипак >са здрављем доста доброг, а напомиње и то, да му је све >пријатнији воздух< што се приличне југу.⁽⁵⁴⁾

* Гагашанин. — Р. Д.

⁽⁴⁶⁾ Цетињски архив. — Ма да је писмо до сада објављено неколико пута (>Зборник у част Богдана Поповића, Београд 1929, 140-141; Записи XV, 131-132; Историјски записи I, 204-205), мислим да није суштинско и у овоме чланку.

⁽⁴⁷⁾ Чупићева Годинишница XXIX, 184; уоп. Вукова преписка VII, 101-102.

⁽⁴⁸⁾ Д-р Владан Борвенић: Црна Гора и Аустрија 1841-1894, Београд 1924.

⁽⁴⁹⁾ До Стратимировићевих Мемоара нијесам могао доћи.

⁽⁵⁰⁾ Вукова преписка VII, 102 и 103.

⁽⁵¹⁾ Цетињски архив.

⁽⁵²⁾ Цетињски архив.

⁽⁵³⁾ Чупићева Годинишница XXIX, 184; уоп. Томановићеве чланке, наведене у напомену број 52а).

⁽⁵⁴⁾ Чупићева Годинишница XXIX, 185 и Записи IX, 153.

⁽⁵⁵⁾ В. Богшић: Једна руковет из Вукове преписке — дубровачки >Srd< од 31 марта 1903, 295-298.

Бављење у Нануљу доста је коришћено Његошу и у једном допису из Нануља чак пише, да је Његош »савршено оздравно и скоро ће га његова јуначка постојбина у своме кругу здравља и весела видети.«⁵⁵⁾ у Нануљу му се тада шаљу писма и из Дубровника и са Цетиња. Руски конзул Гагић тамо му шаље 21 јануара извјештај о пријему три мјеснице на суму од 2.898,35 рубаља у сребру (>1.000 червонцев њ“) на име помоћи на Русије за 1850 годину. те је мјеснице послао у Трет трговцу Бајонину да их прода и новац достави Његошу у Нануљу или гдје му оп нареди. Сутрадан је Гагић извјестио своје претпостављене, да је поменути новац послат Његошу у Нануљу. Јер је он скоро тамо послао ради опоравке свога здравља и наредно му је, да му тамо шаље сав његов новац.⁵⁶⁾

Баш вегдје тих дана, пошто се мало оевјекно и опоравно у Нануљу, Његош је пошао да разгледа Рим и његове многобројне старине и знаменитости. То се види из његовог опширног писма од 31 јануара, које шаље из Нануља трићанском учитељу Владиславевићу. Сам Његош у писму каже, да је у Риму био шест дана и да се поврати у Нануљу »вео неколико дана«. на послједе детаљно излагања својих утисака са пута додаје и ове ријечи: »Ја знадем, да ја и моје здравље. Вео много интересирамо. Слава Богу, ја са здрављем све на боље идем.«⁵⁷⁾ Тада се Његош јавно и на Цетиње своје брату Перу, али се то његово писмо није сачувало. Постоји само Перов одговор Његошу од 2 фебруара. У писму Перо Томов, претједник Свата и замијеник отсутнога Његоша, опширно излаже Његошу прилике у Црној Гори, поздравља цуцкога срдара Андрију Перовића, Његошевога зета и пратљца на његовом путу кроз Италију, па каже и ово о Његошевом здрављу: »Приими смо јуче Ваше писмо из Нануље и с великом радости разумијемо да се. благодарени Богу, у добром здрављу находите, а нама је највећа утјећа чути за Ваше здравље. Овамо, заваљујући Богу, све је здраво и мирно, како сте и оставили. . . Молимо Вас да ни често пишете за Ваше здравље како се налазите, докле, ако Бог да, овамо здраво доћете. . . Поздрављају Ве сви сенатори и главари кои се овдје често нађерају и свијема је радосно било чути оно Ваше писмо кад смо им га читали. . . Сутрадан, 3 фебруара, послао је Његошев секретар Милаковић са Цетиња једно писмо Његошу у Нануљу, које је било дошло на Цетиње »ноодавно«, али му га није могао раније послати тога ради, што се на Цетињу до тада није знало, да ће Његош провести зиму у Нануљу. 4 фебруара Његош се јавно из Нануља и бировау Сину, који га 15 фебруара извјештава на Беча о пријему писма, изражава радост што је Његош здраво стигао у Нануљу и не сумња, да ће италијанска клима доста допривјети побољшању његовога здравља.⁵⁸⁾

Његош је у Нануљу примио и од Гагића послати му новац, о коме је било ријечи у наведеном Гагићевом писму од 21 јануара. Напјештај

о пријему и призицију послао је Његош Гагићу 8 фебруара. Ма да је био бољестан и на лијечењу, Његош се ипак више бринуо о народним потребама, по о своме здрављу. То се види из ове завршне Његошеве реченице: »Мишље је ми било да сте послан речену суму на Цетиње, јербо се боим да не престане новаца, а ја и да ми овамо престане могу наћи у зајам, али њима ако нестане мушнице ни је.«⁵⁹⁾ У Нануљу му шаље брат и замијеник Перо Томов и своје писмо од 23 фебруара. Поред описа прилика у Црној Гори и Херцеговини и извјештаја о пријему олова, салитре и сумпора од Спиридона Голчевића, Перо додаје и ово Његошу: »Друго ноно немамо ништа, него Вас молимо, да ни пишете за Ваше здравље како се налазите и кад сузајете овамо, ако Бог даде здравља, да ни пишете, с ће то нас и вас народ веома обрадовати.«⁶⁰⁾

25 марта Гагић је примио из Русије једну мјесницу на суму од 1.997,50 рубаља у сребру и одмах ју је послао у Трет ради промене и наредно да се примљена сума пошаље Његошу у Нануљу. Истог дана Гагић је извјестио о томе Његоша, напомињући у писму, да је поменуто сума једногодишњи проценат на новац који је Његош узложио у Русију, а о коме је било ријечи у Његошевом тестаменту. 12. априла Његош је из Нануља извјестио Гагића о пријему новца и послао му је на пети признању.⁶¹⁾

Његошево бављење у Италији током марта и априла 1851 године детаљно је описао Љубомир Ненадовић. Ко жели да уочио и здравља и бољеснога Његоша мора прочитати Ненадовићева **Писма из Италије**, која је он, углавном, сва посветио Његошу. Ја ћу такође навести неколико мјеста из те драгоцјене Ненадовићеве књиге, јер би без тога била непотпуна слика о Његошевој болести. Ненадовић већ своје друго писмо из Италије, датирано у Нануљу мјесца марта 1851 године, почиње овим ријечима: »Нећу ти више писати о лепоти Непоља и његовог залива. . . Нашлао сам овде на једну српску, важну и живу знаменитост. Овде је Владика Црногорски. О њему ћу ти од сада више писати, него о неај Италији. То своје обећање Ненадовић је часно испунио и скоро цијела његова **Писма из Италије** говоре о Његошу, чиме је Ненадовић немијерно задужио свој народ.

Његошев перјаник Вукале елаучио се срио са Ненадовићем у Нануљу и одмах му је сачиштио, да је Његошу ова блага неапољска клима зиме врло добро чинила, — али је, већи, још слаб; нестрпни кашаљ, често му се повраћа, а и књиге (писма — Р. Д.) му грдне стизају шта Омер-паша у Босни ради, па је често (и)једак и заволаја. . . Кад је Ненадовић дошао да се претстави Његошу нашао га је гдје сједи према једној оцаклији у великој ниској столици, у пригорским хаљинама и са црногорском капом на глави, а у руци је држао тзвонене машице и њима поправљао ватру. Послеје узупаљивао Његош је претстављив Ненадовићу и цуцког срдара Андрију Перовића и рекао му је: »То је

⁵⁵⁾ Чупићева Годшњица XIX. 186.

⁵⁶⁾ Цетињски архив.

⁵⁷⁾ Целокупна дјела Петра II . . . 826.

⁵⁸⁾ Цетињски архив; уп. Историски записи I. 206-207 и 323.

⁵⁹⁾ Цетињски архив.

⁶⁰⁾ Цетињски архив; уп. Историски записи I. 208.

⁶¹⁾ Цетињски архив.

мој ајет! (сестра му је да или). Поново сам га да ми се највећ гођо свој, ако би ме ова несретна болнијест удавила у овом туђем свијету.»

Болесном и изнуреном Његошу чак је и једна кришница позноранце изазнала кашаљ, само ако није била сасвим слатка, а шкољку му је и када говори, па често по неколико сати сједи у својој великој столици и ћути. Тако болестан врло ријетко је читао, а још ређе писао, те би му Ненадовић пошто причао или читао новине или неку књигу, а играли су и шаха, ма да је болесни Његош за ту игру имао мало стрпљења. Његош тада није нио никако није, а и јео је врло мало, те му је најважнија храна била грожђе. Но и тако болестан и зловољан, свакога је задивљивао својом ријетком интелекцијом и сјајним духом. Један хладни енглески лорд отворено му је признао, да му је миљје што је пијано и познао Његоша, него — Напуљ! Када је овај Енглец замолио Његоша да му напише неколико стиха испод своје слике, коју му је поклонио, Његош је испод слике потписа само своје име и исту дружицу енглеском лорду са овим ријечима: »Моји су стихови жалосни; ја их не пишем више! — Ја пред собом видим гробну плочу, на којој стоји написано: Овдје лежи Владика Црногорски; умро је, а није дочекао да види спасење својег народа...«

Сигурно су били врло ријетки дани у којима се Његош добро осјећао. То нарочито наглашава Ненадовић, јер за један мартовски дан пише следеће: »Владика је тога дана био ваздаш необично ведар и песео. Заборавио је тога дана своје домаће брига и алопатије свога народа; заборавио је био каква страховита болест у његовим грудима станује.«

Свако олакшање болона и повластије расположење Његош је искористио за разгледање многобројних културних споменика по Италији. Чак се пењао и на Везув и напорним путем до кратера »су га носили по четворци напзамце, у направљеној за ношење великој столици. Лекари су му саветовали да не иде на Везув, јер због своје болести, не би требало да се излаже таквом трудном путу. Он се ипак не. Није могао одолети да не види кратер на Везуву... Владика ми се жалбо — каже Ненадовић —, да му је пењање на Везув, нарочито сумпор на Везуву, шкољко његовим болним грудима.« Није потребно наглашавати, да је Његош радио и често обилазито италијанске музеје и галерије слика, пада је болесним напустио и на Везуву. Владика не мари да види мпошто ствари; он гледа само што је најљепше и најређе. При оном што му се допадао он се дужи задржи и нажалово посматра. Укус му је леп и декан. Где се он заустави, ту застане много гледалаца. Која му се слика допадне, узме столицу и седи пред њу, на је дуго посматра. Ја проћем кроз неколико соба и у њима прегледам стотине предмета, на се вратим к њему, а он још седи пред оном сликом која му се допаде — признаје некрено Љуба Ненадовић.

У априлу мјесцу попио је Његош из Напуља у Рим, да заједно са Ненадовићем разгледа његове знаменитости. Прегледали су Цркву Светога Петра, Ватикан, Пантеон, Квиринал, Форум, Колосеум итд. Док је много поћи у Напуљу Његош морао провести сједи у столици због

јакот и тешког кашља, у Риму га је послужило »и добро време и добро здравље. Од како смо овде није било облачних дана, нити се Владика враћао кашаљ« — бележи Ненадовић. »Поред свега многога хоћања и вожења пиће се није потужио да је уморан или да није могао спавати«. Прегледавши Рим пошли су у Чинита Векија (недалеко од Рима), гдје је провео своје крсно име Ђурђевдан (23 априла/5 маја), а одатле су пошли бродом за Ливорно. Одмах по изласку на пристаништа таласи су почели јако љубати брод, те Његош није могао поћи без Ненадовићеве помоћи из салона до своје кабине, »где је одмах легао у постељу. Није му било добро. Љубање лађе смутило га. Морска болест, којој је јако подложан, већ му (је) почела досађивати.« Путевани су бродом пијеу воћ и Његоша је стално мучила морска болест, те цијеле ноћи није могао спавати. »Није је само лежао, жумрио и ћутао. Букло га је често обилазало, али се свагда, одмах, ћутећи, полако враћао. Сердар Андрија обилазко га такође неколико пута, и свагда, кад је Владика дошао, звао га: »Господаре, Господаре!« — И Владика отвори очи и одговори: »Шта је, чоче?« — »Спавао ли?« — »Не спавам!« — »Ја ти не могу помоћи!« — »А ја једнако мислим да ми можеш помоћи и то манито море утшати, ма не хоћеш!« — одговори му Владика и слатко се насмеје. — Сердар се врати, и пошто ми исприча шта му се догодило, рече: »Е ја му не омићем више ни!« — И тако до Ливорна пије га више поти: спава ли?« — додаје Ненадовић.

Тако изнурен, одмах по изласку из брода, Његош је пожурио да се у гостионици одмори, а послје одмора иде жељезницом до Флоренције. Ипак је у путу свратио да види познати криви низански торањ. Гледајући то мајсторско техничко дјело старо 700 година и разговарајући о његовом градителу, Његош је у шали додао: »Ово његово крило дјело прославља га: да је што право учинио, задано би га род чољчански заборавио!«

У Флоренцији је Његош разгледао све градске знаменитости и галерије слика. Да би се могао слободно кретати, овдје није носио крговорску паролду пошњу, већ је »био обучен у цивилним, талијанским хаљинама«, али прот све његове жеље да остане непознат сјутрадан је знао цно град о његовом доласку, а мјесне новине су забележиле његов долазак и гостионицу у којој је отсио. »Гозике света свагда је било пред гостионицом, кад смо изазили да седнемо у кола. Свак је желео да види »принципа од Монтеграда...« — каже Ненадовић. Ту су се растали Његош и Ненадовић. Јер се Његош са пратњом вратио у Ливорно, а Ненадовић је остао у Флоренцији. Ненадовић је био уз Његоша све док је кренуо воз. При самом кретању воза Његош је звао Ненадовића и замолио га, да више на Цетине, да се превуће до Флоренције и да је добро са здрављем.« Своје XVIII писмо, у коме износи тај растапа, Ненадовић датира: »У Флоренцију, маја 1851. Тај растапа је могао бити најважније самим почетком маја, јер је Његош 4 маја већ био у Трету. Ја вјерујем да је растапа с Ненадовићем могао бити и неколико дана раније, јер ми изгледа да воз Ненадовића не морају дадути бити сасвим поуздани, пошто је он касније писао своја Писма

из Италије. То ваљда чујем на основи В. Ненадовићевог писма, које он датира »У Неапољу — марта 1851« и у њему стоји: »Тако сам остао и Ускре провео овде«, а католички и православни Ускре 1851 године били су различити дана: **20 априла по новом, 8 априла по старом календару.**

Иако му је каппа у Напуљу користила и требало му се још личити, Његош је прије времена напустио Италију сигурно због турских припрема за напад на Црну Гору. О тим припремама он је знао још почетком новембра 1850 године, јер му је 31 октобра руски конзул Гагич послао овај навјештај: »Мјесец дана тому назад био је овдје један турски инжењер, подковник »Али-Риза-Беја«, под предлогом да развиди неку малу разлику на граници турској близ(у) Дубровника и Котора. Но права и озбиљна његова мисада била је да сазна и да се добро пригледити о положају Црне Горе и њене околности, о чем је он највише настојао и у пијанству његовом једанпут напустио се аустријском томинару, да је план операције сачинио, коп ће предати сараскору Омер-паши, да га овај по султанској заповиједи изврши на прољеће шрота Црне Горе. — утврђавајући да се је Порта свеним рјешенија под своју власт покорила Црну Гору, да би у Херцеговини и Абданији уздобије могао утврдити своју власт и со тим умањити или сасвим уништити снагу вијанције (утицај — Р. Д.) руско на турске поданице — Славјане. — Десет дана тому назад отпратио се речени инжењер одакле у Босну к сараскору. Омер-паша сбира у Босни речите и обучава их тактики и говоре, да прдо добро у тому напредује. Њему једанвијешћено, да у Босни и Херцеговини устрои до тридесет подкова. — Ја сам о свему овом у своје пријеме јавио војному Началству и за дукност почитујем исто и вапему Високопроевјанштетству за благовремено саопштити.«^{61а)}

Његош добио запамљарајуће вијести и са Цетиња. Видјели смо, да је Пиро Тожов извјестио 23 фебруара (1851) о набавци олова и других ратних потреба, а о томе истоме нише му и 31 марта. Пиро чак заборања да шта Његоша за здравље, већ му само нише о разним потребама за рат и присоручује му да набави једну машину »којом би се овоме праху могао дати глас — гласура, зашто би бољи био породици умидице« (взате — Р. Д.), па му каже и то, да је дошао на Цетиње мјријдистки (арбаластички) капетан Марко Пречић, који ће ту чекати Његоша. Ускоро иза тога примио је Пиро Тошо Његошево писмо од 16 марта, које није одговорио, па гаде му »господари 3 априла«. На Перовом одговору се види, да је Његош тражио опширан извјештај о приликама у Херцеговини, па му Пиро и мање тражене податке и наводи, му да па Цетињу набављају разне потребе, а набавили су тих дана и »1600 арнах од топа, а и остало доћи ће брзо«. У почетку, пак, писма Пиро пише: »Господари! Премудростине Ваше писмо од 16 марта примили смо, на којегу видимо како ни пишете да јни нећете да сада овамо, но да ћете чистић мореке бање. Ви сте нам у прво Ваше писмо писали да сте са свијем бањавица, које и у ово поштарнице, али је писмо то зачупило и Ваше писмо

доводе нас у сумњу о Вашем здрављу изко нам нишете о ћете чистић бање, и с свијем садашњим писмом бањали сте нас веома у велику бригау, јер ми држимо да сте Ви веома слаби. Зато бисмо ми Вас молили — не из какве кужде да имамо, него из велике жеље и бригае што имамо ми и васколик народ —, ако се иколико Ваше здравље поправило, да бисте се скоро за овамо упутили. Овамо је моћу нама Црногорцима »не мирно и добро, изван што — много лоше! Све так приди-вићети...«⁶²⁾ Ова Перова писма морала су ипак забринуту Његоша, а то се види и из Његошевог писма Гагичу од 12 априла, којим ти највиштава о пријезу ослатог му поца, а које сам раније навео. У томе писму Његош шаље Гагичу и ово: »Чујем са страње да се спремају туче-омаице за Црну Гору, ападем и сам да нас миконји неће, у каквоме ће степону бити то ћемо вићети.« Тада се сигурно Гагичу додогоди неки смртни случај у породици, јер у наставку свога писма Његош додаје: »Да није могаће доброга и издржана Гагича посјетити жалост, он би мене чистије од свакога о томе невијештно.«⁶³⁾

Дала Перова писма (од 12 и 26 априла) такође су морала узнемиравати Његоша, јер му он у њима детаљно јавља о приликама у Херцеговини и Абданији, о разним црногорско-аустријским потраганима, питањима и затегнутости односима, о сукобу Куча са Турцима, којом је приликом било ударило око 8.000 турских војника из Абданије на Куче, итд. У једноме од тих писма (од 26 априла) Пиро изражава чуђење, што нема никаквога писма од Његоша, нити одговара на ње послата му писма, па га моли да па лета одговори, а особито Васколимо — продужује Пиро — нишете ни како сте са здрављем и над ћете овамо.«⁶⁴⁾

Његош па та Перова писма није ни могао одговорити, јер је напустио Напуљ 12 априла, понавшај из Напуља лабом за Рим. Из Рима је дошао у Чинија Веклију, у коме је прославио 23 априла своје зрело име Ђузеппе. Одатле је пошао у Ливорно, па је обинао Пизу и Флоренцију и вратио се у Ливорно. Из Ливорна је пошао за Венецију, изући преко Бенове, Турина и Милана.⁶⁵⁾ На Цетињу су се надали да ће Његош из Италије доћи у Црну Гору, јер у једном ослатичком писму од Цетиња пише: »За тогосега, намет владику чујемо да се у добром здрављу паходи: а да ће по посресенију (Ускре 1851 године) био је 8 априла — Р. Д.) кренути се пут отечества нашег, то се само за сад тако мисли«. Кратко пријеме иза тога опет у једном допису са Цетиња читамо: »Потога свјетлост господар владика црногорски 12. Априлу се из Неапоља пут свога отечества. Народ се пестн свој одбед обрадовао, и жели да час пре врати и постои у својим својој владити. Убио су и па Цетињу славили, да Његош нише озама доћи па Цетиње. Јер у маје владика дошлети па Цетиња јавља Србским новинама: свјетлост: »Данас смо добили радосту пест, да је његова свјетлост наш господар

^{61а)} Цетињски архив.

⁶¹⁾ Цетињски архив.

⁶²⁾ Цетињски архив.

⁶³⁾ Цетињски архив; угл. Историски записи I, 323-328 и II, 68-69.

⁶⁴⁾ Чупићева Годинањина XXIX, 186.

и владики 4. маја из Напола дошао у Трст, и да ће отуда ошлѣ-
иставити пут свој у Беч. Чувши да му се поправило здравље, то је силно
дејствовало на срца верни наши гористака, чиједне душе међу нама није
било, која при овој радосној висти није са сузама на небо погледала и
свевишнему из сви душевни сила благодарила, што она је великим и
жељним овим даром обдарно. Народ наш врло добро зна, да, ма где на-
много господар наоди се, стара се о напретку и чести отечества нашег, и да
у свакој прилици, где би се на благостање наше клоњило, труд не штеди
свој.⁽⁶⁶⁾

Из Трста је Његош пошао за Беч, у који је стигао 11 маја, те ће
се у Бечу задржати све до почетка мјесеца августа.⁽⁶⁷⁾ Његошев одлазак
из Беча није био изненадан, како би излазило из наведених дописа са
Цетиња, али је лако могуће, да Његош о тој својој намери није благо-
премно извјестио свога брата и замјеника Петра Топола. Да је Његош
раније одлучио да иде у Беч, а одатле у Петроград, види се из оригинал-
ног писма руског посланика у Бечу барона Мајендорфа Његошу, које
је од 28 априла (10 маја). Тим писмом посланик извјештава Његоша
ијесту пуне адресе при дну прве стране пише тако: »Его Святѣйше-
ству П. П. Његошу«, те је сигурно писмо чекало Његошев долазак у Беч)
те је саопштио државном канцелару Његошеву жељу да дође у Петроград,
те је посланик добио канцеларов извјештај о царевом решењу по овом
предмету. Цар сматра да је болесном Његошу искористио предузети
тешки пут до Петрограда, када тај пут неће ништа повећати »обичну
пажњу и бригу његову о користима пригорских народа«. Ако се ради
народне користи укаже Његошу потреба да ступи у тјешње односе са
руском владом, то ће посланик радо помоћи Његошу све што је у
могућности да уради.⁽⁶⁸⁾ Љуба Ненадовић каже, да је Његош дошао из
Италије у Беч у лето 1851 »да се састане с царем Николом, који
тада беше у Оломуцу, да ниште помоћи и заштите против Омер-паше, који
»се спремао да завојшти и Црну Гору. Но цар Никола, ваљда због
тадашње своје источне политике, не хте га примити.⁽⁶⁹⁾ Познато ми је
да је руски цар био у Оломуцу мјесеца јула 1851 године.⁽⁷⁰⁾ али није сам
могао утврдити тачно дан његовога боравка у томе мјесту, па не могу
поуздано казати, да ли је Ненадовић могао помјешати Његошеву жељу
да иде у Петроград са његовом жељом да га цар прими у Оломуцу.

Када се има у виду Његошево болест, па Његош изишао из
Напуља до Беча, затим одбијање рускога цара да Његош дође у
Петроград, а ако је тачно још и код Ненадовића наведено царско одођање
да прими Његоша за вријеме свога бављења у Оломуцу, онда се не
треба чудити што се баш тих дана погоршало здравље болеснога, осјетљивог
и уморијеног Његоша. На Цетињу се сазнало за погоршање

његовога здравља већ крајем мјесца Јуна, те су одмах упућени у Беч
секретар Димитрије Милаковић и Видик Бошковић, који су 30 јуна
кренили бродом из Котора за Трст.⁽⁷¹⁾

Многи су се у Бечу интересовали Његошом болешћу, па су
неки од његових пријатеља и посјетилаца оставили о томе и писане
пописе. Раније поменути генерал Стратимировић био је дотле у Његош
да пријеме његовога боловања у Бечу и о томе је оставио важне податке
у својим мемоарима. Но како је он много касније писао своје мемоаре,
свакако му је омашка када у њима каже да је Његош »у априлу« прешао
из Беча у Хиџинг, а омашка је код Стратимировића и у томе, када
пише да је Његош у Хиџингу живио »неколико месеци«. Послије ових
напомена ја ћу навести Стратимировићев опис Његошевог доласка у Беч
и његовог лијечења. Пошто је описао раније поменути свој долазак на
Цетиње и казао о Његошом лијечењу у Напуљу, Стратимировић онако
наставља своје излагање о Његошу: »Дошлѣ дође Његош у Беч. Ја
сам му погодно стап у хотелу код »Златног јагљета«, у Пратерској
улици, и ја сам га дочекао на железничкој станици. Наше виђење
беше била не жалосно изненађење. Напрезна на путу беху потпуна
пажња болест и у Трсту је претрпио кризиситење из груди (Blutsturz),
које га је тамо задржало неколико дана. И ако су га тамошњи лекари
одвраћали од даљег путовања, ипак он није хтео да остане. Јер му беше
хитно да дође до Шкодине дијагнозе о његовом стању.« Стратимировић
је допратио Његоша са железничке станице до хотела, а на Његошеву
молбу и он је неко пријеме живио у истоме хотелу, те је тако постао
Његошев драговољни болничар, дајући му и потребне лекове. »Његово
стање беше тако мучно да никак не могао лежати, а готово да није
могао ни спавати.« каже Стратимировић. Д-р Шкода се својски заузимао
за болесног Његоша, али је помоћ била немогућа, јер је Његош већ био
добрио поред туберкулозе и проширене аорте, те ни наука ни цета не
могоше помоћи ономе који је био осуђен на смрт. По санјету д-ра
Шкоде Његош је пресељен из Беча у једну вилу у Хиџингу (предграђу
Беча), гдје су га д-р Шкода и Стратимировић свакодневно посјећивали. На
Његошево наваљивање д-р Шкоди му је казао праву истину о опасној
болести, те му је тражио објашњење и о томе, може ли живјети док се
поврати у Црну Гору. Јер није жељно да умре у туђини. »Ако се буде
чувао од сваког узбуђења и ако се буде хранио само млеком онда хоће«,
одговорио је, по Стратимировићевом наводу, д-р Шкода Његошу. »И он
је одиша стигао на Цетиње, куда су га из Котора на рукама извели.
Умирући стигао је у своју резиденцију, Његоша јуначка енергија пркосила
је и самој смрти.« каже Стратимировић.^(71а)

Боловање Његошу у Бечу описао је и Љубомир Ненадовић, који
се по повратку из Италије нашао са болесним Његошем и у Бечу. »Неко
време Владика се са здрављем прилично осећао — пише Ненадовић.

⁽⁶⁶⁾ Житијеница, "Котор" од 16 октобра 1901, 441-442.

⁽⁶⁷⁾ Чупићева Годинашница XXIX, 186.

⁽⁶⁸⁾ Цетињски архив; уп. Историјски записи I, 329.

⁽⁶⁹⁾ Љубомир Ненадовић: О Црногорцима..., Београд 1929, 139.

⁽⁷⁰⁾ А. Лебидур: Дипломатска историја Европе, Београд 1934, књ. II, 107.

⁽⁷¹⁾ Чупићева Годинашница XXIX, 187.

^(71а) Д-р Владал Борбенић: Оп. сит., 53-55.

Болест у првину није нишчала, али се доста притијала. Сидео је у хотелу до >Златног Јагњета... Сваки дан извозио се Владика у парон и у поштом; покаткад звао ме те сам и ја пишао с њим... Једно јутро најраније његов Вукло, са сузама у очима, дотрча к мени: >Хајде брзо, због господара да умре! Јак кашља, беше му домао, и после сваки дан досађивао. Доктор Шкода, који је долазио и лечио га, нареди те се пресели на гостионице у другу кућу, у истој улици. Требала му мирноћа и тишина: зато испред куће на улици морало се неколико кола сламе растрести, да се не чује да кола пролазе. Дану је помало спавао, а ноћу никакво; непрестано је кашљао. Ретко је кад у постелу хтео лећи: лакше му је било седети у великој стожници. Дале Ненадовић пише, тако су код Његоша стално били доктор Јулије Радичевић и познати бечки литограф и фотограф Настас (Анастас) Јовановић, а повремено је долазио и Бранко Радичевић. Ови и други Његошеви посјетници често би разговарали, док је болесни Његош журећи сједио >у великој стожници наред собе, <а устуреном платном. Једнога дана био је тако болестан, да му је било боље тек када су му, по његовој жељи, пустили крв. >У Бечу беше велика врућина, запар и врло загушљив ваздух — продајуче Ненадовић. Лекарни парадете те се Владика преседе у Хиџинг код Шенбруна (предграђе Беча — Р. Т.). Није му допустили да се вози коњима, него је пренесен у носачици. Ту му је одмах било боље. Пишао је на Цетиње, да ће се наскоро пренети на пут за Црну Гору. >Ненадовић је забљескио и то, да је Његош долазио и у литографску и фотографску радоницу Анастаса Јовановића, >где се слично, седећи у великој стожници, с црногорском тапоз на глави и у црногорским хаџинама, које је свагда носео. По тој фотографији наскоро затим падао је Настас Јовановић његову литографској слици. Та је слика најбоља Владичина слика. Такав је негг изгледао последње године свога живота» — тврди Ненадовић.⁷²⁾

Италијански књижевник Карара такође је посјетио Његоша за вријеме његовога боловања у Хиџингу. То је било у мјесцу јулу 1851 године. >Он се био намијенио — пише Карара, Дуга црна коса и брада окружанаху блједо и измршљавено, његово лице: очи му бјеху мутне и умртвљене, глас муки са тежиштем дисањем; он сјеђаше, а бијаше сам себи теготан... Господар говораше о стању својег здравља, али ми ни мало не драхше опаснијем. По очима, по изгледу и по ријечима позивавао се, да је болесник изнемога(о)...⁷³⁾ Довијета је изгледало, да се почетком јула Његошево здравље било побољшало, јер је 4 јула писао о томе Вук Караџић из Беча котореком свештенику Вуку Поповићу. 14/26 јула одговара Вук Поповић Караџићу на то његово писмо и каже му: >Глас оии ваш весели, за здравље владике Црногорског, понесе одмах један брзи Црногорац на Његине и на Цетиње, те обрдова његове старе родитеље, браћу и рођаке. >Јак његов капетан Лазо Проро-

ковић намери се овије и посла овога човјека да каже горје, и он нам много на овоме благодари и поздравља нас љубезно.⁷⁴⁾

За Његошеву болест знало се и у другим већим европским градовима. Тако је и принки лекар др Фаита нашао за потребно да неки свој специјалист пошаље Његошу. Он чак није знао ни гдје ће тај лијек послати, па је молио за посредовање свога пријатеља Вацлава Ханку, чешкога pjesника и слависту. Овај опет није знао гдје је Његош, па тај лијек др Фаита шаље из Прага у Беч Вуку Караџићу, с молбом да га он преда или пошаље Његошу. Ханка је тај лијек послао Караџићу уз своје писмо од 29 маја (11 јуна) 1851 године.⁷⁵⁾

Ни тек болестан Његош није заборављао свој народ и његове потребе. Добивши за вријеме болешња у Бечу извјештај да се не жели његов долазак у Петроград, Његош је негдје почетком јуна изложио руском посланику у Бечу своје жеље и народне потребе. Нијесам могао утврдити је ли Његош своје жеље изложио усмено или писмено, а није ми познато ни што је писао руски посланик из Беча у Петроград о тим Његошевим жељама. Но све се то углавном може закључити из одговора руског канцелара графа Несељорода бечком посланику. Тај одговор је од 20 јула, а у њему се наводи да се односи на претставку руског посланика из Беча од 6 јуна те је сигурно Његош своје жеље изложио бечком посланику негдје почетком мјесеца јуна. Којија та Несељоровог одговора и данас се чува у Цетињском архиву и у тој се извјештају руски посланик у Бечу, да је цар одобрио ова два Његошева тражења: 1) продужити привремено вапнедне помоћи Пријој Гори од 80,000 папирних рубља годишње још за 5 година и 2) исплату 10,000 рубља у сребру (односно 3,000 дуката) из капитала који је Његош уложио у Трговачку банку у Петрограду још 1842 године. Његош се приликом свога задњег лијечења у Напуљу био преничио задужио, па је молио за одобрење да се тај његов дуг плати из поменутога капитала, што је цар и одобрио, али је ипак Његошу напоменуто, да ће новац из тога капитала требало >употребљавати само у крајљов нужди. Овом приликом је Његош молио и за ризне црквене књиге, те је то његово тражење упућено, по царском нареду, Светој синоду на решење.⁷⁶⁾

Болесном Његошу пије се остајало у Бечу. Ненадовић каже, да су му лекари забрањивали одлазак за Црну Гору и чак тврдили >да је то штетно, ване опасно по живот», јер још није била готова жељезничка пруга од Љубане до Трста, али се он ипак одлучио за одлазак. >Но он је лепо путовао и срећно дошао међ своје планине, које тако дуго није видео. Кад је с ваје угледао Љубан, подигао је калу и рекао: >Нећемо се нише никад раставити» — пише Ненадовић.⁷⁶⁾

⁷²⁾ Вукова преписка VII, 109.

⁷³⁾ Вукова преписка IV, 712; уп. Записи XXV, 137.

⁷⁴⁾ Цетињски архив. — 12 септембра извјештио је Гагањ Његоша да је примао мјеснеце на поменутог 9,000 рубља и послао их у Трст ради промијене.

⁷⁵⁾ Љ. Ненадовић: О Црногорцима, 141.

⁷⁶⁾ Љ. Ненадовић: О Црногорцима, 139-141.

⁷⁷⁾ М. Мелановић: II П. Његош, Нови Сад 1882, 121 (да Карарини ради није ми било могуће доћи).

Нијесам могао утврдити, када је Његош крећу на Беча. По Једној сугерираној новинарској вијести то је било злочетком августа.⁷⁷⁾ Но та вијест није била тачна, јер је данас познато једино Његошево писмо од 21 Јула, које шаље на Трста чешком јеснику и слависти Вацлаву Ханки, да се сигурно већ средином Јула морао напустити Хининг. У томе писму Његош пише Ханки и ово: »Ја сам болестан и посматрао сам се по свијету здравља ради: а да сам здрав и код куће, бих Вам се ситао ватужно да коју залудну и савијену браћу Славјане.«⁷⁸⁾ Он је, дакле, морао доћи у Трст негде око 20 Јула. Ту се задржао око петнаест дана, сигурно да се одмори послије напорнога пута од Беча до Трста. У Трсту је био са Његошем 23 Јула раније поменути Караџа. Он то бљежи у својој чланку о Његошу и наглашава да је Његош био јако болестан, па дадаје и две ријечи: »При раставку више ми је пута стиснуо руку и чинио ми се стицати (!) руку студеног мртваца.«⁷⁹⁾ На Трста је Његош крећу 6 августа. То закључујемо из једнога писма трибавског учитеља Владиславевића Вуку Караџићу. Писмо је од 12 августа и у њему Владиславевић каже: »Владика Црногорски пошао је одавде пронастог Понедјелника, а Г. Милановић ће 8 дана.«⁸⁰⁾ Тако је 12 августа 1851 године био одјездио, онда је »пронасти понедјелник« био 6 августа. Сутрадан, 7 августа, Његош је стигао у Задр, а 8 августа продужио је бродом за Котор. Новинарска вијест у којој су ова два задња датума бљежи чак и то, да се Његошено здравље »много поправило.«⁸¹⁾ На Цетињу је дошао око 10 августа, али се тадаш дан не може утврдити по документима Цетињског архива. (Тада до смрти му била су непупа два мјесца и по, које је провео на Цетињу.

У ондашњој штампи има мало података о даљој Његошевој болести. По неким новинарским вијестима Његош је змијено зиму (1851—52 године) провео на Риједи Пријезића, а ако му ту не буде пријало, онда је требало да иде негде на мореке обале: »Из једног дописа од 2 октобра види се, да је Његош био »слаб са својим здрављем«, па »намерава ове зиме становити у Бечу.« Немало дана касије објављена је у *Јужној пчели* и ова вијест: »Владика црногорски провјариће ову зиму у Венецији, а на пролеће ће доћи у Беч, да се код лекара за своје здравље подомине.«⁸²⁾ Ту вијест доноси Нововићеве београдске *Српске новине* чак у свом броју од 25 октобра, »дакле на шест дана по смрти владициној.«⁸³⁾

Кратко пријем прије Његошеве смрти посјетио га је на Цетињу милански Матија Бап. Он у једном своме раду каже за ту посјету ово: »Тада сам се последњи пут с Владиком видео. Он је био јако

ослабио и предивао је своју стару смрт. «Пријатељу мој — рече ми — душа ми убија тијело. Не знам ништо ју умријети, али знам што нијесам у моме животу нешто знаменито учинио. Тако је хтјела моја зла судбина, која ми је од почетка до краја ужасна била. ... Аманет ти наша народна ствар, која неће уопјети ако на њој не буду постојано радиле себе прегоријелујини разумни и одважни људи. ... Сјети ме се једног кад ме већ не буде и нека потомство бар дозна за наше намјере, кад му дјела не могах оставити.«⁸⁴⁾

У Цетињском архиву налазе се само неколико докумената, у којима је ријеч о Његошевој болести задњих тридесетак дана његовога живота. Први од њих је од 15 септембра. Тада је и Његош био ујерен да ће текмо остати у животу. Јер тога дана шаље једино писмо трибавском трговцу Александру Бајовићу, које почиње овим ријечима: »(Господине

Бајовићу, ако би се догодило да ја умрем, хојам да то 1.500 лири стерлинга што су ми код Вас предате мојему ујаку Лаузу Пророковићу, т. ј. или онемо кога он пошље и ко Вам ово моје писмо преда, или никоме другоме тако ви Ваше чести и имена србскога...«⁸⁵⁾ Двадесет дана касије, 5 октобра, Његош се извињава Вуку Караџићу што му »раније није одговорио, па поставља: »Давно би(х) ти Ваше писмо одговорио да ми мртваца даде, него из каквог Вам стања нишем доста је и овозико, јербо кад тијело страда и стење, душа се вије у олујама.«⁸⁶⁾ Из Његошевог писма од 13 октобра види се, да се дан раније, т. ј. 12 октобра, погорнало Његошено здравље. То је писмо упуто Његош конзуту Гагићу као одговор на његово писмо од 10 октобра, па му каже о својој болести ово: »Касатељно (што се тиче, односно — Р. Д.) мога здравља, за које Ви, као мој пријатељ, желите знати, нијало не могу Вам се похвалити, особито од јучер доста се полошило.«⁸⁷⁾ Гагић се, доиста, много интересовао Његошеном болешћу. Он 10 октобра најештава Његоша о пријему на Русије помоћи за Црну Гору, па при крају писма моли Његоша за обавјештење о његовој болести (»Желели знати о состојанју Вашег драгоцјеног здравља...«), а послије дана касије (17/29 октобра) једино своје писмо Његошу завршава овим ријечима: »А Ја, како вада, желећи чути побољшање Вашег здравља и очекујући од Вас скорога и пријатнога највјестија...«⁸⁸⁾

Аустријске власти такође су се редовно интересовале и обавјештавале о Његошевој болести, али су током могле добити тачне податке, јер су им Црногорци обично одговарали, да је Његош »добро«. То их, наравно, није задовољавало, па је 11/23 октобра из Задра послато парењењем којорском окружном администратору Павлу Решетару, да на сваки начин прибави што прије тачне податке о Његошевој болести, »а ако би требало можете послати једну поуздану особу, коју ћете наградити према уишавно-

⁷⁷⁾ Чупићева Годинишница XXIX, 186 и 187.

⁷⁸⁾ Д-р Лаза Томановић: Из последњих дана Владичиних — *Летопис Милошевог живота* за октобар 1925 (Његошев број, кн. 206, Св. II, стр. 50).

⁷⁹⁾ Дан. Живадевић: Његош у талијанској мјликевности — *Коло*, свеска од 16 октобра 1901 (Кн. II, Св. 8), стр. 446 (свакако је штампарска грешка 23 јунаг јула).

⁸⁰⁾ Вукова преписка IV, 521.

⁸¹⁾ Чупићева Годинишница XXIX, 187-188.

⁸²⁾ Ibidem, 188.

⁸³⁾ Коло од 16 октобра 1901, стр. 422.

⁸⁴⁾ Записи XX, 347-348.

⁸⁵⁾ Цетињски архив; уп. *Историјски записи* I, 336.

⁸⁶⁾ Вукова преписка VI, 373-374.

⁸⁷⁾ Цетињски архив, Давровић Петр, П..., 199 и Споменница Петра II...

⁸⁸⁾ Ibidem, Цетињски архив.

сти и послати под агодним изговором к Владици. Решетар је одмах поступио по наређењу и добио је поуздане податке о Његошевој болести од једнога лекара из Котора, кога је био послао на Цетиње, чиме је Решетар истовремено показао велику »пажњу« према болесном владци. Тај аустриски лекар био је три дана на Цетињу, а повратио се у Котор 16/28 октобра. Истога дана лекар је подио извјештај Решетару, а Решетар је одмах написао извјештај својим претпостављенима у Задар. Коњују тога извјештаја нашао је Душан Вуксан у Полицијској архиви у Котору и ова у преводу гласи: »Један лекар, који је у другим приликама пружао лекарску помоћ Владици, дошао је јутрос с Цетиња, да пази на неке лекарије. Он је има три дана био позван од Владике ради лијечења. На ријечи овога лекара увјерен сам, да је стање здравља Владичина очајно. Има неколико дана да та муче стална велика ватра и јака диспентерија, дисање му је мучно и тешко, а пати много и од кашља. А то приморавало болесника да мора сједети, нема анетина ни појака ни дању ни ноћу. Оток се јавља на рукама и болесник осјећа велику мучкалост у читаном тијелу. Према наређењу лекара болеснику је давана крв и послеје тога било му је лакше, то је могао једно пола сата да засне. Лекар ме, једном ријечи, увјерава, да није никада јошка био у тако очајном стању и изајављује, да би болесник могао још да кратко вријеме продужити живот, али и за кратко вријеме умиријети. — Готово једнаке информације добио сам од једног другог особа, која је такође данас с Цетиња... У моменту кад сам затварао овај извјештај стигло ми је препоруочно писмо, којим Владика позиваога да ће сјутра саћи у Котор, да тражи лијека или овдје или у ком другом мјесту. Довољан овога писма казао ми је, да Владика не може јакати и да ће та његови људи препијети на послима до Котора, и да није неувјероватно, да ће просидити паробродом пут Метаста.«⁸⁹) Писмо Његошево које помиње Решетар јесте такође од 16 октобра и гласи: »Неповољно стање здравља мога принуђује ме поћи одавде сјутра за Котор, не бих ни ту ни на другом ком мјесту нашао себи побољшање, о чему достављајући до Вашег знања, с отијашним почитанијем и уважењем чест имам бити...«⁹⁰)

Познате цетињске октобарске кише и рђаво вријеме уштите омегло је Његоша, да 17 октобра сађе са Цетиња у Котор. По сјутрадан, 18 октобра, ријеке је било још горе, те се још мање могло мислити на Његошево преношење у Котор, а лекарска помоћ била му је неопходна и хитна. Његош је сигурно већ био тако изнемогао, да није могао ни потписати писмо которском поглавару, јер његов брат Перо, претседник Сената, 18 октобра⁹¹ нише которском поглавару једно писмо и моли га за пажњитије шљање једнога лекара на Цетиње. Перо пише поглавару ово: Његош Вишеприморчанствено Владика Црногорски, вој брат, у таковој је слабости здравља свога, да неопходно час прије потребе при

себи искуеноста каквога лекара, зато притијечем и Вама с најпокорнијом молбом, да бисте имали доброту послати, ако је икако могуће без одлагања, једнога од тамошњих најискуснијех лекара...«⁹¹)

Тих дана налазио се службеним послом у Дубровнику далматински гувернер фенерал Назар Мамула. Њега је обавијестио поглавар Решетар и о Његошевој болести и о Његошевој жељи од 16 октобра, да је саћи у Котор. Чим је Мамула добио тај извјештај кренуо је бродом из Дубровника за Котор »и дођох јучер на против ала бремена с паробродом овди у Котор« — пише сдм Мамула Перу Томовом 31 октобра по новом (19 октобра по старом) календару из Котора. У писменику свога писма фенерал Мамула каже, да је собом повео из Дубровника »такогачињга линкара регимента Барон Hess Господина Новотин, кој доста би пофален свуда за помоћи дате болестницима«. Лекару Новотном Мамула је одмах наредио да иде на Цетиње, али у писму моли Перу Томовог да га дуже не задржава, јер се мора што прије вратити у Дубровник на своју редовну дужност. У продужењу Мамула каже сљедеће: »Будући да стање здравља Његове Екцеленције Владике јест, како чујем, немома чудно, тако Вас молим, Вишекобала(го)родни Господине, да помислите да могло би се догодити, да напротив настојања овога врлога лекара, кој немома жеан повратити здравље болесному Владици, не би његовог делорања могло бити корисно, тако не би хотио да би ико у такomu случају сујино да Г-и Новотин није настојао како треба помоћи немоћнику. Ако би Ви, Вишекобала(го)родни Господине, видели, да би се то могло случити, ја Вас молим да бисте то на бријеме јавили Господину Новотин и не доуштајте да он почме лијечити болестника, јер било би њему веома неадовољно, да он иди лекар, толико почитован од свакога, наступи на какво очајаније и нашао без икаквог свога узрока и помањкаша.«⁹²) Ранije сам навео, да се послеје првог Његошевог повратка на Русије тврдило и у Котору и у Црној Гори, да је Његош троваи у Котору 1833 године, на прерјем да је ова препорука фенерала Мамула значила његову жељу да лекар Новотин не почине лијечење Његошево ако ће он брзо умиријети, како се у Црној Гори не би створило увјерење, да је Новотин чак крипао за његову брзу смрт.

Но, стручна помоћ лекара Новотног већ није требала Његошу. Прије но је он дошао на Цетиње Његош је издахнуо. То је било 19/31 октобра 1831 године у 10 сати прије подне, дакле истога дана када је фенерал Мамула писао наведено писмо Његошеном брату и послао лекара Новотног на Цетиње. (Сјутрадан, 20 октобра, претседник Сената Перо Томов извјестио је важија јана о Његошевој смрти. Из очуваних архивских докумената види се, да је послао извјештаје: кнезу Александру Карађорђевићу, далматинском гувернеру Мамули, руском козлаку у Дубровнику Јеремију Гагићу и окружном поглавару у Котору Павлу Решетару. У свим извјештајима Перо Томов каже, да је Његош умро »јучер у 10 сати пре подне«. Кнезу Александру Карађорђевићу

⁸⁹) Д. Вуксан: Један аустриски извјештај о болести Владике Рада — Записи IV, 303-305; уп. и Записи XX, 49-50.

⁹⁰) Цетињски архив и Споменика Петра II..., 147.

⁹¹) Цетињски архив и Споменика Петра II..., 158.

⁹²) Цетињски архив и Споменика Петра II..., 159-160.

Петро Томов само јавља о смрти, док генералу Мамули, који је још био у Котору, пише ово: »Доведени ову печалну вијест до знања Вама, као пријатељу предметиога поклоњеног Владике, и благодарећи Вам душевно на том што сте имали доброту упутили овамо једнога од пошканих љекара, којег сте благовољали препровести Вашим драгоцјенијем листом, на мене под датумом 19/31 окт. отпуштенијем... Которског поглавара Решетара Петро само моли, да о Његошевој смрти изволи »довести до знања Вашој старој Власти«, док су у коменту, који је, као и остали, писао руком секретара Димитрија Ђиласковића, превучене, као и у коменту писма изнеку Александру, ове ријечи: »који је мене оставио да управљам по смрти (и)еговој народним дјелима.« Најопширније је писмо коменту Гагићу и оно гласи:

»Печалну вијест сијеним јавити Вашему Високоблагородију, да се Његово Високопреосијаштенство Владика Пригорски П. П. Његош јучер у 10 сати пре подне, на жалост свију његови пријатеља, преставио. На један сат пре његовог у вјечност прелазења најавио је у архиепископију Главару Пригорски, да је Вашему Високоблагородију предао на сачување једну записану хартију, у којој је учинио нека распорјакенија за нас, и да ту артију по његовој смрти зашито од Вас.

Молећи Вас покорио да изволите објавити Росијско Императорском Министрству о смрти предметиога Владике, и да предатељу дозволите писма, Радовану Ниперу, перјанику вручите предметиогу хартију, из које ћемо видети каква су распорјакенија и о њима у своје време довести до Вашег знања...»⁽⁹³⁾

Гагић ово објавштење пије био примио ни 22 октобра, јер тога дана нише руском посланику у Бечу, да је »овога часа« добио поуздани извјештај из Котора, да је Његош »умро 18/30 овога октобра«, али још о томе нема никаквога званичног извјештаја са Цетиња. Сутрадан, 23 октобра, послао је Гагић у 11 сати прије подне по нарочитом куриру (»св. нарочноо естафетоу«) Пригорском сенату следеће писмо: »К мојему великому прискорбију, до мене су синоћ дошли жалости гласи да се је 18/30 овога Октобра Преосијаштењски Владика Пригорски Петар Петровић Његош у вјечност преселио, испуштеним Дух у 9-ме часу пред подне на С(вј)атога Луку у Његошу! Је ли то истина или није? Ако је истина, — као ми је, што до овога часа јоште није ме официјално извјестило Правитељство Пригорско о том печалном случају! — Будући је блаженостипни за својег живота његов Тестамент оставио код мене записан, да га ја по смрти његовој Пригорцима саопштим, то покорјејане-просим Правитељствујућим Сенат Пригорски, да благоволи, што екорјеј, официјално извјестити ме о том печалном случају, да би ја могао такоер официјално саопштити о том мојему Началству, равно и вама послати копију Духовнога Завјештанија или

Тестаментна блаженостипништва, кои ће служити Правитељствујућем Сенату за његово пладање...»⁽⁹⁴⁾

Истог дана, 23 октобра у 7 сати у вече, Гагић је по специјалном куриру извјестио руског посланика у Бечу о пријему званичног објавштења са Цетиња о Његошевој смрти, које му је дошло нарочити пла-саник, перјаник Радован Нипер, коме ће Гагић сјутра, то јест 24 октобра, уручити одређену копију Његошевог тестаментна. У наставку писма Гагић извјештава посланика, да и њему шаље преписе Његошевог тестаментна ради поступка по истома, а наглашава и то, да у Црној Гори свуда влада мир и ред после Његошеве смрти.⁽⁹⁴⁾

Два дана касније, 25 октобра, Гагић ће послати копију Његошевог тестаментна на Цетиње, уз једно своје доста опширно писмо. То Гагићево писмо касније ћу навести, а сада бих хтио да изнесем неколико података о посљедњим данима Његошевог живота и о његовој смрти од Његошевих савременика и из савремене штампе. Напоузданији ми се чине подаци Љубомира Ненадовића, јер их износи по једном писму које је тада добио са Цетиња, како сам наглашава, и каже да је Његош био добро са здрављем »све до 13 октобра« Мало раније навео сам Његошево писмо Гагићу од 13 октобра, у коме сам Његош каже да се његово здравље »особито од јучер доста полошило«, то је доиста мала разлика! Нишеу Ненадовићевог навода и Његошевог писма, што ме уверава да Ненадовић пије описао задње Његошеве дане по сјећању. Видјели смо да Павле Решетар пише 16 октобра о которском љекару који је дошао »јутрос с Цетиња, да набави неке »лекарје« за Његоша, а Ненадовић такође каже да је 16 октобра дошао на Цетиње један љекар из Котора »и давао му је неке »лекове«, те и овај факат потврђује прецизност Ненадовићевих навода, па ћу тога ради дословно навести скоро цео Ненадовићев опис:

»По једном писму које су ми тада са Цетиња писали, био је владица са здрављем добро све до 13 октобра. Тога дана почео јако кашљати, и одмах је рекао: »Ево дошао ми онет онн кашаљ, и знадите: нећу га овога пута претурити!« — Сутрадан држао се још добро; у постелу пије хтео никаквог успеха. Непрестано је седео у великој стодници према ватри. Октобра 15 почео са кашлем избијати као неку гнојавицу. Понау за лекара у Котор. Лекар дође 16 октобра и давао му је неке лекове, који немамоше никаквог успеха... После тог рече да жели ићи на Црнојевића Ријеку, где је много »лажа« киша. Главари му одговорје: да »зуди што су тога дана отуда дошли кажу да је и тамо хладна киша и велики ветар. Он им онда рече да хоће да иде у Приморје: тамо је топло и лепо: »али до Котора не могу се држати на коњу«. Сви му одговорје: »Нареди, господару, штогод мислиш да је боље за тебе; ми ћемо те на рукама понјети.« — Октобра 17 био је готови једна велика стодница, на којој су хтели да га посе; и он је одмах сео у ту столицу и пробао како ће му бити за седење. Но тога дана показа се врло рђаво време, и сви су га молили да се не креће на пут до

⁽⁹³⁾ Петински архив и Споменница Петра П. ..., 160-162. — Раније објавио Његошево писмо у Његошевој блаженостипној и Labinski Duhovnik: Jakszicz Petar P Petrović-Negoš, Warszawa 1938, стр. 200-213 и у Записника XVIII, 376-377.

⁽⁹⁴⁾ Ова су документа сигурно нашла Ровинског, да прими 18 октобар-ма од Његошеве смрти (»Петр П. ...«, стр. 177).

⁽⁹⁵⁾ Петински архив.

сутра... Исте ноћи много је капилао; било му је тешко. Да би му болови умињали, тога је по соби. Често је нижао: какво је време на пољу? — Та му је ноћ најмучнија била. Чинише му се да му се у према нешто кепи. Сутра-дан тако је рђаво и хладно време било, да се није могао ни мислити на путовање. Тај дан још му је теже било. Нигде се није могао смирити. ... Највише је седео потпуно обучен, у великој столици. Био је толико ослабљен, да су му морали руке придржавати да не кљону поред столице. У последњу своју посету Николај Николајич нише каже је Петров два неколико савјета народним главарима, каже им је да се његов тестамент налази код руског конзула Гагића у Дубровнику и рекао им је шта се у њему углавном налази, па наставља: »Затим устане са велике столице, приђе преко собе и легне на постељу. Ту је неко време жмурио, као да се одмарао. Следи око њега била је велика тишина. Још једанпут отвори очи, погледа на главаре и на своју родбину, па издахне...«⁹⁵

Имао сам у рукама још два детаљнија описа задњих часова Петрове живота. Први од њих налази се у писму которског свештеника Вуца Поповића Вуку Караџићу. Писмо је од 10/22 новембра (1851 г.) и сигурно је у њему Поповић описио те часове по подацима које је добио од очевидаца. Поповић, између осталог, нише Караџићу ово: »Мучно ми је жалосне гласове јављати, али што се не може сакрити није фалсифицирати. Умирићу вам врли и дивни владика Пригорици баш на уставке. Јучина днени у 10 сати из јутра. На неколико дана приђе, тешка га је мук у преима спонала била, и кашљући велику је кри испуњавао. Уочи 1. јануара 1851. године владика Пригорица, ацима, нише даде Петру и Борбе. И он их почне заклињати да га носе ако ће и па носила. Тада и они за поновит му опреме све за пут, и тек да с њим крену у подне, али путче тако лош вређање, да се није могао плити па куће. На Јучин дан остане тешко-мучан, па сазове брата и сенаторе, и са столице стане им говорити овако: »Мила браћо моја! Ево сам вам баш дошао на ждријелу вјечнога дома! и нићу да ћу умиријет, и тешко жалим с љу вас оставит, с љу још један дан доћу до вјечнога живота, и онда ћу се вјечно вјечног Пригору, али воља Божија не даде!...« Затим Поповић нише Петрове савјете и препоруке главарима, његову жељу да буде сахрањен на Ловћену, разговор са главарима о својим наследницима Данилу, доказак Петрове оца са Његоша па Петине и поштом писмо са Петине гувернеру Далмације ради шаљања једнога љекара Његошу, па наставља: »Јутри дан остане још у тежој мучи, али га бистра намет није никад надала, и тако се мирно поновио у вјечности...« и одмах простро се на страни свога естрица Светог Петра и испустио дух! У виставу свога писма Поповић каже, да је мртви Његош био обучен »у најлепшој одежди што му је руска царица поклонила била«, па је са том одеждом и сахрањен.

Медиковић детаљније описује мртвога Његоша и каже, да је на Борњијев предлог сахрањен као архиепископ: »Обићу га у богате архиепископске ризе, које је добио од цара Николе на дар, све у самеозе алату, патакву му је...«⁹⁶

Медиковић детаљније описује мртвога Његоша и каже, да је на Борњијев предлог сахрањен као архиепископ: »Обићу га у богате архиепископске ризе, које је добио од цара Николе на дар, све у самеозе алату, патакву му је...«⁹⁶

⁹⁵) Љ. Ненадовић: О Пригорицима. 141-143.

па главу драгоцјену архиепископску митру, опет дар великога цара; метну му па врат напирисај, а у десну руку румич карт, како кад служи слаубу божију.«^{95а}

Руски рударски инжењер Јеор Петровић Ковалевики неколико пута је био у Црној Гори од 1838 године и даље, те је цијелог живота био некрени пријатељ и поштовалац Његошев. Убрао послје Његошеве смрти био је такође у Црној Гори, па је написао и један добар преглед Његошевог живота и рада. Он нише и о Његошевој болести и смрти. Између осталог Ковалевики нише: »Предоцјеђајући приближење смрти он је, слично светопочинишћу предшественику својему, позвао народ. Прешавши с постеле у фотељу призио је свету тајну причешћа, за тијем је савјетовано и поучавао сакупљене око њега Пригорце и опростио се са свима... Заједно је да сахрањен на врху Ловћена... Послје овога наредно је да се поновила постела, сам се подигао с фотеле и пао на постељу као поткошен вјас... Необјашњива је ова рана смрт човјека, пуног силе и живота, који није знао за болести и који је био атлетски развијен. Неки су његову смрт објашњавали тајним узроцима, постепеним тровањем, но обичају окривљивали су Турке, који су и раније шљали на владичку поткупљене убоје. Најприродније се може његова смрт објаснити овим: једном, двије године прегледа његову смрт, владика је летно највећом брањом на коњу — био је изретен јахач и стрјелац — и од једном на трку паде заједно с коњем. Тада је већ осјетио бол у грудима, која је постепено изгледала јачења прола. Други кажу, да се прехладно. — Двије године његова јака природа борила се са туберкулозом, која је из дана у дан доминирала његову жлазот. Није ми било суђено да га видим у последње вријеме његова живота, али су очевици причали, да су његове муче биле непоправљиве, није могао ни лећи ни устати, сједио је стално с погнутим главом, која је требало сваког часа подупирати, јер се кловла земљи као отежани плод, сазрио за смрт. А сједио је мирно, непоколебиво, и по који пут знао се и одмекнути на оне, који су патили због његовог страдања. Лијечио се у Бечу, Италији и Венецији, но вјиде да ништа не помаже, одрекао се са самопрегорањем живота и пошао да умре у љубљену Црну Гору. Ово је, можда, и ускорило његову смрт.«⁹⁶

Његош је, као што је познато, одавно био подигао једну капелу на Ловћену (на Језерском Врху), те је и приликом његова подизања и непосредно прије смрти изразио жељу, да у тој капели буде сахрањен. Но та му жеља није испуњена. У архивским документима нијесам нашао никакав податак о узроку неиспуњена те последње Његошеве жеље, али постоје саврни вјеројатни подаци у неким савременим дјелима. Вук Поповић у већ наведеном писму двадесетак дана послје Његошеве сахране о томе је ово писао Вуку Караџићу: »Што нијесу га саранили

^{95а}) Вукова преписка VII, 109-112 (уп. Записи XXV, 138-140); код Поповића је омишља, да му је одежду "руска царица поклонила била", јер је за вријеме Његошевог на руском престолу био цар Никола I; в. и Медиковић П. П. Његош... — 182

⁹⁶) Записи XIV, 26-27 (овом приликом нијесам могао доћи до оригиналног дјела инжењера Ковалевог).

на Ловћен како што је препоручио, свјесно су промишљали: да не би почели тако у цустију, по наговору кривина, главу му когађ посјекао и попио, није под њомаша наши(х) или наших(х) (т.ј. из Босне и Херцеговине или из Црне Горе Р. Д.) с њега оно одјело свукао: али су уговорили: да после треће године кости му пренесу тамо, и кућу ограда да у њој стоје људи. Руски инжењер Ковалевски био је на Цетињу и крајем 1853 и почетком 1854 године. Он је тада нашао Његошево ковчег у Манастиру на Цетињу и пише да су велике ктисе омаде изаношење Његошевог тијела на Ловћен у октобру 1851 године, али додаје и ово: »Осим тога извршио се нијесу без основа бојади, да би се Турци могли ноћу тамо прикрити — пакоди није било никаквог насљедства — одјећи главу, коју су још за живота скупо италијани, и свечано је изнијети на трг скадерски.«⁹⁷⁾

Тако је Његош морао бити сахрањен на Цетињу, у историском Манастиру, гдје су његове кости остале неколике године. Сахрањена је свечано извршена, али о њој нема никакве вјести у архивским документима која сам имао у рукама. Свештеник Вук Поповић писао је о сахрањивању 10/22 новембра Вуку Караџићу само оповио: »У недељу вечер, трећи дан по смрти, упокоји су га на Цетињу у цркви у гроб (светага) Петра у оној лијепој одежди. Тако је ктисо Перо и Ђорђе: На погребу било је преко 100 свештеника и до 4.000 душа... Главари из сваког племена присуства да чују тестаментат...«⁹⁸⁾ Нити из приручних ми докумената, нити из овога Поповићевог писма није могуће утврдити тачан дан Његошевог сахрањивања. То није могуће утврдити још једном, што се у овом Поповићевом писму налази једна контрадикција. Поповић, наиме, пише, да је Његош сахрањен у недељу вечер, трећи дан по смрти. Његош је умро у петак 19 октобра, те је прва недеља после његове смрти била 21 октобра. Ако је, дакле, Његош сахрањен у недељу, онда је то било 21 октобра, а ако је сахрањен у трећи дан по смрти, то би било у понедељак 22 октобра. Иначе, чини ми се, да је Поповић је једном од ових датума из супротности Поповићевог писма, по датум који касније наводи Медаковић и Томановић. Они обојица, наиме, кажу, да је жртви Његош држан у својој дворци четири дана, те би из тога изазило, да је Његошево сахрањивање извршено у уторак 23 октобра.⁹⁹⁾

Раније сам казао, да је Гагић тек 23 октобра увече примио извјештај са Цетиња о Његошевој смрти, а 25 октобра уручио перјанику Радовану Пиперу ођерено копију Његошевога тестаментат, те су народни главари морали остати после његошевог сахрањивања да чују тестаментат. На Цетињу је, по једној одличјој поминарској вјести, чекало преко 200 узедних Црногораца доношење Његошевог тестаментат из Дубровника, за који су били пошлани, по томе допису, перјаник Радован Пипер и Петар Вукотић. Они обојица с вјешћу Пердона, о коме раније наведено писмо Петра Томана и једно касније Гагићево ништа не кажу. У истом листу налази се вијест и о томе, да је секретар Милаковић прочитао окупилици Црногорцима

иа Пиперу донесен Његошев тестаментат, као и једно писмо рускога конзула Гагића.¹⁰⁰⁾ Сигурно је, да је Радован Пипер са копијом Његошевог тестаментат кренуо из Дубровника 25 октобра, јер је тога дана Гагић написао своје спроводно писмо за тестаментат, које је послато на име прегледајача Сета Петар Петровића Његома:

»Печатно писмо — каже Гагић — Вашег Високоблагородија от 20-а текућег Октобра под № 76-и, посредством поштом Вашег перјаника Радована (омаша мјесто Радована — Р. Д.) Пипера, исправно сам примио и са задовољним свудом подносио га: по писам се утјешно — нити ћу се скоро утјешити по изгубљену мојега нескрпљивог и високог почитанија достојанства пријатеља! Кога ја је год помињам, а сва та је Јеврејца пошваљам — от свјетла је високо почитан и душевно љубљен био за његова отпачица својства и квалитета (одлика — Р. Д.) душевна, за његову добродјелу, пошваљам, пошваљам, пошваљам, пошваљам, пошваљам — једним словом за његову отпачицу генијалност!

А Вас — и све остале Црногорце утјешити није ласно, ако почитате — како и сва Јевреја — што сте изгубили, коју сте подиру, коју из заштити и зашваљивање и коју ођеру у нашем блаженостанственом Господару изгубили! Тукање и плачење за њим, јер он заслужује вјечно оспрамотити пред људима, а пред Богом грдно би сагрјешили, кад би га се и мртва оглушили и у заборав предади. — У заборав предади га — било би, ако Његош Тестаментат не би изашао и пренео би његове мудре и за вас спасителне совјете, то јест међу вама у миру и љубави да живите, он свима пак окуражујући нас народима и сусједима. — а особито е Австријанца — да у добром споразумјенију живите и савјете се, у чему се јединицу најбољаштине вама ођери и сигурност свјетом: оно најбољаштине (савјет — Р. Д.) бићете от најбољаштине у Јевреји вањег покровитеља, Монарха Австројевскога, от свјетла напаста заштитени, пошваљам у потреби и љубљени, и от свјетла Јеврејског народа пошваљам по витежким вањим заштитама. — А ја међу присутити, у сваком случају вашег пошваљам пошваљам, представити на вид мојоју Всемиљостивијоју Монарху и ходатајствовати (молити — Р. Д.) неотступно за ваше будуће спокоститије, напредак и срећу.

При овом чест миме препоручити вам от Духовнога Завјештања или Тестаментат блаженостанственог Господара вањег копју, оним консулатом засведочену, која ће вам служити за ваше владање.

Љубљеније поздрављују сву Господу Сенаторе, Војводе, Сердаре, Канетаре и сву браћу нашу Црногорце, а особито Вас и Господина Ђорђа Петровића. — коих благоразумију благостанственије Црногорца вањиме препоручујем, с душевном предавоститоју пребивам...«⁹⁹⁾

⁹⁷⁾ Вукова преписка VII, 112 и Записи XIV, 27.

⁹⁸⁾ Вукова преписка VII, 111-112.

⁹⁹⁾ М. Медаковић П. П. Његош... 182 и М. Томановић Петар П... 213.

¹⁰⁰⁾ Д. Вукан: *Osservatore romano* о смрти Владике Рда — Записи IX, 154-155.

¹⁰¹⁾ Цетињски архив.

помену и Трету је познато и лепо описан сав трудољубив живот упокоје-
нога Петра Владике и жаоба за његовим млађаним викаром животом.¹⁰⁰

Његошеви савременици већ су били правилно оријентисани значај ње-
гових викарских дела. Један од њих, Стјепан Митров Љубина, написао
је свака два дана последице Његошеве смрти ове ријечи: «Његови умни про-
води...осијетљивају младу нашу књижевност, и без икаквих ласкава могу
се класични знати...»¹⁰¹ док Љуба Пенатовић у своме пјесничком запису
каже: «И кад на овом свјету престане брјетина и људи, мени се чини још ће
трајати два црногорска колоса: Јовћен и Владика.»¹¹⁰

Пренос Његошевих кости на Јовћен

Из ранијих мојих чланака види се, да су многа питања на Његошевог
живота непоуздано и нетачно навођена у нашој историској литератури.
Наши се научници не слажу ни у томе, када је Његош подигао своју капелу
на Јовћену, па чак ни у томе, када су Његошеве кости пренесене са Цети-
ња на Јовћен. Сав мој труд да та два питања сигурно ријешим остао је
узалудан, јер ни о првом ни о другом питању нијесам нашао никакав по-
датак у документима Цетињског архива. Но мој труд ипак није био сасвим
безуспјешан, па ћу и овим питањима посветити неколико редака.

О подизању капеле на Јовћену разни инициј наводе разне податке,
из којих се не може ништа поуздано казати: када је подигнута. Протођаком
Филип Радичевић је био рођен у Његошево вријеме, и могао се сјећати
Његоша, јер сам утврдио из новчаних књига Цетињског архива, да је ступио
у црквену службу 1858 године. Он сам каже да је у својим млађим
годинима испитивао о Његошу његове савременике, па у својим усвојенима-
ма наводи и то, да је Његош 1837 године излазио на Јовћен са рођацима
и народним главарица, те је том приликом на Језерском Врху узео
Један камен и рекао: »Друга браћо! Са овим каменом постављам темељ
мојој пјечној кући!« Радичевић не наводи када је Његош на томе мјесту
сградио црквину, али каже да је она била дуга 5 метара, а широка 3 и по
метра.¹

По причању неких Његошевих савременика Његош је »још за живо-
та (од прилика 1843) био подигао капелу« на Јовћену.² Д-р Лазо Тома-
новић на једном мјесту каже, да је Његош подигао своју гробницу на
Јовћену »још 1845 године.«³ Милорад Медаквић је први пут дошао
на Цетиње 1844 године и био ту до 1848 године. Он каже да је излазио
са Његошем на Јовћен »кад је ставио својом руком основи камен први
на врх Јовћена, коју је он сградио и посветио св. Петру.«⁴ а другом

¹) Календар Бока за 1912 годину, Котор 1911 (у своје пријеме нијесам
омашком забиљежио страну, а сада не могу доћи до календара да то допуним).

²) Летопис Матице српске књ. 306, св. 1 (за октобар 1925 — »Његошев
број»), стр. 51. (курсив је свуда мој).

³) Цетињски Зетски гласник број 42-43 од 27 маја 1934, стр. 4; уп.
L. Durković-Jakšić: *Petar II Petrović-Njegoš*, Warszawa 1938, 213.

⁴) Милорад Медаквић П. П. Његош посљедњи владајући владика црно-
горски, Нови Сад 1882, стр. IV.

¹⁰⁰) Чупићева *Годишњина* XXIX, 190

¹⁰¹) Kukuljevićev Arkiv za povijestnicu jugoslavensku, knj., II, Zagreb 1852,
str. 210.

¹¹⁰) Љ. Пенатовић О Црногорцима, 144.

приликом је забиљежио да је ту први »младаги владика 1846 г.«⁵⁾ Медаковићев година подизања крстине на Јовћену требало би да буде виђеница истини, али како у Медаковићевим дјелима има и непоуданих нивоа, ја се ипак не могу одлучити за прихватање Медаковићеве године, без њено потврде из неког савременог архивског документа.

Оваква неслагања постоје и у датуму преноса Његовеих кости на Јовћен. У два пригодна чланка из 1925 године пише, да је то било 1854 године. У једноме изрично стоји, да је пренос извршен »14 октобра 1854 по старом.«⁶⁾ док у другоме пише: »По наредби Њазза Данила. 14. октобра 1854. би пренесен Владика на Јовћен и сачуван у његовој задушници.«⁷⁾ Историчар Ђорђе Поповић наводи, да је пренос Његовеих кости на Јовћен извршен »27. авг. (8 септ.) 1855.«⁸⁾ Д-р Лазо Томаковић у својој монографији о Његошу пише: »И тек г. 1855 у септембру био је пренесен на Јовћен.«⁹⁾ док руски научник Ровински узгродио напомиње, да је пренос извршен »у 1855 г.«¹⁰⁾ Милорад Медаковић на два мјеста пише о томе и из текста се види, да је и сам присуствовао преносу. У својој монографији о Његошу Медаковић каже, да је пренос извршен у септембру 1855 године, док другом приликом каже пише, да је пренос био 1855 године. Како је Медаковић присуствовао овоме преносу, ја ћу ипак ипак писати о овоме. По потреби је напоменути, да Медаковић сигурно претјерује када износи мало даље наведено »саветско« и »забрање«¹¹⁾ књижевног секретара књаза Данила, јер је тај књижевни секретар сам — Медаковић. Медаковић у овоме опису каже, да је Његошево тијело остало у Цетињском манастиру до 1855 г., а те године мјесеца Септ. изнео га и положио у гробницу у цркви светог Петра на Јовћену. Књаз Данила са књигом, са главарицама и множином свештенства изприште смртне остатке владике Рада до на Јовћен. Кад ће се посити смртни остаци владичини на Јовћен — док то чује његов отац стари Томо Марков, којем бјеше тад сто година, дођаши на коњу на Цетиње да и он испрати свога сина. Кад се отвори озидана рака, види се да је скрићна много изагљави и да се тако одијети неможе те књаз Данила нареди да се начини друга нова, у коју да се стави овако како је, али ошале књаз Данила да види владичу, па то каже своме секретару, а овај ће му рећи, да то нишомто не чини, јер прикони каноини забрањују отворати гроб прије седам година. »Дан само малко да пићу какав је« — рећи ће књаз — а секретар: »Ничамо — нишомто; али књаз нареди да мало отворе, а у то дође и стари Томо, те кад отворе само једна рука бјеше пијела, коју старац са сузама пољуби,

а остало тијело бјеше кано гнило — па се много кајаше књаз Даниле, што није послуша' рјечи својега секретара.«¹²⁾

Ово је једини опис преноса Његовеих кости на Јовћен до кога сам могао доћи, а који потиче на пера учесника у томо преносу. Не позната ми је и једна савремена новинарска вијест о овоме преносу. Како је Медаковић писао своју монографију о Његошу 1881 године, то би се овој савременој новинарској вијести морало више вјеровати. По овој новинарској вијести пренос је извршен 27 августа 1855, док Медаковић каже, још што смо видели, да је то било »мјесеца Септ.(септембра)«. Та савремена новинарска вијест објављена је у бечким новинама »Естеррајнске цајтунга«, одакле ју пренесе београдске »Српске новине« од 13 септембра 1855 године, а дословно гласи: »Двадесет сегома августа пренесене су кости икојијога владике Петра II у цркву Св. Петра коју је он саградио. Та се црква налази на врху брда Јовћена, који је десет хиљада стопа висок.«¹³⁾

Оваква неслагања наших научника не само у мјесцу, већ чак и у години преноса Његовеих кости на Јовћен приморала су ме, те сам претресавши сва сахрањивања Његовеих остатака од 1 августа до 31 октобра и из 1854 и из 1855 године, али ни у једном документу нијесам нишао помена о томе преносу. Тај преглед ипак није био савршен безуспјешан, јер сам утврдио бар то, да онда пренос није могао бити извршен нити 14 октобра 1854, нити 14 октобра 1855 године. Да пренос није био 14 октобра 1854 године може се увидати из основних писма руског војводе у Дубровицу Јермеје Гагџа од 12/24 октобра те (1854) године. У томе писму Гагџ пише »Ја сам претресавши, да је књаз Данило допутовао јуче касно у Рагузу (Дубровик — Р. Д.) и проведши код мене један сат отпутао је на аустријском пароходу у Тријест и Вијену« (Беч — Р. Д.).¹⁴⁾ Очигледно је, да књаз Данило не би отпутавао дватри дана раније од преноса кости свога славног и великог стрица и претходника и дозволио, да се тај пренос изврши без његовога присуства. Ако је преносу присуствовао кнегиња Даринка, како тврде неки историчари, онда ни у томе случају пренос није могао бити 1854 године, јер се књаз Данило вјенчао са Даринком Кнекић тек 12/24 Јауара 1855 године.¹⁵⁾

Пренос није могао бити ни 14/26 октобра 1855 године, јер у то вријеме књаз Данило такође није био на Цетињу. То се види из писма претједника црногорског Сената которском поглавару Дојину од 20 октобра те године. Тим писмом објављивања се Дојин, да ће »подпретједатељ Совјета Мирко Петровић сутра у 10 сати прије подне сћи на Праћипта« да се са Дојинијем договором о разним пограничним питањима, па затим пише и ово: »Ја би(х) био и прије задовољно захтијевању

⁵⁾ Милорад Медаковић: Цетиње, црногорски престолонаста, Нови Сад 1894. 12; ут. Д. Вуксан Споменца Петра II Петровића-Његоша, Цетиње 1926, стр. VII.

⁶⁾ Летопис Матице српске књ. 306, св. 1, стр. 51; утор. L. Durkovicz-Jakszicz: Op. cit., 213.

⁷⁾ Споменца Петра II, књ. VII: ут. Записи XXV, 141.

⁸⁾ Ђорђе Поповић: Историја Црне Горе, Београд 1896, 168.

⁹⁾ Д-р Лазо Томаковић: Петар II Петровић-Његош као владика, Цетиње 1896, 213.

¹⁰⁾ П. А. Ровинский: Петръ II (Раде) Петровичъ Негошъ: Владика Черногорский, С. — Петербургъ 1889, 182.

¹¹⁾ М. Медаковић: П. П. Његош..., 182 и Цетиње..., 12.

¹²⁾ До Српских новина нијесам могао доћи, а још мање до Естеррајнске цајтунга, те сам се послужио текстом који је објавио Божидар Кочачевић у предговору уз Горски вијеник са својим коментаром, Београд 1940, стр. XXVI.

¹³⁾ Цетињски архив.

¹⁴⁾ Записи I, 278—279 и XVI, 335.

Вашета Високоблагородија, по одсуствује Њег(ово) Свјет(лости) Књаза, које траје од 10 дана на Ријени, а данас се о Ријене кренуо у Брда, задрижао ме те нијесам оло учинио. чему сам у свако доба готов.»¹⁵⁾

Има још једна корист од прегледа архивских докумената. Она се састоји у томе, што вјерујем да сам знао и узрок недостатка извјештај о преносу Његових кости на Ловћен 1855 године. Вјерујем да је томе прича коlera, која се те године појавила у Турској, а која ће одијети приличан број жртава и у Бок и Которској. Прве вјести о тој болести у документима Цетинског архива јесу из средине мјесца јула 1855 године. 18 јула те године извјештава књаз Данило которски начелника Дојина како му се жали граховски војвода да се ондашњим житељима поради настућивше болести (у Турској) предјавија (преприке, смјетње — Р. Д.) чине ступати у погранична мјеста Аустрије, нако у Црној Гори нема те болести. Како нико из Турске неће бити пуштан у Црну Гору »с ове стране ће би се опасна болест опазиле«, књаз у продужену свога писма моли Дојина за одобрење, да Црногорци без смјетње прелазе на аустријску територију. 10 августа по новом календару (29 јула по старом) жали се которски начелник Дојин књазу Данилу како су била нетачна обавјештења књажева о томе, »да у дијект будванско имаде једна срћана болјест међу чељадима«, због чега је књаз и забрањено својим поданицима улазити у тај крај, па га обавјештава да је и у будванском крају и у ширејој Бок зједно најбоље стање од здравља толико међу чељадима колико и у живице». Одмах послје овога извјештаја которски начелника донета се појавила коlera кроз Бок. Јер имамо податке од свештеника Вука Поповића о опасној колери, која је баш тих дана захватила Бок. Поповић пише Вуку Караџићу о томе из Котора средине октобра, па каже и ово: »Код нас је коlera почела од 22 августа и поумрло је од ње до данас: најприје у рибарекој варошици Муо 42 друга: — у Котору 98, осим 74 солдата; — у Риењу 39 и по Повекој Крајини гдје-гдје око 40 друга... На 15—16 и 17 (септембра) по 13 и до 17 душа умирало је у Котору на ... Видећи Књаз Црногорски да се ми овамо чувамо један од другог забрани и он своим Црногорцима, под пијеном живота (тј. под пријетњом смрти) да не слази ниједан у Приморје, и ево биће 45 дана, да није ниједног Црногорца није виђети међу нама!»¹⁶⁾

Тачност Поповићевих података може се утврдити и из докумената Цетинског архива. Јер је 24 августа (по старом) послат которски начелнику Дојину следећи акт са Цетина: »Почем се (и)ође разпростро глас да се болест у приморским мјестима појавила и људи напрасно умиру, правителство овдашње, за предохранити разпрострањење исто у свој земљи ће лекара за подобне болести нема, наредило је да се комуникација мијењањем са људима од Црне Горе и Приморја за пријазне прекине, док се не види или ће се болест даље разпрострањавати или ће малансати».

(Својим писмом од 7 септембра по новом календару (26 августа по старом) которски начелник Дојин признао је тачност цетинских обавје-

штења о колери у Бок и Которској, те у вези наведеног писма са Цетиња од 24 августа (по старом календару) извјештава потпретједника Сепата Ђорђију Петровића »да у село од Мула у мало чељди приказа се болјест коlera јест (sic!) од 11 августа и од све прилике види се да је на сврхетак не понављајући се«, па се поћу између 2 и 3 септембра разболело неколико грађана и војника у Котору и до 7 септембра умрли су од њих седаморица, а умро је један становник и на Љутој. У наставку свога излагања Дојин наглашава, да »није тако злочесто« здравствено стање у Бок како га људи омијећу, што је — каже Дојин — и дало повода да се на Цетињу предузму наведене мјере у шему од 24 августа. Како которски начелник датира своја писма по новом календару, он овим писмом признаје да се коlera појавила на Муу (предрије Котора) 11 августа, а то је 30 јула по старом календару.

Нећу наводити даље податке о строгој забрани мијењања становнишва Црне Горе и Бок, али треба напоменути, да је ова забрана била на свизи и почетком октобра исте године. То се види из разних докумената, па и из једнога писма Стефана Бјеладновића, који пише 2/14 октобра 1855 године руском козузу Гагариу следеће: »Због контаумације за коју ме питате да ли још постоји због колере између Црне Горе и Котора могу Вам само то јавити, да она још постоји. Али могу Вам јавити то као истинито да Његова Свјетлост Књаз рад би што пријед да она контаумација преклине се и већ било се приближило да то и учине, али смрт пона Стевана Пејовића, за којег бихте чули да је овден умро од исте болести, узроковало је да се је ова контаумација протегла...»¹⁷⁾

Ујерен сам, дакле, да је пренос Његових кости на Ловћен донета најприје могао бити у августу 1855 године, јер пренос на Ловћен у мјесцу октобру није погодан, па и када не би било никаквих података да он тада није могао бити извршен. По ја никак не рачунам да се паша наука може задовољити само оном узгредном извјешћу о томе преносу, које је објавила бечка новина »Естеррајхске цајтунг«, већ треба и о онемо питању тражити поуздано архивске податке. Што њих нема у Цетинском архиву рачунам да се може објаснити наведеним подацима о свакој прекршитој вези у то вријеме између Цетина и Котора, али не вјерујем да ишак аустријске власти у Котору нијесу о преносу и касније нешто сигурно сазнале и о томе извјестиле своје претпостављене. Ако су то урадиле, онда се сигурно може наћи траг тим извјештајима у Которском или Задарском архиву, на којима да би се тек тада ово питање могло поуздано ријешити.

¹⁵⁾ Цетински архив.

¹⁶⁾ Вукова преписка VII, 272—273.

¹⁷⁾ Цетински архив.

ПОГОВОР

Издавачко предузеће Народне Републике Црне Горе »Народна књига« понудило ме да изда све моје важније чланке о Његошу и његовим дјелима. Ту сам понуду радо прихватио, те сам Издавачком предузећу дао не само раније објављене своје радове, већ и неколика рада који сада први пут излазе из штампе.

Прикупљајући потребне ми податке из наше научне литературе дошао сам до увјерења, да је врло често бесцјелно и некорисно позивање на старија наша научна дјела, као што су на пр. познате монографије о Његошу, јер је до њих данас скоро немогуће доћи, на сам тога ради пажљиво кроз своје чланке наводно дословно сва важнија мјеста која могу користити расвјетљавању постављених питања. Ни сам нијесам могао доћи до разних дјела која су писали о Његошу и Црној Гори Његошеви савременици, на сам се морао служити само познатим ми њиховим преводима, или пак њиховим кратким изводима. Било је чак случајева, да приликом писања једнога чланка дођем до неког важнијег дјела, док другом приликом то дјело нијесам могао добити. Морам и то напоменути, да често нијесам наводио неке мање важне податке које сам имао у својим исписима, али је сасвим вјероватно, да сам пропустио и понеки важни податак из наше научне литературе до кога нијесам могао доћи, или ми није био познат. Све се то мора имати у виду приликом оцјене ових мојих скромних радова.

P. J. D.

НАПОМЕНЕ

1) **Његошеви родитељи и браћа.** — Овај чланак је први пут објављен у цетињском часопису »Историјски записи« књига II, свеска 1—2 (за мјесец Јули-аугуст 1948 године). Уа посљедњу реченицу на страни 26 треба додати ову напомену:

У јулу 1949 г. повраћен је у Котор један дио старог Которског архива (ун. »Историјски записи« књ. IV, стр. 110—111) и већ је решењем Владе Народне Републике Црне Горе донесена Уредба о оснивању Архива у Котору (>Службени лист НРЦГ« Број 33 од 30 новембра 1949 г.).

2) **Година Његошевог рођења.** — Чланак је први пут објављен у »Историјским записима« књ. II, св. 5—6 (новембар-децембар 1948 г.). О мојим чланцима који су од почетка 1948 г. до данас објављени у »Историјским записима« изашао је, колико ми је познато, само један стручни приказ у загребачком часопису »Историјски зборник« (Год. I, Број 1—4, Загреб 1948, стр. 265). Овим приказом обухваћени су само моји чланци из прве половине 1948 године, док је од каснијих мојих чланака, мислим, приказан само овај о години Његошевог рођења. Писац тога приказа (Божо Ђ. Михаиловић) нарочито се задржао на тумачењу Његошевих писама Кићанину из 1850 године, од којих је једно од 20. јануара, а друго од 18. августа поменути године. Ма да је између тих писама разлика само **седам мјесеца**, ипак у првоме Његош пише Кићанину: »... али ја прослављени **тридесет више осам Божића**...«, док у другоме каже да му треба још »какога два мјесеца, па да ступим у **четрдесето љето** живота мога«, но Михаиловић ипак закључује да ова два писма »дају једнак и исти резултат« и сматра их »потпуно сагласним у свом казивању о годинама Његошеве старости« (цетињски часопис »Стваритељ«, свеска за септембар—октобар 1949 г., стр. 332—337). Одломке ових писама објавио је Андрија Гавриловић још 1910 године (Чунићева »Годишњица« књ. XXIX, стр. 174—175) и до данас их нико, колико ми је познато, није сматрао »потпуно сагласним« сем писма поменутога приказа, Михаиловића.

3) **Његошево школовање.** — Чланак је први пут објављен у »Историјским записима« књ. II, св. 3—4 (септембар—октобар 1948 г.). Главне закључке до којих сам дошао у овоме чланку искористио је др-р Видо Јатковић у своме дјелу »Петар Петровић Његош« (Београд 1949), ма да то нигдје није поменуо. Јатковић је користио и друге моје чланке (о Његошевој »Бизарди«, о Његошу и Пушину нтд.), али је пропустио да

у употреби чланак »Његошеви родитељи и браћа«, на тога ради нише, да је Његош имао »три брата«, а си је дошао имао само два брата.

4) **Тестамент митрополита Петра I.** — Први пут је штампан овај чланак у »Историским записима« књ. III, св. 5—6 (мај—јуни 1949 г.). При крају првога пасуса на стр. 64 ове књиге треба додати ову напомену:

Београдски професор Јеремije Д. Митровић својим писмом од 8 септембра 1949 године обавијестио ме, да је код једнога старог београдског занатлије пронашао оригинални тестамент митрополита Петра I.

5) **Његошево укидање гувернадурства.** — Први пут чланак је пушкван у »Историским записима« књ. III, св. 1—2 (јануар—фебруар 1949) и св. 3—4 (март—април 1949 г.). На страни 79 ове књиге, 12 ред одозго, иза ријечи: »...моћи одговорити на ово питање«, треба додати следећу напомену:

Антон Милошевић, сарадник »Историских записа«, својим писмом од 29 маја 1949 г. навијестио ме, да је Антон Радимић био син поморског капетана Божка Радимића (од старог добротског братства **Радомир**, касније **Радимић** и најпослије поталијанско презиме **Радимирић**). Антон Радимић родио се у Доброти 1760 године и био је такође поморски капетан, бродовласник и на добром гласу као трговац. »Играо је велику улогу у Босни при паду млетачке владавине 1797 године, као и при промјенама владавине у Босни на почетку XIX вијека као један од вођа протуфранцуске странке. Био је добротинац народу, а живио је у добрим односима са Црногорцима, нарочито пак са митрополитом Петром I Петровићем Његошем.« Капетан Антон Божов Радимић умро је у Доброти 1. марта 1833 године, у својој 73 године живота.

• У први пасус на стр. 103 ове књиге треба видјети нове податке о никомовану каснијег гувернадура Вука Радонића у Зориној Академији у Школу, које сам објавио уз грађу из архиве негдашњих гувернадура Радонића у »Историским записима« за мјесец октобар—децембар 1949 године.

6) **Његош није могао видјети мртвог Пушкина.** — Чланак је написан још у јулу 1947 г., а објављен је први пут тек у »Историским записима« књ. II, св. 3—4 (септембар—октобар 1948 г.).

7) **Његошева »љубов к полезним наукама и заниманијама«.** — Овај чланак сада први пут објављујем. Омањом сам испустио неколика података које наводи Врчевић, па их доносим у овој напомени као допуна:

О овим питањима забиљежио је и Вук Врчевић неколико података. Но Врчевић је несигуран у свом излагању, а нарочито у хронологији. Тако, на примјер, он каже да је Његош други пут ишао у Русију 1833 године, а то је стварно било крајем 1836 и првих мјесеци 1837 године. Врчевић каже, да је Његош, приликом другог повратка из Русије, купио у Бечу разне ствари, па и **електричну машину**, »е којом је више пута у Биљарди електризирао сенатуре и друге главаре, да се има и он и они чему смјати«. Тада је набавио и разне сврдлове, »којима се тражи по мјестима вода за пиће и којим је нашао и учинио три бунара најбоље воде, за себе и за народ који живи на Цетињу«. Његош је, каже Врчевић, у Бечу нарочито и нарочиту машину »за направљање, њим чампашахих,

сребрих и златних медаља, којима је дарио Црногорце за јунаштво«. По Врчевићевом излагању, Његош је подигао на Ријени Црнојевића »двоје формалне **барутане**« за пушчани и топовски прах, а за прављење праха »био је набавио два вјешта Турчина из Анадолије«. (**Чланци и прилози о српској књижевности прве половине XIX века**, Књиге Матице српске Бр. 46, Нови Сад 1914, стр. 143—144).

8) **Његошева »Биљарда«.** — Чланак је први пут објављен у »Историским записима« књ. I, св. 3—4 (март—април 1948 г.). Приликом штампања чланка испустио сам овај опис.

Милан Костић, ректор прве цетињске богословије, који је живио на Цетињу од 1869 до 1872 године, нише о бившем Његошевом двору ово:

»Богословија и институт смештени су у старој »биљарди«, т. ј. у старом кнежевом двору.

То је врло велико и понајбоље здање у Црној Гори. Саграђено је од камена, а покривено је оловом. Ограђено је са четири велика зида; на сваком углу стоји по једна пописока кула. — Здање је то у среди између две повеће авлије; а у авлијама има више дрва, већином вишања. . . Осим тога је у истом здању у доњем спрату и државна печатња и ризница. А ту је и државна благајница. . . Једна већа половина горњег и доњег спрата одређена је за богословију. Остало је назначено за женски институт« (Милан Костић: Школе у Црној гори, Панчево 1876, стр. 158).

9) **Архивски подаци о лицима »Горског вијенца«.** — Ово предавање први пут сам објавио у »Историским записима« књ. I, св. 1—2 (јануар—фебруар 1948 г.).

10) **Његошев новец.** — Овај чланак сада први пут објављујем, а написан је средином 1947 године.

11) **Његошева болест и смрт.** — Овај чланак такође сада први пут објављујем.

12) **Пренос Његошевих кости на Ловћен.** — И овај чланак сада први пут објављујем.

Р. Ј. Д.

ШТАМПАРСКЕ ГРЕШКЕ

Поред све пажње поткрале су се многобројне ситуије штампарске грешке, те се моле читаоци да њих сами исправе.

Од крупнијих штампарских грешака треба направити сљедеће:

- На страни 25, 19 ред одоздо, стоји "неки познаници", а треба "неки моји познаници"
- " " 30, 1 ред одоздо, стоји "Списког", а треба "Скопског"
- " " 42, 12 ред одоздо, стоји "моенета", а треба "монета"
- " " 49, 8 ред одоздо, стоји "Симонна", а треба "Симеона"
- " " 57, у напмени додати ове ријечи: "и стране 43—44 ове књиге"
- " " 60, 10 ред одоздо, стоји "1886", а треба "1888 г."
- " " 94, 3 ред одоздо, стоји "од септембра", а треба "од 8 септембра"
- " " 112, 6 ред одоздо, стоји "чланица", а треба "подаца"
- " " 119, 21 ред одоздо, иза ријечи Ријеку треба запета
- " " 123, 19 ред одоздо, стоји "микроскоп", а треба "микроскоп"
- " " 125, 7 ред одоздо, стоји "посредствено", а треба "посредствено"
- " " 127, 6 ред одоздо без напомена, стоји "Bromuro-Jodio", а треба "Bromuro-Jodio"
- " " 133 наиза се погрешно преломао крај напомене 31) са стране 131
- " " 146, 1 ред одоздо, стоји "Четири дана", а треба "Два дана..."
- " " 149, 19 ред одоздо, стоји "двадесет", а треба "дванаест"
- " " 151, 20 ред одоздо, стоји "био", а треба "био је..."
- " " 154, 15 ред одоздо, стоји "да пређу", а треба "да је пређу"
- " " 156, 17 ред одоздо, стоји "те створио", а треба "те тако створио"
- " " 159, 22 ред одоздо, стоји "пажње. Мислим", а треба "пажње, јер мислим..."
- " " 160, 4 ред одоздо, стоји "котарском", а треба "котарском"
- " " 163, 13 ред одоздо, стоји "могао мислити", а треба "могао на то мислити"
- " " 170, 5 ред одоздо, стоји "жише", а треба "казуи"
- " " 175, 18 ред одоздо, стоји "гувернадуру", а треба "гуверниеру"
- " " 181, 12 ред одоздо, стоји "јадном", а треба "јадноме"
- " " 181, 14 ред одоздо, стоји "Петра", а треба "Пера"
- " " 181, 19 ред одоздо, стоји "мужду", а треба "мужан"
- " " 184, 17 ред одоздо, стоји "танке раздробљене", а треба "танке и раздробљене"
- " " 184, 24 ред одоздо, стоји "президичственога", а треба "президичственога"
- " " 184, 25 ред одоздо, стоји "тајниствени", а треба "тајниствени"
- " " 184, 14 ред одоздо, стоји "поменут", а треба "поменут"
- " " 184, 4 ред одоздо, стоји "уши", а треба "уших"
- " " 186, 17 ред одоздо, стоји "допуњено транскрибовано", а треба "испуњено и транскрибовано"

- На страни 189, 19 ред одоздо, стоји "стигао у", а треба "стигао је у"
- " " 190, 19 ред одоздо, стоји "захваљујући", а треба "захваљујући"
- " " 190, 10 ред одоздо, стоји "Сину", а треба "Сини"
- " " 192, 16 ред одоздо, стоји "стихови жалосни", а треба "стихови сини жалосни"
- " " 192, 11 ред одоздо, стоји "само што", а треба "само оно што"
- " " 193, 22 ред одоздо, стоји "више питао", а треба "више много питао"
- " " 194, 19 ред одоздо, стоји "Његош добио", а треба "Његош је добијао"
- " " 194, 7 ред одоздо, стоји "разне потребе", а треба "разне ратне потребе"
- " " 199, 10 ред одоздо, стоји "по живот", а треба "по његов живот"
- " " 200, 22 ред одоздо, стоји "На Цетинју", а треба "На Цетинје"
- " " 201, 1 ред одоздо, треба изабити ријеч "Ibidem"
- " " 204, 15 ред одоздо, стоји "Преосвајатељин", а треба "Преосвајатељин"

Напомена. Штампарија "Обод" нема курзивног слога, па су све подучене ријечи морале бити сложене масним слогом.

САДРЖАЈ

	Страна
Његошеви родитељи и браћа — — — — —	3
Година Његошевог рођења — — — — —	27
Његошево школовање — — — — —	36
Тестамент митрополита Петра I — — — — —	57
Његошево укидање гувернадурства — — — — —	72
Његош није могао видјети мртвог Пушкина — — — — —	112
Његошева „љубов к полезним наукама и записманијама“ — — — — —	118
Његошева „Билјарда“ — — — — —	128
Архивски подаци о лицима „Горског вијенца“ — — — — —	148
Његошев новац — — — — —	167
Његошева болест и смрт — — — — —	172
Пренос Његошевих кости на Ловћен — — — — —	213
Поговор — — — — —	218
Напомене — — — — —	219
Штампарске грешке — — — — —	222

